ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ŞI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

4

TOMUL 25

1974

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Revista se poate procura (direct sau prin poştă) şi prin PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, str. Gutenberg 3 bis, sectorul VI.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la întreprinderea ROMPRESFILATELIA, căsuţa poştală 2001, telex 011631 — Bucureşti, România, sau la reprezentanţii săi din străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Comitetului de redacţie pe adresa : str. I.C. Frimu nr. 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 25 NR. 4 1974

SUMAR

STUDII

DISCUŢII

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

NOTE ARHEOLOGICE

RECENZII

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 25 | Nº 4 | 1974

SOMMAIRE

ÉTUDES

DISCUSSIONS

MATÉRIAUX ET RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

NOTES ARCHÉOLOGIQUES

COMPTES RENDUS

PROCESUL ROMANIZĂRII ÎN LUMINA MONUMENTELOR EPIGRAFICE ŞI SCULPTURALE DIN AŞEZĂRILE RURALE ALE PROVINCIEI DACIA

DE

IUDITA WINKLER

Datele furnizate de aşezările rurale de pe teritoriul provinciei Dacia[1] n-au fost puse integral la contribuţie pentru elucidarea procesului de romanizare în nordul Dunării de Jos. În *Istoria României*, vol. I, subcapitolul *Oraşele şi satele din Dacia romană*, problemele legate de aşezările rurale sînt prezentate foarte pe scurt[2], iar în partea referitoare la *Populaţia provinciei: coloniştii şi autohtonii*, se constată că ,,lumea satelor a rămas anonimă, fiind prea puţin documentată prin inscripţii şi în general de izvoare scrise''[3].

Încă în 1926, V. Pârvan a semnalat importanţa mediului rural pentru procesul romanizării, arătînd că: ,,Romanii n-au putut prinde rădăcini decît acolo unde au putut deveni ţărani''[4], specificînd totodată: ,,În adevăr, cînd s-a dat... ordinul de evacuare a Daciei,... oraşele muriră. Dar ţăranii, pe petecul lor de pămînt, au rămas. Ei erau, după 150 de ani de la cucerire, foarte numeroşi''[5].

Precizarea raportului dintre rolul aşezărilor rurale şi al celor urbane în procesul romanizării o găsim la C. Daicoviciu: ,,Sîntem pe deplin îndreptăţiţi să constatăm că, alături de oraşe şi centre economico-comerciale, unde se vorbea o limbă latinească «comună» (*Umgangssprache*), aşezările rurale împînzite cu militari şi veterani devin al doilea canal prin care în Dacia se propagă o limbă de înţelegere între toţi, limba latină rustică (*Verkehrssprache*)''[6] C.C. Giurescu subliniază, ca şi V. Pârvan şi C. Daicoviciu, importanţa satelor în procesul romanizării[7].

---

[1] Acest studiu reprezintă o formă amplificată a comunicării cu acelaşi titlu, prezentată la a VII-a Consfătuire de lucru a arheologilor din R. S. România, Bucureşti, 27 noiembrie — 1 decembrie 1971. Pentru ajutorul dat la selecţionarea inscripţiilor, aducem cele mai calde mulţumiri profesorului I. I. Russu.

[2] M. Macrea, în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 368—369.

[3] M. Macrea, *loc. cit.*, p. 387.

[4] V. Pârvan, *Dacia. Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, traducere, după manuscrisul original francez inedit, de R. Vulpe, Bucureşti, 1957, p. 171. Cercetările din ultimele decenii au arătat că pe teritoriul fostelor oraşe romane şi chiar în împrejurimile unor castre exista o populaţie ce trăia în condiţii rustice şi după abandonarea provinciei Dacia, vezi M. Macrea, *loc. cit.*, p. 615—619.

[5] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 173.

[6] C. Daicoviciu, Apulum, 7, 1968, p. 268.

[7] C. C. Giurescu — D. C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri şi pînă astăzi*, [Bucureşti], Edit. Albatros, [f.a.] p. 132—134.

S C I V A, tomul 25, nr. 4, Bucureşti, 1974, p. 497—515

Cu toate că în ultimul deceniu s-a urmărit completarea cunoştinţelor despre aşezările agrare[8], găsim formulate aprecieri similare cu cea din *Istoria României* şi în lucrările de sinteză ale prof. D. Tudor[9], M. Macrea[10] şi D. Protase[11].

Din cercetarea materialului epigrafic şi sculptural rezultă atestarea lui în peste 160 de aşezări rurale, unde nu existau castre sau fortificaţii militare de altă natură[12]. Astfel aportul aşezărilor rurale în fenomenul romanizării se conturează mai concret, evidenţiind o pondere mai mare a lor decît s-a admis, în general, pînă în prezent.

În stabilirea cifrei de mai sus am avut în vedere, din materialul publicat în CIL, III, numai acele inscripţii a căror descoperire în localitatea respectivă este cu totul certă, omiţîndu-le pe cele despre care s-a stabilit că au fost transportate în cursul evului mediu sau în epoca modernă în alte localităţi (unele fiind preluate şi de Kerényi ca loc de descoperire[13]). Pe lîngă acestea, am urmărit desigur monumentele şi inscripţiile publicate în revistele de specialitate după încheierea CIL-ului. Fără a avea pretenţia de a fi reuşit să depistăm tot materialul provenit din mediul rural, credem că este utilă publicarea lui — chiar incompletă — dat fiind că ne dă posibilitatea de a concretiza tezele despre rolul aşezării rurale în procesul romanizării.

Este indiscutabil că principalele focare de răspîndire a romanităţii au fost castrele legiunilor, a unităţilor auxiliare, precum şi centrele urbane[14] sau economico-administrative din noua provincie: Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica[15], capitala noii provincii, la care, după două decenii, se adaugă Napoca[16] şi Drobeta[17], apoi pe rînd alte aşezări sînt ridicate la rangul de oraşe de împăraţii din dinastia Antoninilor şi cea a Severilor[18]. Împăraţii Filip Arabul şi Traianus Decius transformă două *municipia* în *coloniae*, iar aşezării de la Tibiscum îi sînt acordate drepturi municipale (sub Gallienus ?)[19].

---

[8] Săpăturile executate în aşezările rurale au fost consemnate anual de D. Popescu, SCIV, 12—20, 1961—1969.

[9] Oraşe, p. 5; OR³, p. 240—241.

[10] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 251—256, 293—294, 410—411.

[11] D. Protase, ActaMN, 5, 1968, p. 508; idem, Banatica, 1, 1971, p. 95—97.

[12] Este unanim admisă cunoaşterea limbii latine şi a modului de viaţă roman; bibliografia acestei probleme fiind foarte bogată, indicăm numai C. Daicoviciu, Apulum, 7, 1968, p. 267 (unde se dă o bibliografie completă).

[13] A. Kerényi, *A dáciai személynevek (Die Personennamen von Dazien)*, DissPann, I, 9, 1941. Pentru problematica lucrării sale, distingerea inscripţiilor provenite din mediul rural de cele din mediul urban nu prezintă importanţă. Precizări privind locul de descoperire al unora dintre aceste monumente au fost făcute de I. I. Russu, Activitatea muzeelor, Cluj, 1955, p. 100—106; 1956, p. 119—131; idem, ProblMuz, 1960, p. 213—224; idem, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 883; 14, 1963, 2, p. 441—450; idem, în TIR, L 34; N. Gostar, *Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza"* din Iaşi, Secţiunea III-a, 4, 1958, p. 35—36; D. Tudor, Oraşe; C. Daicoviciu, ActaMN, 6, 1969, p. 540—541.

[14] C. Daicoviciu, Apulum, 7, 1968, p. 264—270.

[15] C. Daicoviciu şi H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, Bucureşti, 1962.

[16] A. Bodor, în *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Cluj, 1957, p. 78—111; C. Daicoviciu — D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 176.

[17] OR³, p. 177—185.

[18] C. Daicoviciu, *loc. cit.*, p. 270, nota 48.

[19] *Ibidem.*

Numărul mare de oraşe întemeiate în sec. II—III e.n.[20] arată că în provincia Dacia au existat centre rurale destul de numeroase cu populaţie romană sau puternic romanizată[21]. Caracterul şi statutul de organizare a acestor centre nu ne sînt cunoscute. Ştim doar că *Potaissa* a fost un *vicus* înainte de a deveni oraş[22]. Aşezările rurale de pe teritoriul viitoarelor oraşe trebuie să se fi constituit imediat după organizarea provinciei Dacia, două din ele, *Napoca* şi *Potaissa*, fiind menţionate deja în 107/108 e.n. pe piatra miliară de la Aiton[23] (CIL, III, 1627). Dat fiind că nu se pot distinge inscripţiile puse în faza de *vicus* sau *pagus* de cele care aparţin fazei de aşezare urbană a centrelor respective din provincia Dacia, nu le vom include în cercetarea noastră. Sigur este că toate oraşele, cu excepţia Coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa, s-au dezvoltat fie din aşezări rurale, fie din aşezări de pe lîngă castre, unde existau comunităţi puternice de *cives Romani*[24]. Se ştie că împăratul Hadrian a urmărit romanizarea provinciilor nu numai prin întemeierea de oraşe[25], ci şi prin stabilirea unor reguli în ceea ce priveşte arendarea domeniilor agrare[26] . Acordarea rangului de *municipium* şi de *colonia* unui număr de zece aşezări din provincia Dacia în perioada de la Hadrian pînă la Traianus Decius reflectă un proces deosebit de intens de romanizare a acestui teritoriu ca urmare firească a colonizării masive consemnate de Eutropius[27].

Marea criză economică şi politică a Imperiului roman din a doua jumătate a secolului al III-lea a pus capăt atît dezvoltării oraşelor, cît şi a aşezărilor rurale, dintre care multe ajunseseră la un stadiu cvasiurban[28], rolul lor în romanizarea provinciei Dacia fiind fără îndoială similar cu cel al aşezărilor urbane şi militare. O situaţie specială a existat în zona minieră, colonizată compact cu dalmatini[29] şi păzită de unităţi militare, fiind regiune de graniţă[30].

Cercetările din ultimele trei decenii au scos la iveală un bogat material de factură dacică, care documentează prezenţa autohtonilor pe teritoriul unor aşezări rurale[31]; ceramica specifică băştinaşilor a fost desco-

[20] În provinciile vecine, Pannonia Superior şi Inferior, numărul aşezărilor care primesc drepturi urbane — raportat la perioada de trei secole — e relativ mic (vezi A. Mócsy, RE, Supl. IX, 596—604).

[21] J. Ellul, *Histoire des institutions de l'Antiquité*, Paris, 1963, p. 453.

[22] *Potavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*, Ulpian, Digesta, L, XV, 1, 9. Evident greşit, căci inscripţiile atestă şi faza de *municipium*, ceea ce corespunde, de fapt, unei evoluţii obişnuite. vezi C. Daicoviciu, RE, XXII, 1, 1953, 1014—1018.

[23] C. Daicoviciu, *loc. cit.*; *Istoria României*, I, p. 363; M. Macrea, *op. cit.*, p. 123.

[24] Din aşezări rurale s-au dezvoltat : Napoca, Romula, Malva şi Apulum II; celelalte oraşe se dezvoltă lîngă castrele legiunilor sau ale unităţilor auxiliare.

[25] Rohden, RE, I, 1, 1893, 516—517.

[26] J. Ellul, *op. cit.*, p. 475.

[27] Eutropius, VIII, 6, 1—2.

[28] Aquae, Băile Herculane, Cioroi, Cristeşti, Mehadia, Pagus Aquensis, Germisara, Răcari, Sucidava etc; cf. Oraşe.

[29] C. Daicoviciu, Dacia, N. S., 2, 1958, p. 259 şi urm.; Oraşe, p. 183—204; M. Macrea, *op. cit.*, p. 298—304.

[30] V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 117—119; M. Macrea, în *Istoria României*, I, p. 376—377; idem, *Viaţa în Dacia romană*, p. 345—349, 417—426, 447—467; Oraşe, p. 396—417, 426—447.

[31] C. Daicoviciu, AISC, 3, 1936—1940, p. 229—232, 266; idem, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucureşti, 1945, p. 113, nota 1, p. 120—122; idem, Apulum 7, 1968, p. 264; D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi a numismaticii*, Bucureşti, Edit. Acad., 1966, p. 16—64, 203—204, fig. 27, 28; D. Tudor, OR³, p. 139—142, 224—241; M. Macrea, *op. cit.*, p. 111, 116, 251—269; M. Mitrofan, ActaMN, 9, 1972, p. 142—154.

perită şi în incinta unor castre[32]. Odată cu organizarea provinciei Dacia, produsele meşteşugăreşti lucrate după tehnică şi forme romane devin predominante, aşa încît populaţia, indiferent de poziţia ei faţă de cuceritori, a fost nevoită să se folosească cu precădere de uneltele şi obiectele de uz casnic ale acestora; cultura materială devine astfel, în scurt timp, similară cu cea din vechile provincii romane. Dar folosirea uneltelor şi a ceramicii de factură romană nu oferă indicii concludente în privinţa procesului de însuşire a limbii latine în rîndurile populaţiei rurale. Cu atît mai semnificative sub acest raport apar materialele epigrafice şi sculpturale, care, nefiind legate de necesităţile zilnice ale populaţiei, exprimă în chip pregnant apartenenţa culturală şi spirituală a celor ce le-au ridicat; ele documentează, în aproape o treime din aşezările considerate ca rurale (peste 160 din totalul de circa 500)[33], existenţa unei populaţii „care vorbea şi scria limba latină"[34], venera zeii panteonului roman şi ridica monumente funerare după tradiţia romană[35].

Din cele aproximativ trei mii de inscripţii descoperite în Dacia[36], numai circa 230 provin din mediul rural. Strict cantitativ ele reprezintă deci un procent foarte mic (aproximativ 8%), dar acest procent redus se explică prin situaţia social-politică a satului[37]. În timp ce populaţia unora dintre oraşe se ridica la peste zece mii[38], populaţia unui sat sau cătun nu se cifra în epoca romană decît între 50—200 de locuitori, rămînînd cu mult în urma castrelor şi a *canabae*-lor (cu un număr relativ mare de negustori, meseriaşi ş.a., legaţi economic de viaţa castrelor)[39]. Atît pentru alte provincii ale Imperiului roman, cît şi pentru provincia Dacia, lipsesc date despre numărul populaţiei din aşezările rurale[40]. Pentru un calcul aproximativ, am avut în vedere numărul mormintelor din necropola tumulară de la Caşolţ (circa 300)[41] şi Soporul de Cîmpie (193)[42]; fiecare dintre acestea dăinuind cam 100 de ani, ar rezulta că în prima s-au făcut anual trei înmormîntări, iar în cealaltă, cîte două. Viaţa medie

---

[32] C. Daicoviciu, AISC, 3, 1936—1940, p. 230—231; idem, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 113, nota 1, p. 122—123; D. Protase, *op. cit.*, p. 16—63.

[33] Pe harta 3 din *Istoria României. Compendiu*, Bucureşti, 1969, se dă cifra de 700 pentru numărul total al aşezărilor; dintre acestea, 11 sînt oraşe, circa 150 sînt castre şi fortificaţii militare (vezi *op. cit.*, harta 2), iar la aproximativ 40 poate fi apreciat numărul aşezărilor cvasiurbane şi al celor din regiunea minieră.

[34] I. I. Russu, ActaMN, 5, 1968, p. 463.

[35] I. I. Russu, *loc. cit.*; C. Daicoviciu, Apulum, 7, 1968, p. 264—270.

[36] C. Daicoviciu, *loc. cit.*, p. 264.

[37] M. Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, I, II, Leipzig; RE, VIII, A_2, 1958, 2090—2094; J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire Romain*, Paris, 1964, p. 129—133, 291.

[38] C. Daicoviciu şi H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, Bucureşti, 1962, p. 12, apreciază populaţia Sarmizegetusei la 15—20 000. M. Macrea, *op. cit.*, p. 409, admite aceeaşi cifră pentru fiecare dintre oraşele Napoca, Potaissa, Drobeta şi Romula. Dar din compararea numărului de inscripţii ridicate în aceste patru oraşe cu cele din Sarmizegetusa rezultă că populaţia lor trebuie să fi fost mult mai mică; numai cifra de 30—40 000 de locuitori, indicată de M. Macrea, *loc. cit.*, pentru Apulum, ar putea să corespundă realităţii.

[39] Schulten, RE, III, 2, 1899, 1451—1456.

[40] Vezi nota 37 şi în DA, V, 1, s.v.

[41] M. Macrea, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 581 şi urm.; idem, Materiale, 4, 1957, p. 119 şi urm.; 5, 1959, p. 403 şi urm.; 6, 1959, p. 407 şi urm.; idem, Dacia, N. S., 1, 1957, p. 205—220.

[42] D. Protase, *op. cit.*, p. 52.

fiind apreciată pentru provincia Dacia la 34 de ani[43], am putea stabili că în așezările respective numărul populației era de circa 100, respectiv 70 de persoane[44].

Trebuie precizat că din multe așezări identificate arheologic lipsesc inscripțiile, ceea ce nu înseamnă, firește, o necunoaștere a limbii latine. Chiar și în rîndul minerilor care nu erau din provincii latinofone, limba latină era cunoscută, după cum rezultă din mențiunea : *quia se litteras scire negavit*, ce se găsește pe trei dintre tablele cerate (CIL, III, p. 948—949, IX—XI). E de neconceput ca cei care se angajau cu contracte să nu fi înțeles clauzele fixate. În două din aceste contracte (CIL, III, p.948, IX—X) figurează, dealtfel, și precizarea *it quod dixit*. În chip similar trebuie să se fi prezentat situația și în mediul agricol, de unde provin 230 de inscripții, care, împreună cu circa 80 de sculpturi, reprezintă cele mai importante izvoare pentru cunoașterea răspîndirii romanității și a culturii spirituale în acest mediu.

După cuprinsul lor, inscripțiile se încadrează în următoarele categorii :

TITULI HONORARII. Datorită caracterului lor, ele sînt în mod firesc reprezentate în număr foarte redus în mediul rural. Existența unei asemenea categorii de inscripții indică, de regulă, un centru administrativ sau economic, cum va fi fost la Teliucu Inferior, unde s-a găsit monumentul de marmură ridicat de *cond*(*uctores*) *ferrar*(*iarum*), G. Gaur(ius) Gaurianus și Fl. Sotericus, în cinstea împăratului Caracalla (Klio, 9, 1909, p. 375—376), sau la Sîncrai, unde Caius Val(erius) Ingenus, *sig*(*nifer*) *leg. XIII Gem.*, a dedicat un altar lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus pentru sănătatea lui Septimius Severus și a fiilor săi (DolgCluj, 2, 1911, p. 269). Pentru victoria lui Severus Alexander a fost ridicat altarul descoperit între Mărtiniș și Rareș (CIL, III, 950). Tot în cinstea unuia dintre împărații Romei pare să fi fost pus altarul de la Petriș de către o *vexillatio* a legiunii a V-a Macedonica (CIL, III, 7883) și cel de la Ostrov (SCIV, 14, 1963, 2, p. 446/1), ambele foarte slab conservate. În categoria monumentelor onorifice poate fi încadrată și inscripția pentru D. Terentius Gentianus, fiul guvernatorului[45] D. Terentius Scaurianus (CIL, III, 1463), ca și cea pentru un cetățean originar din Sarmizegetusa, care a avut diferite grade militare și a deținut magistraturi în orașul său natal (CIL, III, 7891)[46].

De la Breazova, unde a existat o cărămidărie în epoca romană[47], provine o inscripție pusă în memoria p r e f e c t u l u i c o l e g i u l u i d e m e s e r i a ș i, Pontius Secundinus (CIL, III, 12580). Una dintre

---

[43] J. Szilágyi, în *Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im Klassischen Altertum*, Berlin, 1961, p. 287.

[44] Acest calcul este desigur foarte aproximativ.

[45] CIL, III, 1463, se precizează „ex Proklipsa... (Poclissa...) vico com. Hadzeg"; în RE, V, A, 657, se consideră că inscripția a fost ridicată la Sarmizegetusa într-o perioadă cînd D. Terentius Gentianus n-a avut funcțiuni în Dacia ; presupunerea că el ar fi fost guvernatorul acestei provincii este o simplă ipoteză. D. Tudor, Orașe, p. 10, consideră, dimpotrivă, că D. Terentius Gentianus a fost guvernator al provinciei Dacia.

[46] Locul de descoperire nu este absolut sigur, căci Torma, ErdM, 5, 1888, p. 241, dă ca loc de descoperire Al Pestes (= Peștișu Mare), iar AEM, 11, 1887, p. 235, Várhely; TIR, L 34, p. 89, inscripția este localizată la Peștișu Mare.

[47] C. Daicoviciu, Dacia, 1, 1924, p. 234.

inscripţiile de acest fel ne oferă şi informaţii cu privire la suma investită pentru ridicarea acelui monument (CIL, III, 1482).

TITULI OPERUM. Inscripţia găsită la Miceşti consemnează donaţia de 6 000 de sesterţi cu ocazia alegerii dedicantului, M. Aurelius Chrestus, ca patron al colegiului fabrilor (CIL, III, 1212). Din textul inscripţiei nu rezultă univoc dacă edificiul pentru care a fost donată suma se afla pe teritoriul oraşului Apulum sau chiar la Miceşti, unde patronul putea să aibă proprietăţi, cu atît mai mult, cu cît se cunosc de aici urmele unei clădiri romane mai mari, cu absidă şi mai multe inscripţii (AFM, 2, 1, 1901, p. 545/26; CIL, III, 1027, 1031, 1080, 1248).

TITULI SACRI. Pe 23 de altare închinate lui **I u p i t e r**, el are epitetele *Optimus Maximus* (CIL, III, 844, 946, 947, 970, 1347 = 7850, 1408 = 7891, 1409, 1429, 1432, 7625, 7673, 7732, 7788, 7881, 7910, 12575, 13769, 14473; ArchÉrt, 29, 1909, p. 162; OR³, SE, 470; Dacia, 7—8, 1937— 1940, p. 316/XVIII, 317/XXI; St Com Sibiu, 12, 1965, p. 206/1); pe două, *Optimus Maximus Dolichenus* (CIL, III, 7625, 7997); pe unul, *Appenninus* (CIL, III, 12576); pe altul, numai *Maximus* (CIL, III, 1031); două altare sînt închinate lui *Iupiter* şi **M a r t e** (CIL, III, 1080; ArchÉrt, 23, 1903, p. 61—62) şi unul lui **IOM** şi **T**(**e r r a**) **M** (**a t e r**) (ACMIT, 2, 1929, 308/2 = SCŞCluj, 7, 1956, 1—4, p. 7—13).

În privinţa categoriei sociale a celor care au ridicat aceste altare, avem următoarele precizări:

M i l i t a r i: *praef*(*ectus*) (CIL, III, 946, 947); *beneficiarius leg*(*ati*) (CIL, III, 1031); *b*(*ene*)*f*(*iciarius*) *co*(*n*)*s*(*ularis*) (CIL, III, 1080); *centurio* (CIL, III, 1347 = 7850); *l*(*ibrarius*) sau *i*(*mmunis*) (CIL, III, 7625); *m*[*iles*] sau *m*[*ensor*] (CIL, III, 7673).

M a g i s t r a ţ i ş i p r e o ţ i: *de*(*curio*) *col.* (CIL, III, 7881, 7788, 12576); *IIII vir. m. Apuli* (Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 316); *augu*(*r*) *col.* (ArchÉrt, 29, 1909, p. 162); *fl*(*amen*) *col.*, [*c*]*onduc*(*tor*) *pas*(*cui*) *et salinar*(*um*) (ACMIT, 2, 1929, p. 308); *f*(*lamen*) *m* (*unicipii*) *T*(*ibisci*) (CIL, III, 7997); *dec*(*uriones*) *coll*(*egii*) *fabr*(*um*) (CIL, III, 7910 = AISC, 5, 1944—1948, p. 288).

U n a c t o r (ACMIT, 2, 1929, p. 308).

Pe şapte altare l i p s e s c m e n ţ i u n i l e referitoare la ocupaţia dedicantului sau a aceluia în cinstea căruia au fost ridicate, ceea ce permite supoziţia că au fost simpli a g r i c u l t o r i: a) c u t r e i n u m e (CIL, III, 970, 1408, 7732, 12575; OR³, SE, 470; Dacia, 7—8, 1937 — 1940, p. 317, XXI/1); b) c u d o u ă n u m e (CIL, III, 7673). F r a g m e n t e s a u i n s c r i p ţ i i ş t e r s e (StComSibiu, 12, 1965, p. 206/1; CIL, III, 844, 1409, 1429, 1432, 13769).

Pe lîngă altarele închinate lui Iupiter, cunoaştem şi cîteva s c u l p t u r i: capul unei statui, identificat ca fiind probabil al lui Iupiter (Apulum, 9, 1971, p. 553); o statuetă de marmură care îl reprezintă pe *Iupiter Dolichenus* (OR³, p. 228) şi o altă statuie a lui *Iupiter Amon* (Oraşe, p. 272). O statuie, de mărime naturală, a lui Iupiter (Dacien, p. 234/4) şi un vultur sculptat în piatră (ArchÉrt, 24, 1904, p. 244), găsite în două puncte diferite pe teritoriul aceluiaşi sat, s-ar putea să fi făcut parte din acelaşi monument.

Pe altarele care îi sînt închinate, **Silvanus** apare fără epitet: *Silvanus* (CIL, III, 6247;StComSibiu, 14, 1969, p. 163, 177), *Deus Silvanus* (CIL, III, 7661), *Silvanus Deus* (SCIV, 18, 1967, 1, p. 169/3) sau cu epitetele: *Domesticus* (CIL, III, 1149; 7862; Klio, 10, 1910, p. 500/V; Materiale, 6, 1959, p. 875, fig. 8) şi *Silvester* (AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 105/3); el este asociat cu *Hercules* pe un altar ridicat de *vexil(l)atio l.XIIIG. Ant(oninianae)* (CIL, III, 12565).

Dedicanţii şi cei pentru care se ridică altare în cinstea lui Silvanus sînt: un praefectus numeri (CIL, III, 1149), un veteran, (StComSibiu, 14, 1969, p. 163) şi şase cu ocupaţie neprecizată, doi purtînd trei nume (CIL, III, 1149, 7862), trei cu două nume (CIL, III, 7637, 7661; Materiale, 6, 1959, p. 875, fig. 8) şi un grec (AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 105—107/3); unul cu componenţa numelui neprecizabilă, inscripţia fiind fragmentară (SCIV, 18, 1967, 1, p. 169—170/3); ceilalţi sînt sclavi (CIL, III, 7637, 7661; AISC, 1, 1928 — 1932, 1, p. 105/3).

Dintre cele 11 altare atestînd cultul lui **Mithras**, numai cel ridicat pentru sănătatea procuratorului M. Lucceus Felix (CIL, III, 1437) oferă informaţii cu privire la situaţia socială a dedicantului. În nouă inscripţii avem numai menţiuni de nume (CIL, III, 1119, 7937, 12547, 12548; Materiale, 6, 1959, p. 877—878, fig. 10; Sargetia, 5, 1968, p. 99; OmagiuCD, p. 443—446; OR³, SE, 431; StMatTgMureş, 2, 1967, p. 63—66), iar într-o inscripţie numele dedicantului e ilizibil (CIMRM, II, 1933). Pe lîngă acestea, ni se mai păstrează patru sculpturi, dintre care una fragmentară (Cumont, p. 307, 189 bis; CIMRM, II, 1919; AFM, 2, 1, 1901, p. 551, 63/4; Apulum, 9, 1971, p. 554/3).

Numele lui **Hercules** e asociat cu cîte un epitet: *Conservator* (CIL, III, 1027), *Invictus* (CIL, III, 1029), *Sanctus* (CIL, III, 1573), *Invictus... Magusanus* (DolgCluj, 2, 1911, p. 265—267/6). Tot de cultul lui Hercules se leagă fragmentul dintr-un relief (OR³, p. 389) şi un fragment dintr-o statuie (Apulum, 9, 1971, p. 556/7).

Numărul altarelor cu inscripţii închinate **Dianei** se cifrează la şase: pe unul numele divinităţii e gravat cu litere greceşti (StComSibiu, 12, 1965, p. 64/23); pe altul ea e calificată drept *vera et bona* (AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 110/2); pe un al treilea este supranumită *regina* (SE, 481); alte două altare s-au păstrat în stare fragmentară (CIL, III, 7744, 7745); un singur altar e închinat divinităţilor **Diana** şi **Terra Mater** (AISC, 1, 1928—1932, 2, p. 62). Pe lîngă acestea, s-a mai găsit un relief reprezentînd-o pe Diana la vînătoare (RevMuz, 2, 1965, număr special, p. 431/33).

Dedicanţii celor patru altare ale lui **Liber**, cu epitetul *Pater*, sînt: un decurion al coloniei Napoca (AISC, 1, 1928 — 1932, 1, p. 109/1); doi cu ocupaţie neprecizată (CIL, III, 1411, 7816) şi libertul sau sclavul Paulinus (inedit, informaţie I.I. Russu). Tot de cultul lui Liber se leagă un fragment de statuie (Apulum, 6, 1967, p. 176/8).

Fortuna apare fie fără epitet (CIL, III, 1419), fie ca *Fortuna Praenestina* (CIL, III, 1421), fie asociată cu alte divinităţi *Dibus deabus* (DolgCluj, 2, 1911, p. 261/1), iar **Marte**, fie singur (CIL, III, 12577), fie alături de Iupiter (vezi supra, p. 502).

Prin cîte două altare este documentat cultul următoarelor divinități: **Apollo**: un altar a fost ridicat de un veteran (DolgCluj, 2, 1911, p. 264/3), celălalt, închinat lui *Apollo Granus* și zeității celtice **Sirona**, de către procuratorul Daciei Apulensis, mai tîrziu *vice praeses* (CIL, III, 74* = ActaMN, 1, 1963, p. 480/7); s-a mai păstrat capul unei statuete a aceleiași divinități (Orașe, p. 139); **Mercur**, un altar pus de un **princeps** (CIL, III, 7856), al doilea, de un veteran (DolgCluj, 2, 1911, p. 265/4); **Nemesis**: *regina* (CIL, III, 1438) și *Dea Nemesis Aug.* (CIL, III, 7857).

Prin cîte o singură inscripție sînt atestați: **Aesculap** (CIL, III, 7655); **Iunona** *regina* (DolgCluj, 2, 1911, p. 263/2); **Minerva** (DolgCluj, 2, 1911, p. 266/5); **Sarmandus** (CIL, III, 964); **Quadrib (is)** (CIL, III, 1440); **Dis Pater** și **Proserpina** (CIL, III, 7656).

N-au putut fi identificate divinitățile cărora le-au fost închinate cele două inscripții din CIL, III, 1432, 7719.

Cavalerul trac este reprezentat în mediul rural prin trei altoreliefuri (OR³, p. 237, SE, 440; ArchÉrt, 29, 1909, p. 436—437). Un cap păstrat dintr-o statuetă de marmură o reprezintă pe nimfa **Daphne** (Orașe, p. 118).

Pe TITULI SEPULCRALES sînt documentate următoarele categorii sociale: militari: a) din legiuni (CIL, III, 935, 969, 971, 1471, 1476, 1480, 7694; ActaMN, 1, 1963, p. 480/8; 7, 1970, p. 170/5); b) din unități auxiliare (CIL, III, 1471, 1583, 7873, 7999, 12569 = SCIV, 18, 1967, 1, p. 170/4); c) din unități neprecizate (CIL, III, 960, 1475, 1556, 7721, 7893, 12596; Dacia, 7—8, 1937 — 1940, p. 315/XV); magistrați (CIL, III, 1482, 1489, 1519, 7726, 7893, 7910, 12595; ArchÉrt, 33, 1913, p. 92; ActaMN, 5, 1968, p. 465/11); preoți (CIL, III, 1471, 1509, 1510, 6254, 7709, 7982); membri ai colegiilor (CIL, III, 1413, 1583); liberți (CIL, III, 1471, 8040; Dolg Cluj, 4, 1913, p. 99/20, 96/7); sclavi sau liberți (SE, 424; AUB, 9, 1957, p. 9—13; ActaMN, 5, 1968, p. 465/11) și sclavi (CIL, III, 7893, 7974).

Pe un număr mare de *tituli sepulcrales* nu găsim indicații despre ocupația sau categoria socială a dedicanților și a celor în memoria cărora s-a ridicat altarul. Cei cu ocupație neprecizată se pot grupa: a) cu trei nume (CIL, III, 851, 961, 1489, 7708, 7893, 7982, 8009, 8022; Acta MN, 1, 1963, p. 480/8; AUB, 9, 1957, p. 9—13; Materiale, 6, 1959, p. 883/19); b) cu două nume (CIL, III, 835, 850, 851, 935, 956, 966, 971, 1387, 1388, 1432, 1471, 1475, 1489, 1510, 1525, 1557, 1583, 7646, 7694, 7724, 7725, 7726, 7893, 7894, 7910, 7974, 7982, 7999, 8009, 8021, 8040, 14485; SCIV, 14, 1963, 2, p. 446/3, 447—448/5; Klio, 10, 1910, p. 505/4; ActaMN, 5, 1968, p. 463/9; ArchErt, 31, 1911, p. 77; Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 317); la acestea se mai adaugă un număr considerabil de fragmente (CIL, III, 936, 959, 960, 965, 1248, 1387, 7646, 7687, 7725, 12552; Klio, 10, 1910, p. 505/4; DolgCluj, 4, 1913, p. 95—99; ActaMN, 7, 1970, p. 171/6; 9, 1972, p. 473/1) și trei altare cu inscripția complet ștearsă (OR³, p. 233; Sargetia, 6, 1969, p. 27; Orașe, p. 111), precum și unul anepigrafic (ActaMN, 2, 1964, p. 32/15 d).

Fragmente de inscripţii cu caracter neprecizat (CIL, III, 933, 937, 938, 939, 1546, 7707, 7734, 7735, 7740, 12600, 13771; Limes, 24/19; HTRTÉ, 4, 1888, p. 26; ArchÉrt, 32, 1912, p. 397; OR³, SE, 417, 440).

TITULI MILITARES, avînd caracterul unor acte emise de oficialităţi, sînt documentele cele mai elocvente pentru cunoaşterea ostaşilor care s-au stabilit în Dacia. Diplomele militare descoperite în mediul rural al Daciei intracarpatice[48], precum şi fragmentul de la Orlea[49] arată cît de puţin ne-a parvenit din inscripţiile antichităţii, căci asemenea acte trebuie să fi fost foarte numeroase; numai în diploma de la Grojdibod sînt menţionate şapte unităţi auxiliare, din care a fost lăsată la vatră, în acelaşi an, o parte a soldaţilor.

STÎLPII MILIARI au fost incluşi în studiul de faţă din considerentul că, situaţi lîngă aşezările rurale (CIL, III, 1627, 8060, 13802, 14216/18; AISC, 1, 1928—1932, 2, p. 48—49) ce se constituiseră de-a lungul drumului, au exercitat fără îndoială o oarecare influenţă asupra populaţiei.

SCULPTURI. Pe lîngă altarele funerare, purtînd numele celui sau ale celor decedaţi — cu sculpturi pur ornamentale sau referitoare la viaţa acestora —, s-au păstrat şi monumente sculpturale fără inscripţie: fie că aceasta s-a rupt, fie că fac parte din tipul de monumente executate din mai multe bucăţi, motiv pentru care le-am acordat, sub raport cantitativ, o pondere similară cu a monumentelor epigrafice (pe acestea din urmă sculpturile n-au fost însă analizate din considerentul că nu aduc vreun aport, din punct de vedere calitativ, la cunoaşterea problemei în discuţie). Pe trei stele funerare sînt reprezentaţi veterani: *1.* Un călăreţ executat rudimentar (Limes, p. 27). *2.* Un călăreţ cu aghiotantul său (ActaMN, 4, 1967, p. 477—480). *3.* Dintr-o piatră frumos sculptată, ornamentată cu motive vegetale şi geometrice, s-au păstrat numai două registre ale jumătăţii din dreapta: pe primul este reprezentat un fronton triunghiular, cu un bust în centru şi un alt bust în exterior, iar pe al doilea, sub un dublu arc crestat, bustul unui bărbat îmbrăcat într-un fel de *şubă* (AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 124, fig. 14). Dintre 11 coronamente în formă de trunchi de piramidă cu locuri de descoperire sigure, numai unul provine din mediul rural (Apulum, 7, 1968, p. 337/11), iar dintre cele cu locuri de descoperire probabile, trei (Apulum, 7, 1968, p. 340/19—21). Reprezentările de pe coronamente se referă la persoane civile sau sînt motive ornamentale. *1.* a) Un bărbat care ţine o „lucernă" (?), lîngă el, un butoiaş; b) femeie cu un „ulcior". *2.* a) Un cap de bărbat; b) viţă de vie. *3.* a) Femeie cu un urcior; deasupra capului ei, o floare; b) un bust de bărbat şi altul de femeie; deasupra lor, un cap de taur; c) bărbat care ţine o căldăruşă. *4.* a) Thanatos; b) Attis; c) Marsyas. După cum s-a arătat, aceste monumente au

[48] C. Daicoviciu et D. Protase, JRS, 51, 1961, p. 69—70. În castrul de la Buciumi s-au găsit două fragmente de diplomă militară. E. Chirilă — N. Gudea, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuţii la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 118—119.

[49] C. C. Petolescu, SCIV, 22, 1972, 1, p. 112.

pătruns în Dacia din Aquileia, centru meşteşugăresc şi comercial[50], aşa încît e probabil ca ele să fi servit unor oameni de condiţii şi ocupaţii similare.

Cele opt medalioane funerare lucrate aparte reprezintă : *1.* O familie cu cinci copii (ActaMN, 7, 1970, p. 179—180/19). *2.* O familie cu patru copii : două fete şi doi băieţi (DolgCluj, 2, 1911, p. 278/5). *3.* O altă familie, tot cu patru copii ; sexul copilului aşezat între părinţi nu se poate preciza ; jos, o fată între doi băieţi (DolgCluj, 2, 1911, p. 279/6). *4.* O familie cu un copil (ActaMN, 9, 1972, p. 508/V). *5.* Un alt medalion, ce se termină cu un *acroterium*, pe care erau gravaţi doi lei apotropaici, reprezintă un bărbat care ţine în mîna dreaptă un sul, iar stînga e rezemată pe umărul figurii alăturate, probabil tot un bărbat (DolgCluj, 2, 1911, p. 279—280/7). *6.* Într-o nişă simplă se găsesc două busturi (o femeie şi un bărbat) înconjurate de o cunună ; în partea superioară se poate distinge fragmentul unui con de pin (ProblMuz, 1960, p. 208). *7.* Tot două busturi se pot distinge pe un monument funerar „de tip medalion'' (DolgCluj, 4, 1913, p. 94). *8.* Nu dispunem de date suficiente pentru a aprecia justeţea afirmaţiei lui Gooss (AVSL, 9, 1871, 1, p. 46—47), că medalionul cu cinci busturi din Miercurea ar fi identic cu cel semnalat de Neigebaur (Dacien, p. 260/7) ca avînd şapte figuri.

Sînt semnalate numai trei reprezentări de pe pereţii unor *aediculae* : *1.* Pe o latură, un *genius* ; pe latura opusă, o femeie, cu haină fără mîneci şi o mantie (DolgCluj, 7, 1916, p. 67, fig. 13 a—b). *2.* Soţ şi soţie (după modul de reprezentare şi prin atributele lui, cel decedat pare să fi avut preocupări intelectuale) (ActaMN, 3, 1966, p. 460—463). *3.* Dintr-un al treilea monument, ni s-au păstrat următoarele registre : a) Un călăreţ în galop, lovind cu lancea un duşman prăbuşit la pămînt. b) Un plugar arînd cu un plug la care sînt injugaţi doi boi ; deasupra acestora, pe o linie ce indică solul, este reprezentat un om mic, păşind spre dreapta, care pare că aruncă seminţe în brazde. c) Sub aceste două scene se află un alt registru : un bărbat şi o femeie sacrificînd deasupra unui trepied. Nici pe fotografia din ArchÉrt, 25, 1905, p. 7—8 nici pe cea dată de D. Tudor, Oraşe, pl. 15, nu se pot distinge literele T.S., reproduse în CIL, III, 967. Monumentul fiind rupt, nu se poate preciza dacă sus mai era un registru cu busturile decedaţilor şi dacă în partea de jos figura numele lor. Acest monument este unul dintre cele mai grăitoare pentru provincia Dacia, ilustrînd trecerea militarilor lăsaţi la vatră în rîndurile agricultorilor. S-ar putea ca monumentul să fi fost ridicat de o familie de celţi romanizaţi, dat fiind că tot în Şeica Mică, de unde provine sculptura descrisă, s-a găsit şi o inscripţie funerară ce semnalează o familie de celţi (CIL, III, 966) şi că din Pannonia se cunosc două monumente ale unor veterani, de tipul celor cu mai multe registre, atribuite populaţiei autohtone (BudRég, 4, 1892, p. 66—70). Poate tot dintr-o *aedicula* făceau parte patru coloane dorice, doi lei de piatră, o placă de 2 m lungime, 0,80 m lăţime şi 0,15 grosime, precum şi două plăci mai mici (HTRTÉ, 4, 1888, p. 26—27). Dintr-un monument de tip neprecizat, se păstrează doi lei apotropaici, care flanchează un Eros (Sargetia, 6, 1969, p. 28). Similară cu

[50] H. Daicoviciu, Apulum, 7, 1968, p. 351.

acest monument pare să fi fost şi piesa descrisă ca reprezentînd doi lei în repaus, între care, pe faţa unui cub, un cap „feminin"? (AVSL, 9, 1871, 1, p. 46—47). În afara celor menţionate, mai dispunem de nouă descoperiri ale unor lei funerari (AISC, 1, 1928—1932, 1, p. 124; ActaMN, 4, 1967, p. 473—476, fig. 1—2; 6, 1969, p. 533—535/1—2; Oraşe, p. 179; OR³, p. 230, 232; HTRTÉ, 4, 1888, p. 26—27; ArchÉrt, 31, 1911, p. 370; Székelyföld, 1, p. 28). Sphinxul de piatră cu şase mameloane, care ţine între membre un „cap de femeie" (ArchÉrt, 33, 1913, p. 92), este un unicat în mediul rural; el era probabil similar cu tipul cunoscut la Apulum (Apulum, 7, 1968, p. 283, fig. 11 sau p. 286, fig. 13). Tot unicate sînt statuile de marmură reprezentînd un bărbat şi o femeie (ACMIT, 2, 1929, p. 306—307), precum şi monumentul pe care se vede o sclavă (?) aranjînd părul unei matroane (ArchÉrt, 26, 1906, p. 361—362 = Probl Muz, 1964, p. 29, fig. 19).

Sînt semnalate, de asemenea, nouă fragmente ale unor monumente funerare: *1.* O statuie, executată destul de bine, dar foarte deteriorată, reprezintă o femeie îmbrăcată în *palla* şi *tunica*; mîna dreaptă e acoperită de tunică, în stînga ţine un obiect lunguieţ (poate un vas); la stînga ei, un copil cu *praetexta*, iar la stînga acestuia se vede figura unui bărbat într-o *tunica* ce-i ajunge pînă la genunchi. Toate trei figurile sînt acefale (Limes, p. 22/16). *2.* Un relief lucrat în piatră, probabil pentru un monument funerar (Limes, p. 21—22/16). *3.* a) Un braţ cu un inel în partea superioară; b) bărbat cu tunică şi manta; ţine un sul; c) un bărbat şi o femeie stînd la o masă (banchet funerar); d) ORN....STEPH (CIL, III, 960). *4.* Două busturi de femeie (ActaMN, 2, 1964, p. 182, fig. 21). *5.* O femeie îmbrăcată în tunică (Limes, p. 26/20). *6.* Trei bărbaţi, doi reprezentaţi numai prin busturi; deasupra, o figură în picioare, îmbrăcată în togă şi tunică pînă la genunchi, ţine în mîna stîngă un sul, iar în dreapta, un obiect nedistinct (Limes, p. 27/28). *7.* Tot trei busturi; unul ar putea fi capul unui *signifer* dintr-o cohortă auxiliară (Limes, p. 20—21/14). *8.* O statuie şi cîteva monumente neidentificabile (Apulum, 3, 1947—1949, p. 200, nota 4). *9.* Relief: a) în registrul superior, un cal ridicat în două picioare şi piciorul drept al călăreţului; b) în registrul inferior, un bust (ActaMN, 9, 1972, p. 474/2).

La acestea se mai adaugă opt fragmente cu destinaţie neprecizată: *1.* Un cap de leu (OR³, p. 233). *2.* Un cap de taur (OR³, p. 233). *3.* Un monstru culcat (cal cu coadă de peşte) (Limes, p. 20—21/14). *4.* Un cap uman de mărime naturală (Oraşe, p. 113). *5.* Scenă de sacrificiu (ActaMN, 7, 1970, p. 178 — 179). *6.* Cap sculptat în marmură (Oraşe, p. 217). *7.* Un cap de copil (ActaMN, 3, 1966, p. 459). *8.* O bază de monument (ActaMN, 3, 1966, p. 459).

Un caracter cu totul special au cele trei sculpturi de pe stînca de la cariera de piatră din Ioneşti (AEM, 1, 1877, p. 33 = ArchÉrt, 6, 1866, p. 21—25): figura centrală e un *genius*, cu bonetă frigiană, care ţine o torţă aprinsă, cu flacăra spre pămînt; celelalte două sculpturi sînt foarte rudimentar executate (inscripţia de pe piatra din cariera de la Ioneşti, CIL, III, 949, datată între 222—235 e.n., atestă că la acea dată cariera era încă în funcţiune).

Deşi constituie numai o parte din materialul existent în epoca respectivă, inscripţiile şi sculpturile prezentate mai sus reflectă totuşi tră-

săturile specifice ale întregului: cele circa 230 de inscripţii (din care 30 fragmentare[51]) şi circa 80 de sculpturi ne oferă date semnificative pentru viaţa în mediul rural din provincia Dacia. Inscripţiile consemnează numele a 24 de militari care îşi îndeplineau serviciul în provincia Dacia şi a 17 veterani care s-au stabilit în aceste ţinuturi. Numărul civililor e mai mare: 30 de magistraţi şi preoţi; nouă membri ai colegiilor de fabri, şase liberţi, nouă sclavi şi şase sclavi sau liberţi; restul, fără precizări în privinţa categoriei sociale sau a ocupaţiei (deci probabil agricultori).

Cele 41 de nume de militari şi veterani, provenind de pe patru diplome (vezi p. 505) şi 38 de inscripţii, reprezintă doar 42 de familii din totalul de circa 230, considerînd că, în mediul rural, fiecare inscripţie ne indică cîte o familie; cele două inscripţii de la Răhău, care pot fi considerate ca fiind puse de membrii aceleiaşi familii[52] şi altarele votive de la Ciumăfaia, ridicate de două generaţii ale unei singure familii, constituie în mod cert excepţii.

În mediul rural, situat departe de castre, ponderea elementului militar n-a putut fi hotărîtoare în dezvoltarea vieţii economico-sociale. Dintre militarii atestaţi prin inscripţii, cei din unităţi precizabile fac parte din armata Daciei sau a altor provincii, după cum ne arată diploma de la Turea (CIL, XVI, 33) şi epitaful descoperit la Răhău (CIL, III, 971).

Nici o inscripţie pusă de militari nu atestă posedarea de sclavi, deşi e puţin probabil ca forţa de muncă să fi lipsit în gospodăriile întemeiate de veterani. Dimensiunile *villae*-i rustice de la Ciumăfaia[53], ca şi faptul că proprietarul ei, veteranul Aelius Iulius, a ridicat şase altare zeilor, arată că în gospodăria lui trebuie să fi fost folosită mîna de lucru străină, dacă nu a sclavilor, atunci a unor băştinaşi; un indiciu în acest sens îl constituie şi ceramica de factură şi formă dacică, găsită în săpăturile arheologice de la Aiud („Valea Groapelor")[54] şi Gîrbău[55].

În legătură cu perioada cînd s-au stabilit aceşti veterani în provincia Dacia se pot face numai unele aprecieri relative pe baza celor patru diplome, care indică prima jumătate a secolului al II-lea e.n. Numele gentilice luate după acela al împăratului (Iulia, Flavia, Ulpia, Aelia şi Aurelia) au fost în uz atît în secolul al II-lea, cît şi în secolul al III-lea e.n.

În inscripţiile din mediul rural, avem atestaţi decurioni şi magistraţi din centre urbane, care îşi petreceau numai o parte a anului la fermele lor, situate de regulă în apropierea oraşului (ca, de exemplu, cele de la Mera, Zeicani, Viişoara etc.); în aceeaşi situaţie se găsesc şi membrii colegiilor de *fabri*. Pentru toţi cei la care nu este precizată ocupaţia, trebuie admis că erau agricultori şi e firesc ca ei să reprezinte majoritatea absolută în aşezările rurale; lor le revin peste 60% din totalul monumentelor.

În lumea romană poziţia socială a femeii era determinată de a tatălui şi apoi a soţului; nefiind admise să participe la viaţa socială, ele ridică

[51] Pe unele dintre acestea, se păstrează doar cîteva litere, altele sînt complet şterse, vezi *supra*, p. 502.
[52] C. Daicoviciu, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 317.
[53] Z. Székely, StComSibiu, 14, 1969, p. 155—163.
[54] Sargetia, 5, 1968, p. 72, 76, fig. 7/1—3.
[55] Á. Buday, DolgCluj, 4, 1913, p. 127—128, fig. 10, 13/1.

foarte rar monumente votive: în mediul rural nu este atestat decît un singur caz (CIL, III, 7858). Pe monumentele funerare numele de femei apar mai des, fie pe lespezile aşezate pe mormintele lor[56], fie în epitafuri, puse de ele rudelor sau unor patroni[57].

Copiii minori sînt atestaţi numai sporadic în inscripţii (CIL, III, 962 = 7725, 1387, 1470 = 7974, 1583 = 8018, 7708, 7873, 8022; ArchÉrt, 32, 1912, p. 92; RA, 1959, 2, p. 252/307), desigur, nu pentru că mortalitatea infantilă ar fi fost redusă şi nici din cauză că natalitatea ar fi fost scăzută, căci pe medalioane funerare vedem familii formate din cîte şase persoane, proprietarul diplomei de la Grojdibod avea şi el cinci copii, iar în inscripţii avem, de asemenea, informaţii despre familii cu patru-cinci copii (de exemplu CIL, III, 1588 = 8018, 1159 = 8009 etc.); slaba reprezentare în inscripţii a copiilor trebuie atribuită unor motive de ordin economico-social greu de apreciat.

Dacă medalioanele funerare se leagă de prezenţa unor veterani sau a unor colonişti civili, nu se poate stabili; coronamentele pot fi atribuite însă populaţiei civile, căci reprezentările de pe ele nu fac nici o aluzie la cariera militară a celor decedaţi, cum găsim pe unele altare lucrate în mai multe registre.

Inscripţiile din mediul rural sînt, cu două excepţii — pe una găsim un rînd cu litere greceşti (StComSibiu, 12, 1965, p. 64/32), pe cealaltă, un rînd cu litere palmiriene (CIL, III, 7999) —, în limba latină, indiciu cert al unei intense colonizări cu o populaţie latinofonă, care a primit pămînturi cu ocazia organizării provinciei sau le-a cumpărat mai tîrziu.

Nu se poate preciza care dintre monumentele sculpturale sau altarele funerare aparţin populaţiei băştinaşe romanizate. Dintre cele 58 de nume traco-dacice[58], 13 sînt din mediul rural[59]; dar, cu excepţia posesorului diplomei de la Turea (CIL, XVI, 33), nu dispunem de elemente suficiente pentru a identifica dacă provin din nordul sau din sudul Dunării[60].

Prezenţa elementului autohton e însă confirmată prin ceramica găsită în mai multe aşezări rurale[61]. Dacii care au trecut de partea romanilor în timpul războaielor lui Traian cu Decebal (Dio Cassius, LXVII, 11, 1) s-au bucurat desigur de o situaţie privilegiată, chiar dacă nu s-au

[56] CIL, III, 850, 956, 959, 962 = 7725, 966, 1470 = 7974, 1475, 1496, 1525, 1559 = 8009, 7687 = 7701, 7724, 7873; Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 317/1; AISC, 5, 1944—1948 p. 293; ActaMN, 2, 1964, p. 185; ActaMN, 9, 1972, p. 473.

[57] CIL, III, 935, 936, 971, 1471, 1489, 1510, 1583, 1585 = 8020, 1609, 7893, 7894, 12552, 12595, 7928, 7999.

[58] I. I. Russu, AISC, 4, 1941—1943, p. 209—215; 5, 1944—1948, p. 287—289; M. Macrea, în *Istoria României*, I, p. 395.

[59] I. I. Russu, *loc. cit.*, nr. 6, 8, 10, 15, 18, 27, 36, 51, 54, 58, 59, 63, 65.

[60] *Ibidem*, cap. IV.

[61] Pe lîngă lucrările citate la nota 31, vezi şi M. Macrea, Dacia, N.S., 1, 1957, p. 205—220; I. I. Russu, *Daco-geţii în Dacia Romană*, în *Contribuţii la cunoaşterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, p. 39—57.

Reprezentarea sub formă romană a vechii divinităţi locale (C. Daicoviciu, *La Transylvanie*..., p. 153—154; *Istoria României*, I, p. 439) n-a lipsit desigur nici în mediul rural; drept o probă în acest sens ar putea fi considerată proporţia relativ mare de inscripţii închinate Dianei şi lui Liber (pentru frecvenţa altarelor închinate acestor divinităţi în provincia Dacia, vezi A. Bodor, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 211—239 şi M. Bărbulescu, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 203—222).

manifestat prin inscripţii. Neputînd participa la viaţa economică a provinciei fără a-şi însuşi limba dominantă, romanizarea lor trebuie să se fi realizat într-un interval relativ scurt.

Cu totul alta a fost situaţia populaţiei autohtone dacice din Munţii Orăştiei, în teritoriile din jurul castrelor şi în regiunile cu pămînturile cele mai fertile, împărţite veteranilor şi coloniştilor. Dislocaţi din vechile lor aşezări[62], autohtonii pot fi urmăriţi prin prezenţa ceramicii dacice în aşezări rurale de pe valea Mureşului mijlociu (ca Deva, Cozia, Strei, Micia şi altele), unde nu se găseşte un strat anterior de cultură dacică[63]. În contact direct cu coloniştii şi militarii din acele aşezări, nici ei nu se puteau sustrage procesului de romanizare.

O altă problemă care credem că merită să fie urmărită şi analizată în viitor e cea a stratigrafiei aşezărilor dacice din secolele I î.e.n. — I e.n. Astfel, de exemplu, din aşezările cercetate, care aparţin secolelor III—II î.e.n.,[64] 22 continuă şi în secolele I î.e.n.—I e.n.;[65] deşi nu avem nivele suprapuse ca în cîteva aşezări mari din teritoriul extracarpatic al Daciei, pentru care este documentată o continuitate de viaţă extinsă peste mai multe secole[66]. Pentru secolele I î.e.n. — I e.n., se constată că din 235 de localităţi, situate în bazinul intracarpatic, unde I.H. Crişan a semnalat prezenţa unor aşezări sau descoperiri izolate[67], numai în 87 găsim materiale ce datează din epoca provinciei Dacia[68] (unele sînt aşezări daco-romane: Archiud, Cristeşti, Deva, Iernut, Mugeni, Ocna Sibiului, Ruşi, Sighişoara şi Slimnic)[69]. Afirmaţia lui M. Macrea că ,,unele din aceste aşezări par să dăinuiască în continuare pe locul celor mai vechi din epoca dacică, cum sînt de pildă aşezările de la Slimnic, Noşlac, Ciunga, Cipău-Sfîntul Gheorghe"[70] este confirmată numai pentru Slimnic[71], în celelalte lipseşte faza clasică ce ar asigura continuitatea după 106 e.n.; la Noşlac, aşezarea daco-romană se găseşte la punctul ,,Şumugi", iar cea cu ceramică lucrată cu mîna din faza II_1 la circa 5—6 km de vatra satului[72]; nu există deci nici o legătură directă între cele două aşezări. Materialul de la Ciunga a fost cules numai de pe suprafaţa locului zis ,,Bora".

---

62 H. Daicoviciu, Dacia, N.S., 3, 1959, p. 311—317; C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, Bucureşti, 1966, p. 35.

63 Rezultatele cercetărilor din aceste aşezări au fost prezentate în comunicarea lui Liviu Mărghitan la simpozionul ,,Dacii, istoria şi civilizaţia lor" din 2—4 oct. 1971, Oradea.

64 I. H. Crişan, *Ceramica daco-getică, cu specială privire la Transilvania*, Bucureşti, 1969, p. 305, pl. 455.

65 *Ibidem*, p. 325—327, pl. CXV.

66 R. Vulpe, *Aşezările getice din Muntenia*, Bucureşti, 1966, p. 19—50; N. Zaharia, N. Petrescu-Dîmboviţa şi Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova, De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 54—74.

67 I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 325—327.

68 *Ibidem*.

69 D. Protase, *op. cit.*,; I. Mitrofan, *loc. cit.*

70 M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, p. 261.

71 I. Glodariu, ActaMN, 9, 1972, p. 119—128.

72 I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 268, nr. 198 a—b; D. Protase, *op. cit.*, p. 42, nr. 20. Despre poziţia topografică a celor două puncte arheologice ne-a informat colegul M. Rusu.

Terenul nefiind cercetat prin săpături sistematice[73], rămîne să se clarifice în viitor dacă au existat aici două aşezări succesive sau una singură. La Cipău—Sf. Gheorghe, bordeiul cu materialul dacic datează tot din secolele III—II î.e.n. El este întretăiat de cel în care s-a găsit ceramică romană provincială alături de olărie dacică[74].

Urmărind repartizarea geografică[75] a aşezărilor rurale din provincia Dacia în care s-au semnalat inscripţii şi monumente sculpturale (fig. 1—2), constatăm că în Oltenia, din totalul de circa 180 de localităţi[76], numai în 27 găsim inscripţii şi monumente sculpturale[77], în Banat, în 11[78], iar în Transilvania, în 125[79]. Pentru Transilvania şi Banat, după cum se ştie, nu avem un studiu pe baza căruia să putem cunoaşte precis numărul aşezărilor rurale; de aceea am luat ca punct de reper cifra globală de circa 700, dată pentru întreaga provincie Dacia[80]. Scăzînd din această cifră circa 245 de aşezări civile şi castre care revin Olteniei, precum şi oraşele şi circa 100 de castre şi fortificaţii militare şi circa 40 de tîrguri şi centre miniere din Transilvania şi Banat, ar rămîne pentru bazinul intracarpatic aproximativ 320 de aşezări din care, după cum am arătat, în 125 s-au descoperit inscripţii şi monumente sculpturale. Deosebirile în extensiunea teritorială a celor trei ţinuturi (Transilvania, Banat şi Oltenia) nu sînt proporţionale cu deosebirile ce se constată în cantitatea inscripţiilor şi a monumentelor sculpturale. Fenomenul trebuie atribuit, probabil, atît colonizării de intensitate diferită, ca urmare a atitudinii pe care au avut-o diversele triburi daco-getice în războiul cu romanii (Dio Cassius, 68, 11), cît şi faptului că, în provincia nou organizată, Traian a cuprins numai o parte din Dacia. Astfel, se explică de ce numărul celor care ridică monumente după moda romană e mult mai mare în Transilvania decît în Oltenia[81], cu toate că aşezările rurale sînt cam la fel de dense în cele două ţinuturi. Banatul, datorită condiţiilor geografice din acele timpuri, avea mult mai puţine terenuri prielnice pentru agricultură.

---

[73] I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 259, nr. 81; D. Protase, *op. cit.* p. 31, nr. 9.

[74] I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 258, nr. 74; D. Protase, *op. cit.*, p. 49, nr. 28.

[75] Vezi lucrările citate la nota 61 şi 63.

[76] OR³, p. 224—240 (sînt cuprinse şi aşezări în care s-a găsit numai o monedă, ceea ce, desigur, nu poate indica existenţa unui cătun, oricît de mic ar fi fost).

[77] Vezi: Afumaţi, Amărăştii de Sus, Babiciul Episcopiei, Baloteşti, Bistriţa = Brezniţa Ocol, Botoşeşti — Paia, Brastavăţ, Brezuica, Ciovîrnăşeni, Dîlma, Galicea Mare, Gîrla Mare, Gostavăţ, Grojdibod, Iezureni, Malovăţ, Măghereşti, Orlea, Ostrovul Mare, Polovragi, Potelu, Rocşoreni, Rusăneşti-Jieni, Stăneşti-Lunca, Tencănău, Ţigăneşti, Zăgaia (TIR, L 34, L 35 şi OR³).

[78] Vezi: Bucova, Caransebeş, Denta, Deta, Domaşnea, Foieni, Lipova, Moldova Nouă, Potoc, Sasca Română, Slatina (TIR, L 34).

[79] Vezi fig. 1,2.

[80] *Istoria României, Compendiu*, harta 3.

[81] Diferenţa dintre numărul de inscripţii ce ni s-au păstrat de pe teritoriul Transilvaniei şi cel al Olteniei ar putea fi considerată de unii drept urmare a faptului că umanismul se răspîndeşte mai repede în Transilvania, unde primul care transcrie — în 1516 — un număr important de inscripţii este J. Mezerzius (CIL, III, p. 153—156), iar la sfîrşitul secolului al XVI-lea, St. Zamosius publică *Analacta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, Patavii, 1593, pe cînd în Oltenia, L. Marsigli transcrie unele inscripţii abia cu un secol mai tîrziu în lucrarea: *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus*, Hagae-Amstelodami, 1726 (vezi OR³,

Materialul epigrafic al așezărilor rurale din provincia Dacia, deși reprezintă numai circa 8% din totalul inscripțiilor[62], ne dă, așadar, posibilitatea unei completări și aprofundări a datelor privitoare la multiplele aspecte ale vieții economice și sociale și îndeosebi ale problemei romanizării.

Prezența inscripțiilor și a monumentelor sculpturale documentează cu certitudine existența unor așezări în care modul de viață roman și cultura latină erau încetățenite[63], precum și receptivitatea populației față de producțiile artistice, căci altfel dedicanții n-ar fi cheltuit sume atît de mari, pentru ca ele să fie cît mai somptuoase și frumos executate: *aedicula* din care face parte altorelieful de la Zam[64], piatra funerară a lui Aelius Valens *qui et Esbenus* (CIL, III, 8040), cel mai mare monument de acest gen din Dacia, frumos sculptat, avînd înălțimea de 4 m[65], peretele de *aedicula* cu trei registre de la Șeica Mică[66], medalionul lucrat aparte de la Ghirbom[67], precum și trunchiul de piramidă de la Mesentea[68] se încadrează între cele mai impozante monumente funerare ale provinciei Dacia[69].

---

p. 14—15). Este sigur, că în 200 de ani multe inscripții s-au putut distruge; această situație explică totuși numai parțial raportul de 1 la 5, căci și în zilele noastre ies la iveală mai multe monumente romane în Transilvania decît în Oltenia. Făcînd o confruntare a inscripțiilor publicate după 1902 (data încheierii CIL-ului), constatăm că în Oltenia s-au descoperit inscripții în șapte localități (OR[3], SE: Botoșești-Paia, Țigănești, Iezureni, Breznița Ocol, Goslavăț, Orlea, Galicea Mare), iar în Transilvania în 33; Aiton, Ampoița, Benic, Berghin, Boian, Bolduț, Botorca, Bucerdea Vinoasă, Ceanu Mic, Cetatea de Baltă, Ciumăfaia, Daia, Gheorgheni, Hăpria, Hășdate, Herina, Horlacea, Iernut, Măcicașu, Mera, Ocna Mureș, Ostrov, Ozd, Papiu Ilarian, Petrid, Răhău, Săcădate, Sebeș, Sîncrai, Sîntămăria de Piatră, Tibru, Valea Sîngeorgiului, Viișoara, Viștea), deci chiar dacă am face abstracție de tot ce s-a găsit în secolele trecute, raportul ar fi cam tot de 1 la 5. Situația Olteniei era cu totul alta decît a Transilvaniei. După primul război dacic, ea a rămas sub ocupație romană (*OR*[3], p. 32 — 33). În cel de-al doilea război dacic, ciocnirile între armata romană și cea a dacilor încep în regiunea munților Transilvaniei. Colonizarea, după cum reiese clar din textul lui Eutropius, are loc după al doilea război dacic, așa încît ea trebuie să fi fost mai intensă în Transilvania, a cărei romanizare se impunea din punct de vedere strategic, fiind o regiune de graniță.

[62] Am operat cu cifra de 3 000 (vezi nota 36), deși ni se pare că în această cifră au fost incluse și țiglele cu diferite ștampile, pe care noi nu le-am studiat, fiind nesemnificative pentru procesul romanizării. C. Daicoviciu, în *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 158, evaluează numărul inscripțiilor la circa 2 000; or, cele publicate după 1945, împreună cu cele provenite din Oltenia, nu însumează cifra de 3 000. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960, p. 290—295, dă următoarele cifre pentru inscripțiile descoperite în bazinul Dunării: Illyricum (57 î. e. n. — 612 e.n.) 7500; Noricum (16 î.e.n. — 493 e.n.) 2 000; Pannonia Superior (9. î.e.n. — 590 e.n.) 3 500; Pannonia Inferior (89 î.e.n. — 377 e.n.) 1 500; Moesia Superior (33 î.e.n. — 287 e.n.) 1 300; Moesia Inferior (42 î.e.n. — 392 e.n.) 1 500; Dacia (106 e.n. — 271) 3 000. Chiar dacă teritoriul Daciei a fost mai extins decît al celorlalte provincii, durata dominației romane fiind mult mai scurtă, numărul inscripțiilor este mai mare. Procentul care revine mediului rural este, de fapt, o problemă secundară, deoarece condițiile economico-sociale și culturale erau cu totul diferite. Varietatea monumentelor funerare și a altarelor închinate divinităților din panteonul greco-roman arată intensitatea răspîndirii diverselor forme spirituale în *vici* și *pagi*.

[63] A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970, p. 202.

[64] L. David — V. Pintea, ActaMN, 3, 1966, p. 459—463.

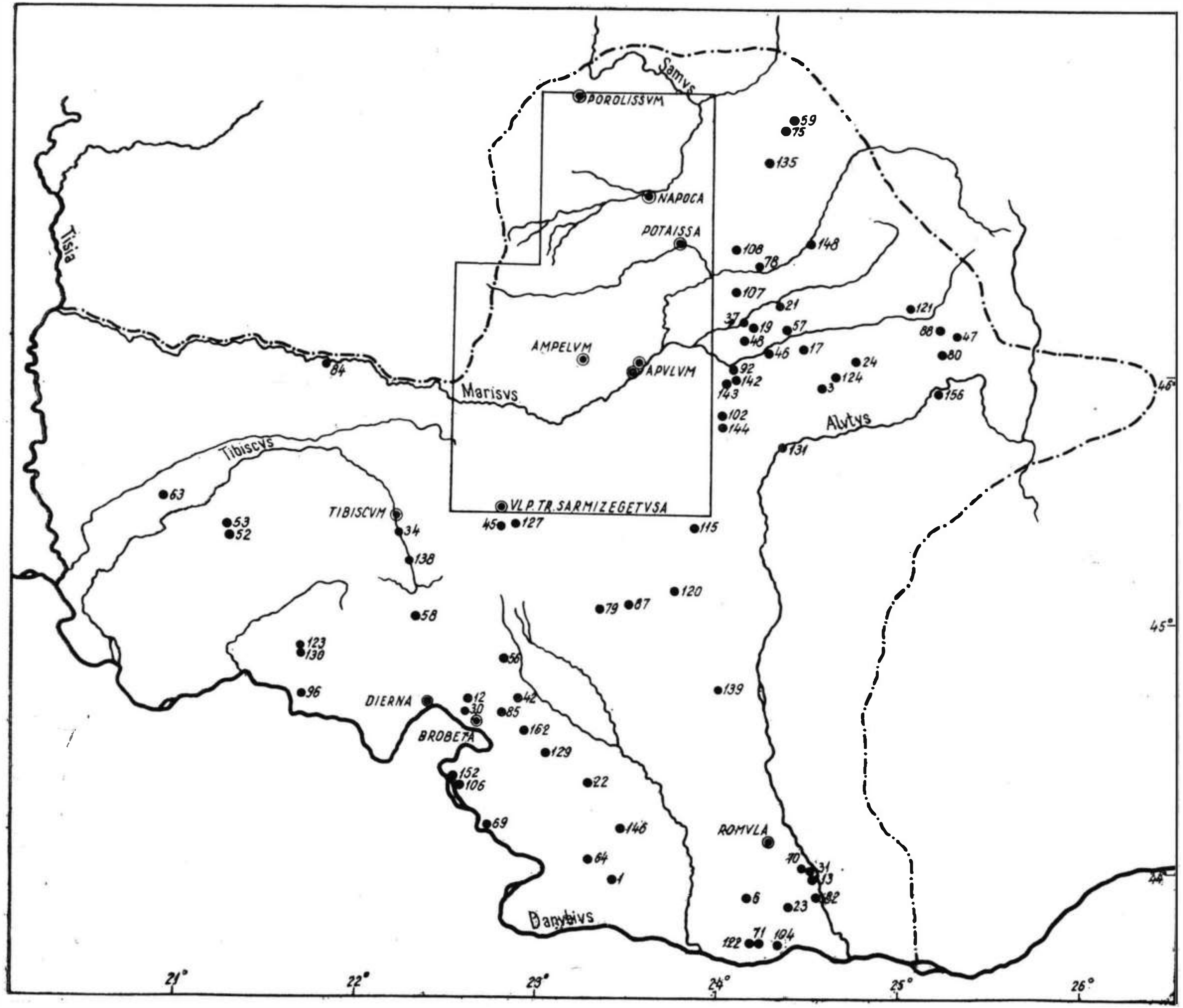
[65] Hirschfeld, SbAkadWien, 77, p. 422.

[66] J. Hampel, ArchÉrt, 25, 1905, p. 7—8.

[67] V. Wollman, ActaMN, 7, 1969, p. 179—180, nr. 9.

[68] H. Daicoviciu, în *Omagiu P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 101—104.

[69] Cf. G. Florescu, MFDS; idem, MFDI.

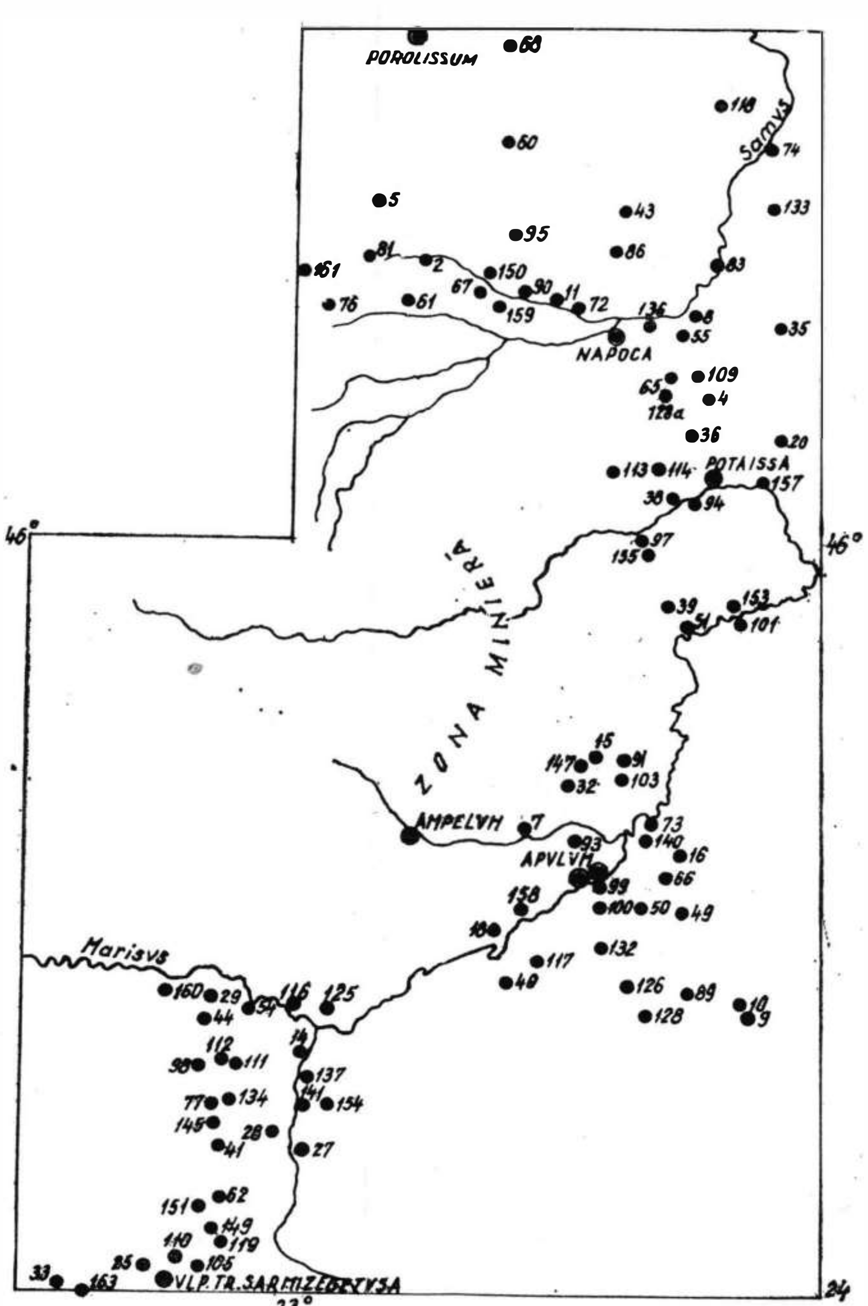

Fig. 1, 2. Harta așezărilor rurale unde s-au descoperit inscripții și sculpturi.

LISTA AŞEZĂRILOR RURALE DIN PROVINCIA DACIA ÎN CARE S-AU GĂSIT INSCRIPŢII SAU MONUMENTE SCULPTURALE

1. Afumaţi — Dolj; 2. Aghireşu — Cluj; 3. Agnita — Sibiu; 4. Aiton — Cluj; 5. Almaşu — Sălaj; 6. Amăreştii de Sus — Dolj; 7. Ampoiţa — Alba; 8. Apahida — Cluj; 9. Între Apoldu de Sus şi Apoldu de Jos — Sibiu; 10. Apoldu de Sus — Sibiu; 11. Baciu — Cluj; 12. Baloteşti — Mehedinţi; 13. Băbiciu — Olt; 14. *Băcia — Hunedoara; 15. Benic — Alba; 16. Berghin — Alba; 17. Biertan — Sibiu; 18. Blandiana — Alba; 19. Boian — Sibiu; 20. Bolduţ — Cluj; 21. Botorca — Mureş; 22. Botoşeşti-Paia—Dolj; 23. Brastavăţu — Olt; 24. Brădeni — Sibiu; 25. Breazova — Hunedoara; 26 *„Bretea"; 27.*Bretea Română — Hunedoara; 28. *Bretea — Streiului — Hunedoara; 29. Bretelin — Hunedoara; 30. Brezniţa — Ocol-Mehedinţi; 31. Brezuica — Olt; 32. Bucerdea Vinoasă — Alba; 33. Bucova — Caraş Severin; 34. *Caransebeş — Caraş Severin; 35. Căianu — Cluj; 36. Ceanu Mic — Cluj; 37 *Cetea de Baltă — Alba; 38. Cheia — Cluj; 39. Cicău — Alba; 40. Cioara de Sus — Alba; 41. Cinciş — Hunedoara; 42. Ciovîrnăşani — Mehedinţi; 43. Ciumăfaia — Cluj; 44. Cîrjiţ — Hunedoara; 45. *Clopotiva — Hunedoara; 46. Copşa Mică — Sibiu; 47. Crăciunel — Harghita; 48. Crăciunelu de Sus — Alba; 49. Daia — Alba; 50. Daia Română — Alba; 51. Decea — Alba; 52. Denta — Timişoara; 53. *Deta — Timişoara; 54. Deva — Hunedoara; 55. Dezmir — Cluj; 56. Dîlma — Mehedinţi; 57. Dîrlos — Sibiu; 58. Domaşnea — Caraş Severin; 59. Domneşti — Bistriţa Năsăud; 60. Dragu — Sălaj; 61. Dumbrava — Cluj; 62. *Fărcădin — Hunedoara; 63. *Foeni — Timişoara; 64. Galicea Mare — Dolj; 65. Gheorgheni — Cluj; 66. Ghirbom — Alba; 67. Gîrbău — Cluj; 68. Gîrbou — Sălaj; 69. Gîrla Mare — Mehedinţi; 70. Gostavăţu — Olt; 71. Grojdibodu — Olt; 72. „Gura Baciului" — Cluj; 73. *Hăpria — Alba; 74. Hăşdate — Cluj; 75. Herina — Bistriţa Năsăud; 76. Horlacea — Cluj; 77. Hunedoara — Hunedoara; 78. Iernut— Mureş; 79. Iezureni — Gorj; 80. Ioneşti — Braşov; 81. Jebucu — Sălaj; 82. Jieni —Rusăneşti — Olt; 83. Jucu de Sus — Cluj; 84. Lipova — Arad; 85. Malovăţ — Mehedinţi; 86. Măcicaşu — Cluj; 87. Mahereşti — Gorj; 88. Mărtiniş — Harghita; 89. Miercurea Sibiului — Sibiu; 90. Mera — Cluj; 91. Mesentea — Alba; 92. *Micăsasa — Sibiu; 93. Miceşti — Alba; 94. Mihai Viteazu — Cluj; 95. Mihăeşti — Cluj; 96. Moldova Nouă — Caraş Severin; 97. *Moldoveneşti — Cluj; 98. Valea Nandrului — Hunedoara; 99. Oarda de Mureş — Alba; 100. Oarda — Alba; 101. Ocna Mureş — Alba; 102. Ocna Sibiului — Sibiu; 103. Oiejdea — Alba; 104. Orlea — Olt; 105. *Ostrov — Hunedoara; 106. Ostrovu Mare — Mehedinţi; 107. Ozd — Mureş; 108. *Papiu Ilarian — Mureş; 109. Pata — Cluj; 110. *Peşteana — Hunedoara; 111. *Peştişul Mare — Hunedoara; 112. *Peştişu Mic — Hunedoara; 113. *Petreştii de Jos sau de Sus — Cluj; 114. Petrid — Petreştii de Jos — de Mijloc sau de Sus — Cluj; 115. *Petrila — Hunedoara; 116. Petriş (=Uroi) — Hunedoara; 117. Pianu de Jos — Alba; 118. Pintic — Cluj; 119. *Păclişa — Hunedoara; 120. Polovragi — Gorj; 121. Porumbenii Mici — Harghita; 122. Potelu — Olt; 123. Potoc — Caraş Severin; 124. Proştea Mare (=Tîrnava) — Sibiu; 125. Rapoltu Mare — Hunedoara; 126. Răhău — Alba; 127. Rîu de Mori — Hunedoara; 128. Reciu — Alba; 128a. Rediu — Cluj; 129. Rocşoreni — Mehedinţi; 130. Sasca Română — Caraş Severin; 131. Săcădate — Sibiu; 132. *Sebeş — Alba; 133. Sic — Cluj; 134. Sincrai — Hunedoara; 135. Sînmihaiu de Cîmpie — Bistriţa Năsăud; 136. Sînnicoară — Cluj; 137. *Sîntămăria de Piatră — Hunedoara; 138. Slatina-Timiş — Caraş Severin; 139. Stăneşti Lunca — Vîlcea; 140. Straja — Alba; 141. Strei-Săcel — Hunedoara; 142. Şeica Mică — Sibiu; 143. Soroştin — Sibiu; 144. Şura Mică — Sibiu; 145. Teliucu Inferior — Hunedoara; 146. Tencănău — Dolj; 147. Tibru — Alba; 148. Tîrgu Mureş — Mureş; 149. Toteşti — Hunedoara; 150. Turea — Cluj; 151. *Tuştea — Hunedoara; 152. Ţigănaşi — Mehedinţi; 153. Unirea — Alba; 154. Valea Sîngeorgiului — Hunedoara; 155. *Vălenii de Arieş — Cluj; 156. Vidacut — Harghita; 157. Viişoara — Cluj; 158. Vinţu de Jos — Alba; 159. Viştea — Cluj; 160. Vulcez — Hunedoara; 161. *Zam — Cluj; 162. Zegaia — Mehedinţi; 163. *Zeicani — Hunedoara.

În localităţile notate cu asterisc s-ar putea ca unele inscripţii să fi fost transportate în cursul evului mediu sau al epocii moderne; deoarece, în localităţile respective, avem atestate aşezări romane (uneori chiar monumente epigrafice sau sculpturale găsite *in situ*), am considerat ca fiind locale şi acelea dintre monumentele păstrate la biserici, la colecţionari sau la ţărani, despre care nu ştim în ce condiţii au fost descoperite, dar al căror text nu indică provenienţa de pe teritoriul unui castru sau al unui oraş roman. În legătură cu inscripţiile al căror loc de descoperire este controversat, facem următoarele precizări:

nr. 37. Cele 24 de fragmente provenite din zidul demolat al bisericii reformate din Sîntămărie le-am considerat ca provenind din Cetatea de Baltă, avînd în vedere că A. Buday, DolgCluj, 4, 1913, p. 100—101, a arătat că, după spusele localnicilor, în vale se afla o cetate veche, de unde au fost cărate multe materiale de construcţii. C. Daicoviciu, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 321, nr. XXV, a emis părerea că fragmentele ar proveni dintr-o aşezare romană situată undeva în apropiere, dar care nu poate fi deocamdată identificată. Numărul exact al monumentelor reprezentate de cele 24 fragmente nu poate fi stabilit: dispunem doar de unele indicii în acest sens: pe numerele 11, 15 şi 25 se păstrează litera *D*, pe nr. 17 *M*, iar pe nr. 21 literele *D M*; pe nr. 18 *NT* şi *TE* sînt redate în ligatură (pe care n-o întîlnim pe alte piese); rezultă deci că cele 24 de fragmente reprezintă cel puţin şase monumente funerare.

nr. 47. Inscripţia a fost găsită într-o arătură la poalele locului denumit „Stîncărie" situat între Crăciunel — Ocland — Sînpaul— Petreni. B. Orbán, *A Székelyföld leirása*, 1, Pest, 1868, p. 185.

nr. 73. Aşezarea fiind situată în vecinătatea imediată a castrului de la Micia, s-ar putea ca unele din inscripţii să nu fie de provenienţă locală. Sigur este că, pe teritoriul comunei se afla o aşezare în epoca romană. Descoperirea unui sarcofag de piatră (Apulum, 4, p. 200) ne îndreptăţeşte să admitem că şi alte monumente romane sînt locale. În ArchÉrt, 32, 1912, p. 397, se precizează că o parte din teritoriul castrului de la Micia aparţinea sătenilor din Hăpria. Trecînd ulterior în raza comunei Veţel, numărul monumentelor romane din posesia celor din Hăpria a scăzut.

nr. 74. Deşi situată la 2—3 km de castrul de la Gherla, putea constitui o aşezare rurală independentă.

nr. 88. A fost găsit, rupt în două bucăţi, nu departe de sat în hotarul dinspre Rareş, B. Orbán, *op. cit.*, 1, p. 164.

nr. 93. În mare parte colecţia lui Teleki consta din piese găsite în jurul oraşului Apulum, dar pentru CIL, III, 1027, Neigebaur, *Dazien*, p. 253, precizează că a fost găsită în apropierea satului.

nr. 98. A fost găsită după 1860 în apropiere de Peştişu Mic, în cătunul denumit odinioară Ölyves-Ságh (Valea Nandrului?), ArchKözl, 1863, p. 5.

nr. 108. Inscripţia şi cele două fragmente le-am considerat ca provenind din localitate pe baza informaţiei lui B. Orbán (*op. cit.*, 5, Pest, 1871, p. 51) că CIL, III, 7694 a fost găsit în apropierea bisericii reformate şi că tot de aici provin şi alte materiale romane, indicînd urmele unei aşezări rurale. I. I. Russu, Materiale, 6, 1959. p. 882—883, este, dimpotrivă, de părere că ar fi fost aduse din Turda.

nr. 123. Inscripţia, CIL, III, 7997, cu indicaţia „Karansebes rep.", am localizat-o la *Potoc*, deoarece din descrierea condiţiilor de descoperire (ArchÉrt, 7, 1873, p. 104), reiese clar că ea trebuie să fi fost transportată ulterior la Caransebeş; Potocul, fiind situat într-o regiune bogată în minereuri, era prielnic pentru o aşezare rurală.

nr. 125. Piesa a fost găsită între Rapoltu Mare şi Petriş.

nr. 127. Fragmentul CIL, III, 1546, nefiind în posesia unui colecţionar, ci în grădina unui ţăran, e probabil de provenienţă locală.

nr. 137. Altarul, despre care în Oraşe, p. 217, presupune că a putut fi adus de la Turda, credem că e de provenienţă locală, dat fiind că, a fost descoperit pe o pantă a dealului Săcălăşeni, în locul numit „Fîntîna Săcălăşeni", unde, potrivit relatării localnicilor, descărcările electrice sînt foarte frecvente. E deci plauzibil ca proprietarul să fi dedicat într-un asemenea loc o inscripţie lui IOMF. Dealtfel, I. Téglás semnalează tot de aci şi alte urme romane, care indică existenţa unui întins *vicus* (ArchÉrt, 29, 1909, p. 161—162).

nr. 158. I. I. Russu, StComSibiu, 12, 1965, p. 208, nr. 4, exprimă părerea că inscripţia publicată în ArchÉrt, 32, 1912, p. 92, de S. Ferenczi ca fiind găsită în Vinţul de Jos, ar proveni de fapt din Apulum sau Sarmizegetusa. Deoarece la Vinţu de Jos este atestată o aşezare romană, noi am considerat inscripţia funerară ca fiind locală, avînd în vedere că acel decurion putea să posede şi în afara coloniei o *villa*, unde, murindu-i copila, i-a pus epitaf.

Perioada relativ lungă de pace şi bogăţiile naturale ale solului[90] i-au ridicat pe unii dintre proprietarii de la sate la o prosperitate economică ce nu rămîne în urma celei realizate în mediul urban. Prin atenţia deosebită acordată organizării şi colonizării provinciei Dacia[91], împăratul Traian a urmărit desigur, în egală măsură cu exploatarea economică[92], şi romanizarea populaţiei[93], pentru a asigura trăinicia dominaţiei romane în nordul Dunării de Jos; în acest proces, satelor, răspîndite pe tot teritoriul provinciei (uneori la mare distanţă de oraşe sau de castre), le-a revenit un rol de prim rang.

DER ROMANISIERUNGSPROZESS IM LICHTE DER EPIGRAPHISCHEN UND SKULPTURALEN DENKMÄLER AUS DEN LÄNDLICHEN SIEDLUNGEN DER PROVINZ DAZIEN

ZUSAMMENFASSUNG

Wie aus der Untersuchung des epigraphischen und plastischen Fundstoffes hervorgeht, ist solcher für über 160 rein ländliche Siedlungen, wo es weder Militärlager noch andere militärische Befestigungen gab, belegt. Bei Analyse des epigraphischen Materials wurden von den in CIL, III veröffentlichten Inschriften nur diejenigen behandelt, deren Fundort sicher bezeugt ist; da aber in manchen Fällen wegen mangelnder Angaben über die näheren Fundumstände eine richtige Beurteilung unmöglich ist, wurde eine kleine Anzahl von Inschriften dieser letzteren Kategorie, die aber auf dem Gebiet sicher römischer Ansiedlungen gefunden wurden, miteinbezogen; sie sind in der Liste der Fundorte (Abb. 1,2) durch ein Sternchen gekennzeichnet.

Die ländlichen Siedlungen auf dem Gebiet der zukünftigen Städte müssen wohl gleich nach Errichtung der Provinz Dazien entstanden sein. Zwei — Napoca und Potaissa — werden bereits 107/108 erwähnt (CIL, III, 1627). Da man die Inschriften aus der Phase *vicus* oder *pagus* nicht von denen aus der Zeit der städtischen Phase der betreffenden Niederlassungen in der Provinz Dazien trennen kann, wurden sie in dieser Untersuchung nicht berücksichtigt; auch das Bergwerksgebiet der Munţii Apuseni (Westberge) und die Militärlager wurden wegen ihrer Sonderstellung nicht miteingeschlossen.

---

[90] C. Daicoviciu, *La Transylvanie...*, p. 132—140; D. Tudor, în *Istoria României*, I, 396—400; C. Daicoviciu — E. Condurachi, *Roumanie*, Geneva-Paris-München, 1972, p. 130, în seria ArchMundi.

[91] R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, Messina, 1926, p. 309—340; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 126—128; M. Macrea, în *Istoria României*, I, p. 348—359; 370—374, 383—386; idem, *Viaţa in Dacia romană*, p. 107—158, 251—256; OR³, p. 139—153, 161—172.

[92] R. Paribeni, *op. cit.*, II, 1927, p. 217—218, 224; V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane*, Piteşti, 1929; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 134—136; M. Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, II, Leipzig, p. 58—60; OR³, 72—130; M. Macrea, *op. cit.*, p. 290—328.

[93] L. Hahn, Philologus, 1907, p. 677—716; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 155 (vezi şi lucrările citate la nota 5); H. G. Pflaum, *Propyläen Weltgeschichte*, 4, *Eine Universalgeschichte*, Berlin-Frankfurt-Viena, 1963, p. 388, arată că în secolele I—II, cititul şi scrisul se răspîndeşte în cele mai îndepărtate provincii ale imperiului, nu numai în mediul urban, ci şi în mediul rural; din aceste secole datează majoritatea inscripţiilor romane.

Von den ungefähr 3000 in Dazien gefundenen Inschriften (siehe Anm. 36) stammen nur 231 aus dem ländlichen Milieu. Streng zahlenmäßig ergeben sie demnach einen Anteil von nur circa 8 %, doch erklärt sich dieser geringe Prozentsatz aus der sozial-politischen Stellung des Dorfes in den römischen Provinzen. In vielen arhäologisch festgestellten Siedlungen fehlen Inschriften, was aber natürlich nicht Unkenntnis der lateinischen Sprache, sondern nur der Schrift anzeigt, wie übrigens auch aus dem Satz: *quia se litteras scire negavit*, der sich auf drei Wachstäfelchen befindet (CIL, III, S. 948—949, IX—XI) hervorgeht. Es ist kaum anzunehmen, daß Personen, die mit Kontrakt eingestellt wurden, die lateinisch abgefaßten Bedingungen der Abmachung nicht verstanden haben sollten. In zwei dieser Kontrakte steht sogar *id quod dixit*. Ebenso muß die Lage auch auf dem Lande gewesen sein.

Nach Inhalt zerfallen die Inschriften in folgende Kategorien: TITULI HONORARII; TITULI OPERUM LOCORUM; TITULI SACRI; TITULI SEPULCRALES; TITULI MILITARES; und MILIARI (siehe S. 501—505).

Von *Skulpturen* wurden fünf, in Bruchstücken erhaltene Grabstelen untersucht, von denen man nicht mehr feststellen kann, ob sie Inschriften trugen oder nicht (im allgemeinen sind die Skulpturen fast gleichwertig mit den epigraphischen Denkmälern, doch wurden hier die auf den letzteren befindlichen bildhauerischen Darstellungen nicht analysiert, da sie qualitativ zu dem erörterten Problem nichts beitragen); weiters vier Bekrönungen in Form eines eingeschwungenen Pyramidenstumpfes; acht Grabmedaillons; eine Steinsphinx (siehe S. 505 f.f.); neun Grablöwen; die Bruchstücke dreier Aedikulen; acht verschiedene Fragmente von Grabdenkmälern wie auch gemeißelte Bruchstücke unbekannter Bestimmung. Obwohl sie nur einen Teil des vorhandenen Materials aus der betreffenden Zeit darstellen, widerspiegeln die Inschriften und Skulpturen doch die spezifischen Züge des Ganzen. Die Inschriften verzeichnen die Namen von 24 Militärpersonen, 17 Veteranen, 30 Magistratsbeamten und Priestern, 9 Mitgliedern von Handwerkskollegien, 6 Freigelassenen, 9 Sklaven und 6 Sklaven oder Freigelassenen; für den Rest ist Gesellschaftsschicht oder Beruf nicht angegeben (also wahrscheinlich Ackerbauer). Von den 231 Inschriften wurden nur 38 von Militärs oder Veteranen gesetzt; somit konnten diese für die Entwicklung des Wirtschafts- und Gesellschaftslebens auf dem Lande nicht ausschlaggebend sein. Größeres Gewicht hatten die Magistratsbeamten und Priester aus verschiedenen Städten, die als Besitzer von in der Nähe liegenden Landgütern auch dort Altäre errichteten. Über 60% der Denkmäler nennen weder den Beruf derer, die sie setzten, noch derer, für die sie gesetzt wurden. Alle diese wiesen wir den Ackerbauern zu und es ist nur natürlich, daß sie in den ländlichen Siedlungen die Mehrheit bilden; im übrigen wurden auch die in den Dörfern der Provinz angesiedelten Veteranen zu Landwirten.

Die Grabmedaillons bieten keinerlei Anhaltspunkte für ihre Zuweisung an Veteranen, Militär- oder Zivilpersonen, die Bekrönungen bringen keine Hinweise auf eine mögliche Militärkarierre der Verstorbenen, daher kann man sie als Denkmäler für Zivilpersonen ansehen; hingegen müssen Grabstelen mit mehreren Registern Militärpersonen zugewiesen werden.

Ungeachtet der sozialen Zugehörigkeit der Spender und Art der Denkmäler sind die Inschriften aus dem ländlichen Milieu, mit zwei Ausnahmen (StComSibiu, 12, 1965, p. 64/32; CIL, III, 7999), in lateinischer Sprache abgefaßt, ein sicherer Beweis für die intensive Kolonisierung durch eine lateinsprechende Bevölkerung. Doch kann nicht festgestellt werden, welche plastischen Denkmäler oder Grabaltäre der romanisierten einheimischen Bevölkerung zuzuweisen sind. Von den 58 thrakisch-dakischen Namen (siehe Anm. 58) sind 13 im ländlichen Milieu (siehe Anm. 59) belegt; mit Ausnahme des Besitzers des Diploms von Turea (CIL, XVI, 33) verfügen wir nicht über genügend Elemente, um festzustellen, ob diese Namenträger von nördlich oder südlich der Donau herstammen.

Da die Zahl der untersuchten ländlichen Siedlungen nur gering ist, konnte bis jetzt nur eine dakische Siedlung festgestellt werden, in der Dako-Geten *vor* und *nach* 106 identifiziert wurden; ihre Tonware wurde aber auf dem Gebiet der Städte, Militärlager und in zahlreichen ländlichen Niederlassungen gefunden.

Die ungleichmäßige Verbreitung der epigraphischen und plastischen Denkmäler in Dazien (siehe Abb. 1—2) muß wahrscheinlich der mehr oder weniger nachdrücklichen Kolonisierung zugeschrieben werden, als Folge der Haltung verschiedener dakisch-getischer Stämme im Krieg gegen Rom, wie auch der Tatsache, daß nicht das ganze eroberte Gebiet von Trajan in die neuerrichtete Provinz einbezogen wurde. Auch die geographischen Bedingungen jener Zeit spielten mit, so z.B. hatte das Banat damals viel weniger Ackerland als heute. Der epigraphische Fundstoff aus den ländlichen Siedlungen der Provinz Dazien ermöglicht — trotzdem er nur 8% des gesamten Inschriftenmaterials ausmacht — die Vervollständigung und Vertiefung unserer Kenntnis der vielfältigen Aspekte des wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Lebens und im besonderen des Problems der Romanisierung. Inschriften und plastische Bildwerke bezeugen mit Sicherheit das Bestehen von Niederlassungen, wo sich römische Lebensform und lateinische Kultur eingebürgert hatten, sowie auch die Empfänglichkeit der Bevölkerung für künstlerische Schöpfungen.

Durch die besondere Sorgfalt, die er für Organisierung und Kolonisierung der Provinz Dazien aufwendete, verfolgte Kaiser Trajan wohl gleicherweise die ökonomische Ausbeutung wie auch die Romanisierung der Bevölkerung, um dem Römerreich die Herrschaft im Norden der Unteren Donau zu sichern; dabei fiel den über das Gebiet der gesamten Provinz (manchmal in großer Entfernung von Städten und Militärlagern) verstreuten Dörfern eine hervorragende Rolle zu.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. 2. Karte der ländlichen Siedlungen, wo Inschriften und Skulpturen gefunden wurden.

UN CIMITIR DIN SECOLUL AL VII-LEA E. N. LA VALEA LARGĂ (JUD. MUREŞ)

DE

IOANA HICA

În vara anului 1973 s-a efectuat în comuna Valea Largă o săpătură de salvare care permite înscrierea unui nou punct pe harta descoperirilor din secolul al VII-lea e. n. în Transilvania. În urma semnalării unui cimitir de înhumaţie [1] cu material ceramic bogat au început lucrările în comuna Valea Largă (jud. Mureş), la punctul numit de localnici ,,Capul satului'', aflat la circa 2,5—3 km NV de vatra comunei.

Existenţa mormintelor a fost constatată cu ocazia exploatării unei lutării, care a distrus prin excavare aproape tot teritoriul unde au apărut mormintele, acesta fiind delimitat actualmente de un mal abrupt cu lungime de aproximativ 120 m, de o parte, şi drumul de ţară de cealaltă parte. Malul este aproape paralel cu drumul, diferenţa de nivel între ele fiind de 5—6 m. Taluzîndu-se întregul profil al lutăriei s-au observat capetele a şase gropi de mormînt, în mare parte distruse, dintre care două lipsite de inventar. Din restul gropilor, una conţinea două fragmente de ceramică lucrată cu mîna, iar alta resturile răvăşite ale unui schelet incomplet de cal (M. 3). În celelalte două gropi s-au găsit porţiuni de schelete umane [2] (o groapă conţinea numai un humerus drept şi două femure, iar cealaltă, păstrată mai bine, a putut fi cercetată mai amănunţit — pe planul general M. 1 —).

Stratigrafia malului lutăriei este unitară. Sub învelişul vegetal apare humusul roşcat, de grosime variabilă, descrescînd dinspre vest (unde trece de 1 m), cu cît înaintăm spre est (pînă la cîţiva centimetri), sub care începe argila de diferite nuanţe, în care s-au conturat mai clar şi gropile. În zona nord-vestică, neafectată de lutărie, unde grosimea humusului era în medie de peste 1,50 m, s-au trasat trei secţiuni orientate NE—SV, paralele între ele. Cu excepţia unui mormînt (M. 2) găsit într-una din aceste secţiuni, celelalte morminte au apărut de-a lungul marginii taluzate, în caseta şi secţiunea trasată paralel cu peretele lutăriei (fig. 1), în zona unde apăruseră gropile. Constatarea că spre vest, în secţiunile B şi C, nu am găsit nici un mormînt, iar spre est, în secţiunea E, de

[1] Mulţumim şi pe această cale prof. K. Horedt care ne-a semnalat descoperirea şi ne-a îndrumat. Săpăturile au fost efectuate cu colaborarea colegului Radu Harhoiu de la Bucureşti şi a tov. A. Zrínyi de la Muzeul judeţean Tg. Mureş, acesta din urmă permiţîndu-ne publicarea mormintelor nr. 7, 8, 9, şi dîndu-ne informaţii utile. Mulţumim de asemenea prof. E. Pop, de la Casa de copii din Zau de Cîmpie, care a anunţat descoperirea Muzeului din Tg. Mureş şi ne-a îngăduit publicarea unor vase recuperate de d-sa.

[2] Determinările osteologice umane au fost făcute de dr. H. Roth de la I.M.F. Cluj, Catedra de anatomie umană, iar determinarea scheletului de cal o datorăm conf. P. Georoceanu de la Institutul agronomic Cluj, Catedra de anatomie veterinară. Le mulţumim pentru colaborare.

SCIVA, tomul 25, nr. 4, Bucureşti, 1974, p. 517—526

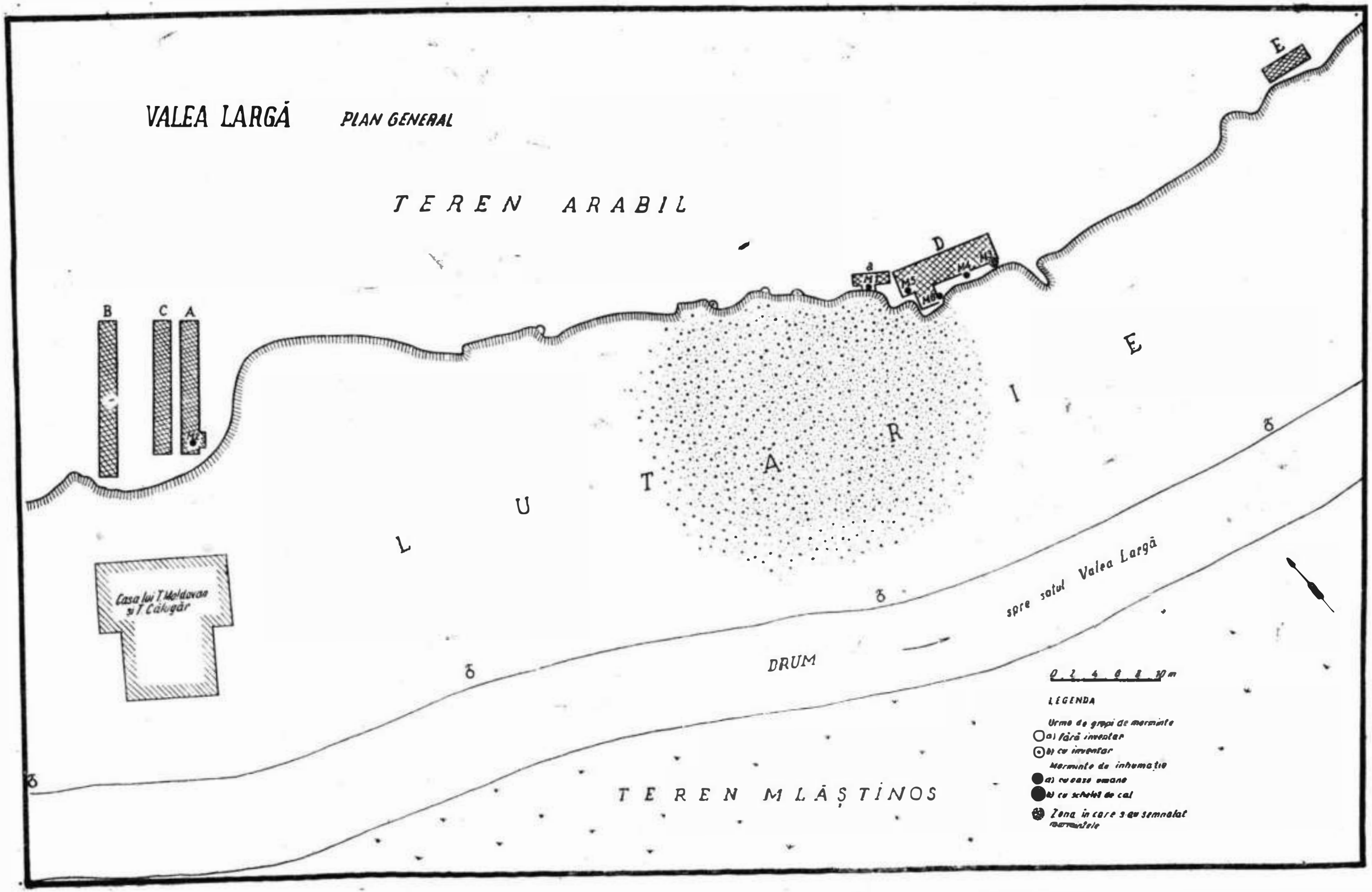

Fig. 1. Valea Largă. Planul general al locului cimitirului din secolul al VII-lea e.n.

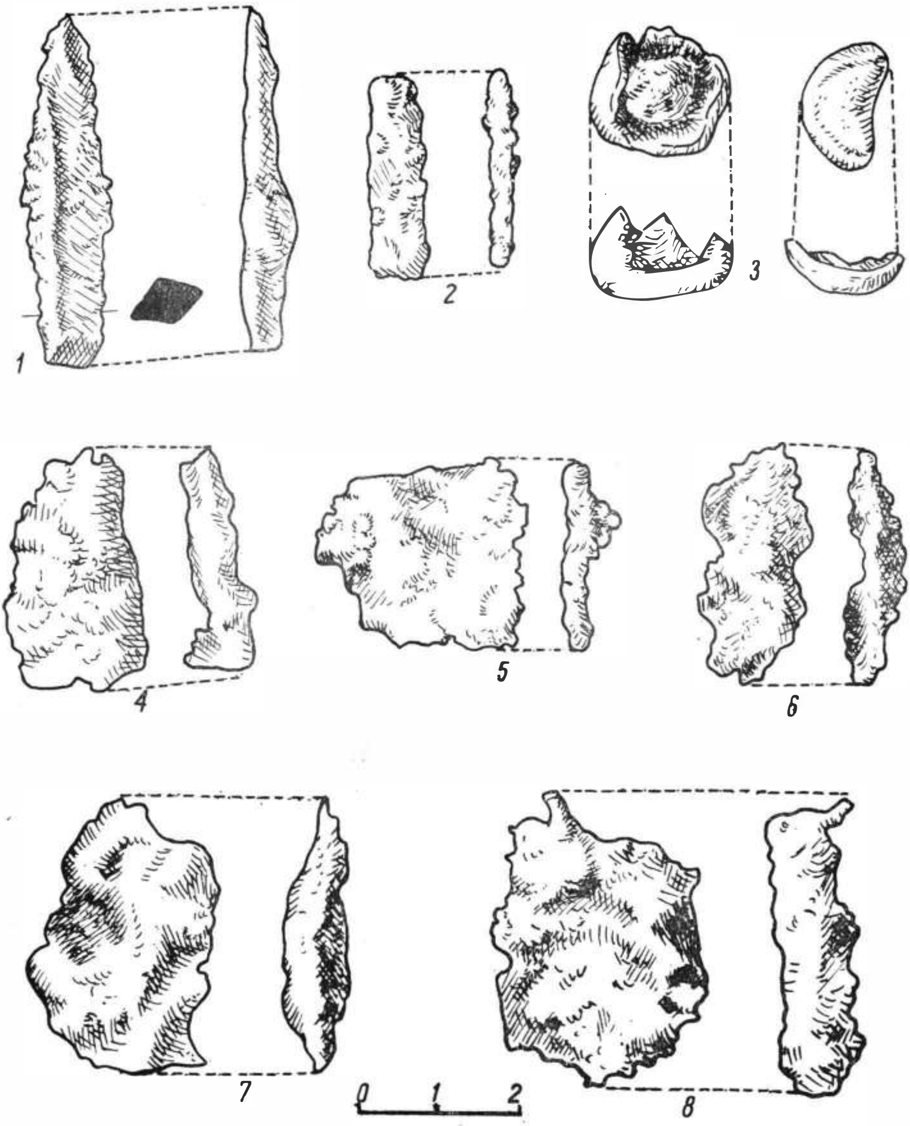

Fig. 2. Valea Largă. Fragmente din obiecte de fier găsite în morminte: 1 M.5; 2 M.2; 3—8 M.4.

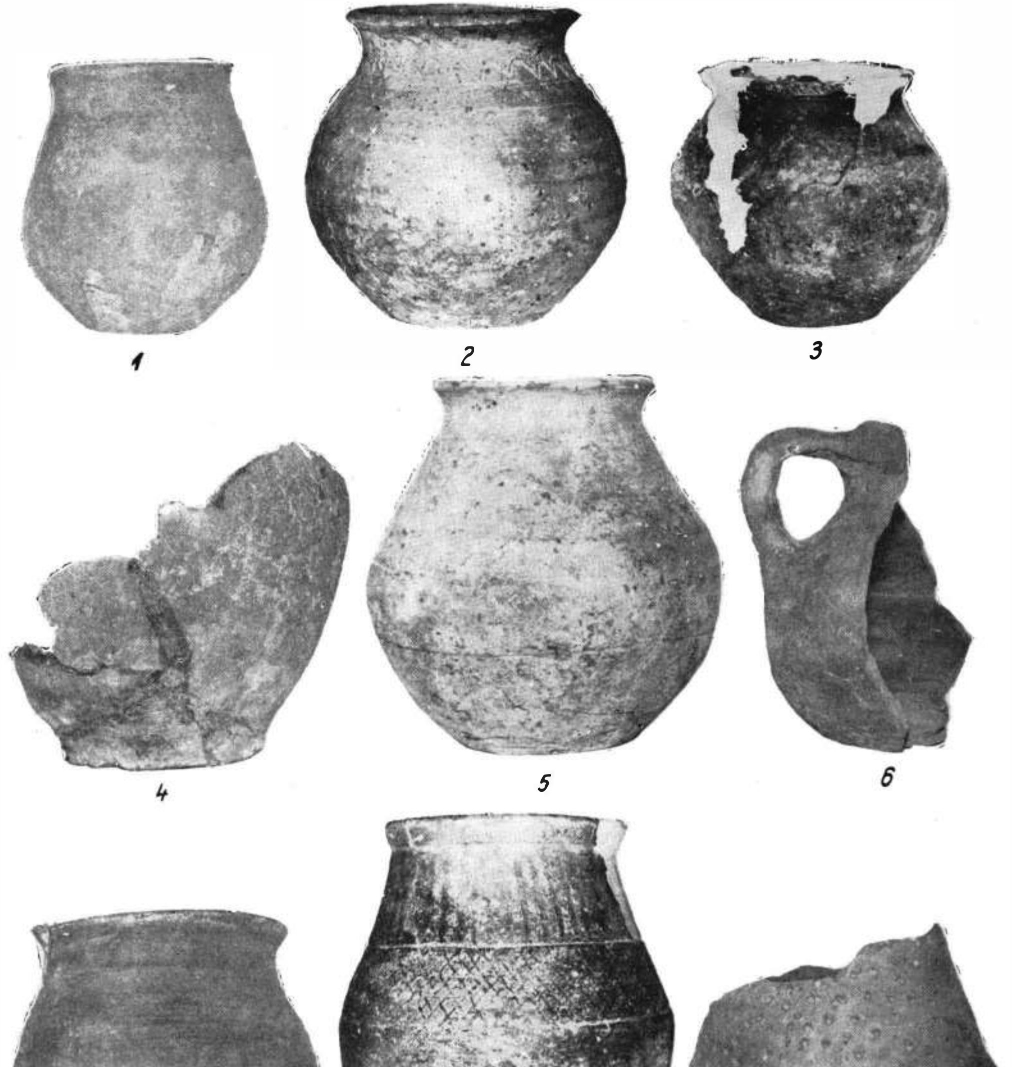

Fig. 3. Valea Largă. Ceramică: 1 Vasul e; 2 M. 9; 3 M. 7; 4 vasul a; 5 vasul d; 6 vasul g; 7 vasul f; 8 M.8; 9 vasul c.

asemenea, nu avem nici o urmă de cultură materială, dar mai ales faptul că malul actual al lutăriei urcă în pantă piezişă, ne face să presupunem că am reuşit să surprindem doar regiunea periferică a cimitirului distrus.

DESCRIEREA MORMINTELOR

M.1. În caseta „a", sub stratul de humus gros de 0,55 m, la —0,70—0,76 m, într-o groapă alungită, cu colţurile rotunjite, orientată SV—NE, a apărut un schelet uman răvăşit, incomplet. S-au păstrat următoarele oseminte : un humerus, jumătatea superioară a unui radius din partea dreaptă, două femure masive, fragmente din tibia stîngă, o parte dintr-un astragal, un cuneiform din stînga şi două fragmente dintr-un metatarsian, toate în stare proastă de conservare. Mormîntul nu avea nici un inventar.

M.2. În secţiunea A, aproape de capătul sud-vestic, la —1 m, într-o groapă ovală, orientată SV—NE, s-au găsit fragmente de oase umane răvăşite : două măsele (probabil molari), un fragment de vomer, un fragment de omoplat, două femure incomplete şi părţi din oasele lungi. Scheletul, prost conservat, era al unui individ gracil de talie medie. Ca inventar s-a găsit o plăcuţă dreptunghiulară de mici dimensiuni, din fier (fig. 2/2).

M.3. În secţiunea D, la —0,65 m, într-o groapă ovală neregulată, cu orientarea NV—SE, s-au găsit cîteva oase de cal răvăşite şi anume : cinci fragmente de iliac, un capăt de femur, un fragment de peroneu, două astragale, două calcanee, un cuboid, trei falange şi un metatarsian. Scheletul a fost al unui cal potrivit pentru călărie, cu înălţimea de circa 1,60 m, în vîrstă de cinci ani. Mormîntul era lipsit de inventar.

M.4. În secţiunea D, la —0,70 m, într-o groapă de formă ovală neregulată, cu orientarea SV—NE, s-a găsit un schelet uman răvăşit, din care s-a păstrat : un fragment din omoplatul drept cu cavitatea glenoidă intactă, o parte din coxalul stîng, un femur drept incomplet, o tibie stîngă fragmentară, cu diafiza foarte plată, şi alte bucăţi de oase friabile. Inventarul se constituia din cîteva fragmente informe de la diverse obiecte de fier neidentificabile (fig. 2/4—8), cu excepţia, poate, a unui buton sau nit (fig. 2/3).

M.5. În secţiunea D, la —0,82 m, într-o groapă ovală neregulată, cu orientarea SV—NE s-au descoperit puţinele resturi răvăşite ale unui schelet uman. Se pot distinge : jumătatea internă a unei clavicule şi cubitusul stîng incomplet. Printre oase s-a găsit un fragment de obiect din fier, cu secţiunea rombică (fig. 2/1).

M.6. În secţiunea D, la —0,80 m, într-o groapă de formă alungită neregulată, cu colţurile rotunjite, orientată SV—NE, s-au găsit cîteva oseminte umane aşezate neanatomic : două fragmente de os parietal, patru dinţi, două vertebre lombare şi un coxal drept incomplet. În discordanţă cu oasele scheletului, care sînt ale unui adult, dinţii par să aparţină unui copil. Am putea presupune, deoarece groapa mormîntului de adult este în parte distrusă prin tăierea malului lutăriei, că dinţii ar proveni dintr-o altă groapă, săpată foarte aproape de cea cu schelet de adult. Dar, pe de altă parte, nu s-au observat două gropi distincte şi probabil este vorba, mai degrabă, de o înmormîntare dublă, a unui individ matur (al cărui sex nu s-a putut determina), alături de un copil. Mormîntul nu avea nici un inventar.

Insuficienţa materialului arheologic databil scos la lumină în urma săpăturilor sistematice este compensată, într-o oarecare măsură, de vasele recuperate din perimetrul cimitirului, anterior cercetărilor noastre. Descoperirea acestora fiind întîmplătoare, nu se cunosc date în legătură cu condiţiile în care au ieşit la lumină. În 1967 A. Zrínyi de la Muzeul judeţean din Tg. Mureş a întreprins o perieghează, găsind urmele a trei morminte, din inventarul cărora a recuperat cîteva vase care se află la muzeul mai susmenţionat. Cele trei morminte le-am numerotat în continuarea celor săpate în 1973.

M.7. Distrus în 1965, avea ca inventar două vase lucrate la roată, dintre care unul este globular, din pastă cenuşie închisă, rudimentară, bine arsă, cu buza evazată şi fundul plat. Neornamentat. Nr. inv. 5874 a (fig. 3/3, 4/7). Din celălalt s-a păstrat fundul plat şi un fragment din corp. Ambele fragmente sînt din pastă cenuşie închisă, arsă puternic, şi au făcut parte

dintr-un vas de dimensiuni mai mari decît precedentul. Fragmentul este ornamentat cu două linii paralele incizate. Nr. inv. 5874 b și 5874 c (fig. 4/2—3).

M.8. Distrus în 1967. Din scheletul celui înhumat s-a găsit un fragment de os frontal și patru dinți permanenți (un canin, un premolar și doi molari). Frontalul indică probabil un băr-

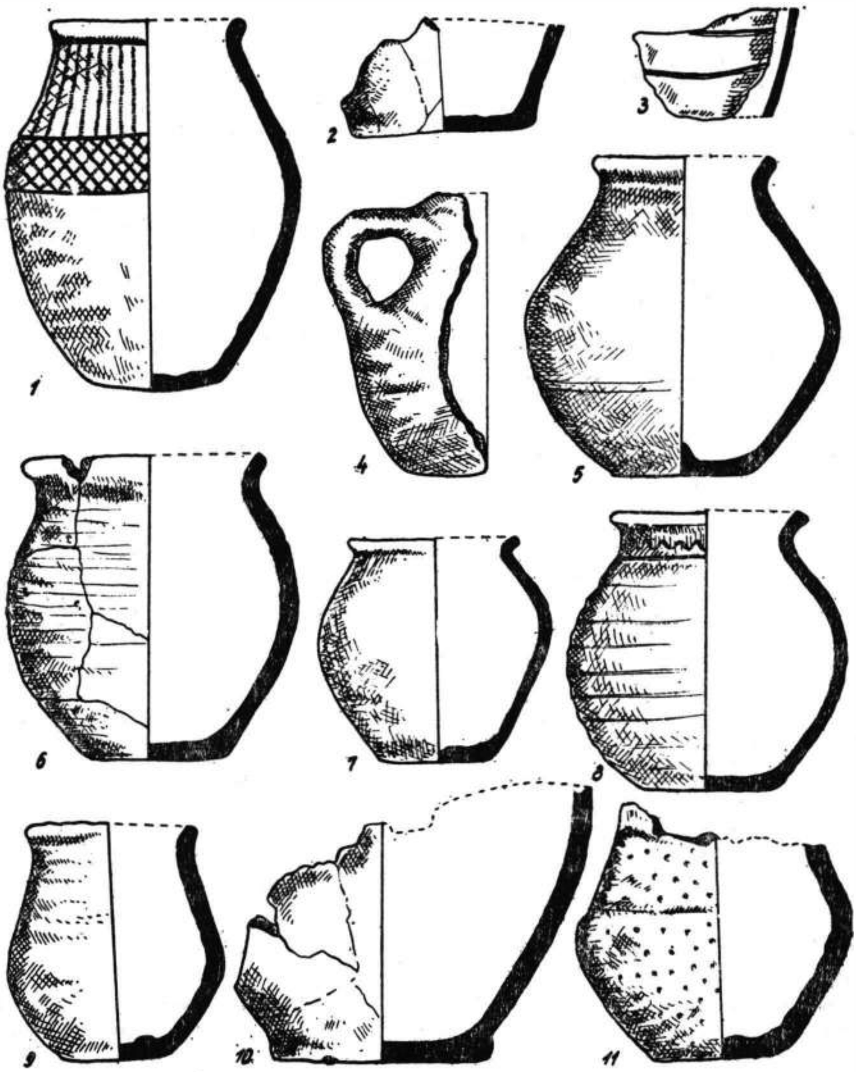

Fig. 4. Valea Largă. Ceramică: 1 M.8; 2—3 M. 7; 4 vasul g; 5 vasul d; 6 vasul f; 7 M. 7; 8 M. 9; 9 vasul e; 10 vasul a; 11 vasul c. Scara 1 : 2.

bat gracil, iar gradul de abraziune a danturii arată că era un individ tînăr. Odată cu oasele au fost strînse și cîteva bucățele de cărbune din pămîntul gropii. Inventarul îl constituie un vas lucrat la roată, din pastă cenușie deschisă, cu pietricele, bine ars, piriform, asimetric, cu buza ușor evazată și fundul rotunjit. Este ornamentat începînd de sub buză și pe umăr, de jur împrejur, cu linii paralele verticale lustruite, sub care, dispus între două dungi incizate, apare un decor semănînd cu o plasă de linii lustruite. Nr. inv. 5875 (fig. 3/8, 4/1).

M.9. Distrus în 1967, avea ca inventar un vas lucrat la roată din pastă cenuşie închisă, cu impurităţi, bine arsă, de formă globulară, cu buza evazată şi fundul plat. Vasul este decorat sub buză cu o linie continuă, incizată în zigzag, sub care apare trasată o linie dreaptă de-a lungul circumferinţei umărului. Nr. inv. 5876 (fig. 3/2, 4/8).

La acest material se adaugă alte şapte vase existente în colecţia Casei de copii din Zau de Cîmpie, unele întregi, altele fragmentare, despre care ştim doar că provin din aceeaşi zonă ca şi precedentele morminte. Ne rezumăm deci la descrierea şi analizarea vaselor. Dintre acestea, două sînt lucrate cu mîna, celelalte cinci la roată.

Vasele lucrate cu mîna se prezintă astfel:

a) Fragment din corp şi fund lucrat din pastă dură, cu impurităţi, ars neuniform, cu tente de culoare brun-roşcată şi cenuşie. Neornamentat (fig. 3/4, 4/10).

b) Fragment din corpul unui vas de mici dimensiuni, din pastă cenuşie închisă, bine arsă, neornamentat.

Vasele lucrate la roată sînt următoarele:

c) Recipient aproape întreg, cu excepţia unei părţi din umăr şi a buzei. Este lucrat din pastă cenuşie deschisă, cu pietricele, bine arsă. Piriform, asimetric, are fundul plat şi este decorat pe toată suprafaţa cu puncte incizate (fig. 3/9, 4/11).

d) Vas lucrat din pastă cenuşie, cu pietricele, bine ars. Este piriform, cu buze evazată şi fundul plat, neornamentat (fig. 3/5, 4/5).

e) Vas lucrat din pastă fină, cenuşie-castanie, bine ars. Este piriform, cu buza puţin evazată, fundul plat, neornamentat (fig. 3/1, 4/9).

f) Vas lucrat din pastă cenuşie, ardere bună, de tip borcan, cu buza evazată şi fundul plat. Este ornamentat pînă aproape de bază cu linii paralele intermitente, rezultate întîmplător, în urma rotirii roţii olarului (fig. 3/7, 4/6).

g) Cană lucrată din pastă cenuşie fină, bine arsă, cu gît scurt şi drept, corp bombat şi fund plat. S-a păstrat cam o jumătate. Este neornamentată (fig. 3/6, 4/4).

Încadrarea cimitirului de la Valea Largă se poate face numai pe baza cîtorva elemente luate în ansamblu, atît cele furnizate de săpătură, cît şi cele rezultate din analiza ceramicii.

Mormintele descoperite sînt de înhumaţie, în groapă ovală alungită, de formă neregulată, cu orientarea SV—NE sau, într-un caz, NV—SE. Menţionăm, că în afara mormîntului nr. 2, a cărui groapă am putut-o delimita integral, celelalte au fost în parte tăiate de malul lutăriei. Scheletele umane, fără excepţie, au fost deranjate şi incomplete. Din această cauză nu putem preciza poziţia celui înhumat. Faptul că s-au găsit numai anumite porţiuni din schelete nu semnifică însă că avem de-a face cu un ritual funerar de înmormîntare al unor anume părţi ale corpului, deoarece în morminte s-au aflat reprezentate oase din toate părţile componente ale scheletului. De fapt, răvăşirea se datoreşte jefuirii mormintelor, fapt constatat şi în alte cimitire. Dintre cele nouă morminte, unul (M. 6) ar putea fi, eventual, o înmormîntare dublă. Mormîntul nr. 3 cuprinde scheletul parţial al unui cal, aşezat într-o groapă separată, dar nu se poate preciza, groapa nefiind păstrată integral, dacă nu cumva, iniţial, a existat scheletul întreg. În Transilvania, mormintele de la Valea Largă se aseamănă în primul rînd cu cele de la Bandu de Cîmpie [3] şi Noşlac [4].

Ritul general folosit la Bandu este înhumaţia, în gropi orientate pe direcţia V—E sau SV—NE, unde, cu excepţia unui mormînt, scheletele

[3] I. Kovács, DolgCluj, 4, 1913, p. 265—429.

[4] M. Rusu, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 269—292; idem, ProblMuz, 1964, p. 32—45.

sînt deranjate parţial sau în întregime şi jefuite sistematic [5]. La Noşlac există unele morminte a căror formă de groapă este dreptunghiulară, cu colţuri rotunjite [6].

În legătură cu mormîntul nr. 6 de la Valea Largă, fie că e vorba de o înmormîntare dublă, fie de o suprapunere, avem analogii la Noşlac. Aici sînt menţionate trei cazuri de înmormîntări duble de adulţi şi patru cazuri de suprapuneri [7].

La Bandu, ca şi la Noşlac, există schelete de cai înhumaţi întregi sau parţial, în gropi intercalate între şirurile mormintelor umane. Există însă o deosebire esenţială în înmormîntarea cailor din cele două cimitire. La Noşlac ei se găsesc, în toate cazurile, în gropi separate de cele cu schelet uman [8], fiind înhumaţi aproape întregi. În schimb, la Bandu, din cele 14 morminte cu cai, numai cinci gropi conţin în exclusivitate oase, rare şi izolate, de cal, restul de nouă gropi avînd amestecate atît părţi din schelete umane, cît şi resturi de cai [9]. Deoarece la Bandu n-au fost sesizate gropi care ar indica înmormîntarea unor cai întregi, trebuie să presupunem aici, iniţial, numai înmormîntarea unor părţi din schelete.

În Transilvania se găsesc oase de cai nu numai în cimitire de factură germanică (Bandu, Noşlac), dar şi în cimitire de factură avară (Aiud, Aiudu de Sus, Cîmpia Turzii, Gîmbaş, Teiuş etc.)[10]. Obiceiul ca atare, însă, apare datorită unei influenţe avare. În cadrul primei categorii, cimitirul de la Valea Largă, al cărui mormînt nr. 3 conţine părţi dintr-un schelet de cal în groapă separată, seamănă mai mult cu mormintele de la Noşlac.

În afară de Transilvania, pe plan general, amintim doar că asemenea morminte apar, în mediu avar cu influenţe germanice, la Környe [11], iar invers, în mediu germanic cu influenţe avare, la Linz-Zizlau [12] şi Niederstotzingen [13].

Atît la Bandu, cît şi la Noşlac, mormintele cu cai au o poziţie periferică. Astfel, la Bandu ele se află în marginea estică şi vestică a cimitirului [14], iar la Noşlac la limita sa nordică [15]. Pentru Valea Largă acest indiciu ar putea să sprijine presupunerea că mormîntul nr. 3 se află la periferie, fapt care a rezultat şi din alte observaţii (vezi mai sus p. 519).

În privinţa inventarului, dintre mormintele cercetate, nr. 2, 4 şi 5 conţineau cîteva fragmente de piese metalice, în mare mare parte neidentificabile ca formă, în afara unui buton sau nit. Din restul mormintelor săpate lipsea orice urmă de inventar.

---

[5] I. Kovács, *op. cit.*, p. 279, 365—366.

[6] M. Rusu, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 270; idem, ProblMuz, 1964, p. 35—36.

[7] Idem, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 270.

[8] *Ibidem*, p. 288, 291.

[9] I. Kovács, *op. cit.*, p. 367 şi *passim*.

[10] K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, Bucureşti, 1958, p. 91, 93—94, 99, 105.

[11] A. Salamon, I. Erdélyi, *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*, Budapesta, 1971.

[12] H. Ladenbauer Orel, *Linz-Zizlau. Das baierische Gräberfeld an der Traunmündung*, Viena-München, 1960.

[13] P. Paulsen, *Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen (Kreis Heidenheim)*, Stuttgart, 1967.

[14] I. Kovács, *op. cit.*, p. 368; cf. K. Horedt, StudZvesti, 16, 1968, p. 113, fig. 7.

[15] M. Rusu, *op. cit.*, p. 287.

Analogii pentru folosirea unor butoni sau nituri ca cel din mormîntul nr. 4 de la Valea Largă avem în aproximativ zece morminte de la Bandu, unde ei sînt lucraţi mai ales din bronz şi prinşi pe plăci sau capete de catarame din fier [16]. La Noşlac, de asemenea, într-o serie de morminte s-au găsit obiecte la care s-au folosit nituri sau butoni de diferite dimensiuni [17].

Datorită lipsei inventarului sau inexistenţei unor piese de metal databile, observaţiile noastre sînt inevitabil incomplete, dar constatăm că şi la Bandu şi Noşlac există morminte fără inventar concludent. O comparaţie în acest sens arată că la Bandu din cele 179 de morminte din perioada migraţiilor, în 60 (reprezentînd cam 1/3 din total) lipsesc obiectele de inventar, în unele negăsindu-se nici măcar oase umane sau animaliere [18]. Celor spuse mai sus le adăugăm, însă, rezerva că este vorba de un cimitir jefuit.

La Noşlac, deşi inventarul este, în general, mult mai diversificat, mormintele sînt în majoritate sărăcăcioase şi doar 10% conţin inventar mai bogat [19].

Toate elementele menţionate, referitoare la rit, ritual şi inventar metalic, sînt prea puţin semnificative şi nu am putea încadra mormintele de la Valea Largă din punct de vedere cronologic, dacă nu s-ar adăuga şi ceramica descoperită. Vasele au analogii, uneori pînă la identitate, din punctul de vedere al pastei, formei şi ornamentelor, atît cu ceramica de la Bandu şi Noşlac, cît şi cu unele exemplare aflate în cimitirele similare din Ungaria [20], lipsind însă la Valea Largă categoria ceramicii ştampilate.

În comparaţie cu cimitirul de la Bandu, unde în 179 de morminte s-au găsit 67 de vase, s-ar putea presupune că celor 12 vase întregi sau fragmentare de la Valea Largă le-ar fi corespuns aproximativ 32 de morminte. Deoarece însă numărul iniţial al vaselor trebuie să fi fost mai mare, se poate admite şi un număr mai ridicat de morminte.

Dintre cele 12 vase, trei sînt lucrate cu mîna, în timp ce nouă sînt trase la roată. Vasele lucrate cu mîna se aseamănă, prin pasta cenuşie, rudimentară, cu impurităţi, ardere neuniformă şi prin lipsa ornamentelor. Dintre vasele lucrate cu mîna a căror formă se poate, în general, identifica, exemplarul de la Valea Largă (a) este asemănător cu cel din mormîntul nr. 87 de la Bandu de Cîmpie [21] şi cu vasele din mormintele nr. 17 şi 19 de la Noşlac [22].

Vasele lucrate la roată sînt din pastă cenuşie, uneori cu pietricele, culoarea variind pînă la cenuşie deschisă sau nuanţe de cenuşiu-castaniu, bine arse. Din punctul de vedere al formelor, sînt reprezentate: vase globulare, un vas de tip borcan, o cană cu toartă şi patru vase piriforme. Nu putem preciza forma vasului din care s-au păstrat fragmentele găsite

---

[16] I. Kovács, *op. cit.*, p. 287, fig. 15/1, 2, 4, p. 322, fig. 40/6, p. 325, fig. 43/9, p. 332, fig. 51/1, 3, p. 339, fig. 59/4—6, p. 344, fig. 64, p. 347, fig. 67/5, p. 352, fig. 72/1, 8, p. 357, fig. 79/5, p. 360, fig. 81/1, 3.

[17] M. Rusu, *op. cit.*, p. 272, fig. 2/33, 39—39 a, p. 276, fig. 4/1, 3; idem, ProblMuz, 1964, pl. 1/4, 13—14, 28—29.

[18] I. Kovács, *op. cit.*, *passim*.

[19] M. Rusu, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 270; idem, ProblMuz, 1964, p. 36.

[20] D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken* (*454—568 u.Z.*), Budapesta, 1961, *passim*.

[21] I. Kovács, *op. cit.*, fig. 54/6.

[22] M. Rusu, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 282, fig. 7/8, p. 278, fig. 5/4.

în mormîntul nr. 7 (Nr. inv. 5874 b şi 5874 c). Ornamentaţia vaselor lucrate la roată a fost realizată în două tehnici : prin incizare, un fragment de vas din mormîntul nr. 7 (Nr. inv. 5874 b), vasul globular din mormîntul nr. 9, vasul piriform (c) şi vasul de tip borcan (f) şi prin incizare şi lustruire, vasul din mormîntul nr. 8. Cele două tipuri de vase globulare din mormintele nr. 7 (Nr. inv. 5874 a) şi 9 au analogii pentru formă la Bandu cu vasul din mormîntul nr. 63 [23], precum şi în unele cimitire din Ungaria [24]. Forma vasului borcan (f) se întîlneşte la Bandu de Cîmpie în mormîntul nr. 20[25], ca şi în Ungaria, iar această ornamentaţie există atît la Bandu [26], cît şi la Noşlac, unde sînt exemplare cu decor obţinut din învîrtirea roţii olarului [27].

Căni cu o toartă, ca şi cea de la Valea Largă (g), se află atît în materialul ceramic de la Noşlac [28], cît şi la Bandu (un singur exemplar)[29].

Vasele piriforme sînt categoria cea mai frecvent întîlnită în cimitirele datate în secolele VI—VII e. n. Variaţiile de formă în cadrul acestui tip depind de raportul dintre dimensiunile gurii vasului faţă de lăţimea maximă a corpului, lăţime care, de obicei, se află mai aproape de baza vasului.

Cele patru vase piriforme de la Valea Largă (mormîntul nr. 8, precum şi c, d, e) îşi găsesc analogii, în ce priveşte forma şi decorul, în ceramica aceloraşi două cimitire de la Bandu de Cîmpie şi Noşlac. De exemplu, vasul (d) se aseamănă ca formă cu exemplarele din mormintele nr. 110 şi 171[30], acolo însă ambele sînt decorate, şi cu unele vase din cimitirele din Ungaria. Vasul (e) de la Valea Largă este asemănător cu unul dintre vasele din mormîntul nr. 13 de la Bandu [31], care însă este decorat, spre deosebire de exemplarul nostru. Pentru vasul (c), al cărui ornament incizat nu are analogii nici la Bandu nici la Noşlac, există două vase piriforme foarte asemănătoare la Mezöberény şi Kétegyháza — „Sandgrube"[32]. În legătură cu vasul din mormîntul nr. 8 de la Valea Largă, al cărui decor îmbină tehnica liniilor incizate cu cele lustruite, cele două tehnici se folosesc separat sau rareori împreună, pe vase din cimitirele de la Bandu şi Noşlac [33], iar la Noşlac există un vas piriform decorat identic [34] cu cel de la Valea Largă.

Descrierea şi analiza cimitirului, cu toate carenţele de ordin informativ şi sărăcia materialului databil mai exact, trădează totuşi existenţa iniţială a unei necropole suficient de întinse.

---

[23] I. Kovács, *op. cit.*, fig. 32/7.
[24] Vezi nota 20.
[25] I. Kovács, *op. cit.*, fig. 9/11.
[26] *Ibidem*, fig. 9/6.
[27] M. Rusu, *op. cit.*, p. 285, p. 280, fig. 6/5—6.
[28] *Ibidem*, p. 282, fig. 7/3.
[29] I. Kovács, *op. cit.*, fig. 32/4.
[30] *Ibidem*, fig. 62/2, fig. 74/9.
[31] *Ibidem*, fig. 9/6.
[32] D. Csallány, *op. cit.*, pl. 193/4, 4a, 189/3, unde însă decorul este dispus în şiruri oarecum ordonate, cu excepţia unei porţiuni de sub buză şi, în parte, a bazei (acolo el lipseşte).
[33] La Bandu de Cîmpie, decor incizat : cf. I. Kovács, *op. cit.*, fig. 54/4, fig. 74/2, 7, 9. Decor lustruit : *ibidem*, fig. 9/4, fig. 62/4, 8, fig. 74/6. La Noşlac, decor incizat : cf. M. Rusu, *op. cit.*, p. 282, fig. 7/3, 5. Decor lustruit : *ibidem*, p. 278, fig. 5/1, p. 280, fig. 6/1, p. 282, fig. 7/2, 6.
[34] *Ibidem*, p. 280, fig. 6/3.

Cele 15—20 de indicii pentru existenţa unor morminte, luînd în mod aproximativ acest număr prin însumarea gropilor observate, a mormintelor săpate şi vaselor găsite, despre care credem, prin analogie cu cimitirul de la Bandu că erau, cu mici excepţii, aşezate cîte unul în fiecare mormînt [35] sînt o dovadă în acest sens.

Cimitirele de la Bandu de Cîmpie şi Noşlac sînt datate în secolul al VII-lea şi, respectiv, VI—VII e.n. Aceeaşi datare se poate admite şi pentru cimitirul de la Valea Largă, la asemănările cu cele două necropole, din punctul de vedere al ritului, ritualului şi inventarului funerar, adăugîndu-se şi poziţia geografică similară; Noşlac pe valea Mureşului, iar cimitirul de la Bandu în Cîmpia Transilvaniei,la o distanţă de 20 — 22 km de Valea Largă.

În ceea ce priveşte atribuirea etnică, la Bandu, în afara unor elemente germanice, se afirmă şi elemente romanice, iar în faza finală a necropolei s-a înmormîntat aici o populaţie de călăreţi, probabil avară[36].

La Noşlac, autorul cercetărilor distinge două componente principale : una o formează populaţia autohtonă romanică, aflată sub influenţa unor elemente germanice, iar a doua, mai restrînsă, este componenta avaro-slavă. Se subliniază însă că mormintele de la Noşlac sînt diferite de cele cunoscute în descoperirile avare propriu-zise [37].

La Valea Largă nedispunînd de piese specifice pentru o atribuire etnică, nu avem posibilitatea de a preciza acest aspect.

EIN FRIEDHOF AUS DEM 7. JH.U.Z. IN VALEA LARGĂ (KREIS MUREŞ)

ZUSAMMENFASSUNG

Vorliegender Artikel behandelt die Ergebnisse von den in der Gemeinde Valea Largă (Kreis Mureş) unternommenen Rettungsgrabungen.

Am Rand einer Lehmgrube wurden sechs Skelettgräber festgestellt, fünf davon mit Menschenskeletten und eines nur mit Teilen eines Pferdeskeletts. Die Gräber waren alle geplündert und als Beigaben wurden nur einige Bruchstücke von Eisengegenständen gefunden.

Zu diesen Gräbern kommen noch die Reste von anderen drei Gräbern (Nr. 7, 8, 9), die vor den Grabungsarbeiten gefunden waren und aus deren Inventar man einige Gefäße sicherstellen konnte, die sich im Museum von Tg. Mureş befinden.

Andere sieben Gefäße in der Sammlung des Kinderheims von Zau de Cîmpie (Kreis Mureş), stammen gleichfalls aus der Lehmgrube, so wie die obigen Gräber.

---

[35] Cf. I. Kovács, *op. cit.*, p. 384.

[36] *Ibidem*, p. 387—388 şi K. Horedt, *Hoops, Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, 2 (s. v. *Bandu*).

[37] M. Rusu, *op. cit.*, p. 291—292; idem, ProblMuz, 1964, p. 43, 45.

Die besten Entsprechungen für Ritus, Ritual und Grabbeigaben bieten die beiden völkerwanderungszeitlichen Friedhöfe von Bandu de Cîmpie (Kreis Mureş) und Noşlac (Kreis Alba), aus dem 7., bzw. 6—7. Jh. u. Z.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Valea Largă. Gesamtplan der Friedhofs aus dem 7. Jahrhundert u. Z.

Abb. 2. Valea Largă. Bruchstücke von Eisengegenständen, die in den Gräbern (M) gefunden wurden: 1 M. 5; 2 M. 2; 3—8 M.4.

Abb. 3. Valea Largă. Keramik: 1. Gefäß c; 2 M. 9; 3 M.7; 4 Gefäß a; 5 Gefäß d; 6 Gefäß g; 7 Gefäß f; 8 M.8; 9 Gefäß c.

Abb. 4. Valea Largă. Keramik.: 1 M.8; 2—3 M.7; 4 Gefäß g; 5 Gefäß d; 6 Gefäß f; 7 M.7; 8 M.9; 9 Gefäß e; 10 Gefäß a; 11 Gefäß c. Maßstab 1 : 2.

CONSIDERAȚII ASUPRA CERAMICII DESCOPERITE LA MĂNĂSTIREA PUTNA ÎN ANUL 1971

DE

GH. I. CANTACUZINO şi AL. RĂDULESCU

În cursul săpăturilor arheologice de la mănăstirea Putna, întreprinse în anul 1971 de un colectiv lărgit de cercetători, au fost scoase la lumină vestigii ale timpurilor trecute, deosebit de sugestive pentru istoria bine-cunoscutului monument. Între vestigiile arheologice descoperite, ceramica ocupă, prin bogăţia, varietatea, cît şi prin valoarea sa artistică, un loc de prim rang. În cele ce urmează ne propunem descrierea acestui material ceramic, care nu numai că ilustrează gradul de perfecţiune la care au ajuns meşterii olari de la Putna în cursul secolelor XV şi XVI, dar ne oferă şi prilejul de a face consideraţii mai largi privind civilizaţia medievală românească şi cadrul istorico-cultural în care s-a dezvoltat aceasta.

Ceramica în discuţie a fost descoperită în exteriorul incintei mănăstirii, pe laturile de est (sectorul B) şi de sud (sectorul D) ale ei (fig. 1). În sectorul B zonele de concentraţie ale materialului ceramic găsit au fost o groapă de mari dimensiuni (diam. = 6—7 m), aflată spre mijlocul secţiunii 25, nivelurile de umplutură mai vechi ale şanţului de apărare secţionat de secţiunile 25 şi 32 şi gropile simple de mici dimensiuni de la capătul secţiunii 25. În sectorul D materialul ceramic de care ne vom ocupa a fost recoltat în cantitate mai mare în partea inferioară a straturilor de umplutură a virogii naturale cu care este paralelă latura sudică a zidului de incintă, în special în secţiunile 26 şi 27.

Considerente de ordin stratigrafic precum şi monedele găsite în diferite puncte ale spaţiului cercetat ne-au permis să datăm — grosso modo — materialul ceramic de care ne ocupăm, la sfîrşitul secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea.[1] După prezentarea acestor date sumare, dar neapărat necesare pentru plasarea discuţiei într-un cadru delimitat şi trecînd la prezentarea propriu-zisă a ceramicii, menţionăm că aceasta aparţine celor două mari categorii ale ceramicii în genere şi anume, ceramica smălţuită şi cea nesmălţuită.

Ceramica smălţuită, remarcabilă prin bogăţia descoperirilor şi prin valoarea artistică a acestora impresionează prin gradul de perfecţiune a cunoştinţelor în domeniul olăritului, pe care îl trădează. Materialul ceramic este lucrat în totalitatea lui la roata rapidă, fiind confecţionat dintr-o pastă

---

[1] Toate datele prezentate sînt cuprinse în rapoartele privind stratigrafia secţiunilor practicate la mănăstirea Putna în anul 1971 : în contextul de faţă interesează raportul despre stratigrafia secţiunilor 25 şi 32 din sectorul intrării în mănăstire (sectorul B) şi raportul privind stratigrafia secţiunilor 26—29 practicate în sectorul aflat în exterior, la sud de zidul de incintă (sectorul D).

S C I V A, tomul 25, nr. 4, Bucureşti, 1974, p. 527—544

—c. 1560

de foarte bună calitate, bine frămîntată şi care foloseşte ca degresant nisipul fin. De aceea vom proceda la clasificarea materialului pe baza formelor ceramice cele mai în măsură să ne ofere o viziune cuprinzătoare a ceramicii descoperite.

Formele ceramice smălţuite descoperite la Putna sînt : bolul, strachina, farfuria, cana, urciorul şi paharul.

Bolurile (fig. 2/6, 9) sînt vase de dimensiuni mijlocii, diametrul gurii oscilînd între 15—20 cm. Ele au în mod obişnuit un picior inelar scund (1,2 cm) al cărui diametru oscilează în jurul dimensiunilor de 8—10 cm, fiind însă uneori mai mic (5—6 cm), pereţii rotunjiţi în partea lor inferioară, buza vasului continuînd linia de profil a vasului fără răsfrîngeri în afară sau înăuntru. Buza bolurilor la partea superioară se prezintă aplatizată sau rotunjită. În primul caz teşitura este fie orizontală fie orientată uşor înspre exterior, în cel de-al doilea, conturul rotunjit nu este perfect, ci prezintă o discretă muchie ascuţită. Înălţimea acestor vase oscilează în jurul dimensiunii de 10 cm.

Strachina (fig. 2/8) caracterizată printr-un profil mai sinuos şi prin dimensiuni mai mari decît cele ale bolului (diam. gurii = 25—30 cm) este de asemenea frecventă la Putna. Fundul inelar scund este de obicei prezent la această formă de vas, deşi am găsit şi un exemplar fără fund inelar. Linia mai sinuoasă a profilului face ca marginea să fie uneori — spre deosebire de marginea bolurilor — răsfrîntă în afară. Ea este rotunjită sau aplatizată. Înălţimea acestor vase măsoară în medie 10—12 cm.

Farfuriile — plate şi cu marginile mult evazate — au o frecvenţă de apariţie mai puţin mare în ansamblul materialului ceramic putnean al secolelor XV—XVI. Apariţia farfuriilor a căror reconstituire a putut fi reuşită în contexte care le asigură o datare în sec. XVII—XVIII, ca şi frecvenţa lor de apariţie mai mare în aceste din urmă secole ridică problema, dacă relativa lor raritate în sec. XV—XVI se datorează hazardului descoperirilor sau absenţei unei predilecţii pentru această formă ceramică în perioada amintită.

Cănile (fig. 2/3, 5) prezente în ceramica putneană nu sînt foarte zvelte, raportul dintre înălţime şi diametrul maxim nedepăşind relaţia 2 : 1 (Krug)[2]. Cănile nu au picior inelar, fundul în unele cazuri fiind doar uşor profilat. În mod obişnuit cănile aveau torţi. Nu ştim însă dacă acestea erau prinse şi de buză sau nu. Gura era fie circulară, fie modelată în loburi. Dimensiunile sînt următoarele : Î. = 15—25 cm, diam. max. = 10—15 cm, diam. fundului = 8—10 cm.

Urciorul (fig. 2/1, 2) prezent şi el în repertoriul de forme al ceramicii putnene, reprezintă vasele mari, de dimensiuni considerabile. Am reuşit întregirea unui astfel de vas păstrat pînă în regiunea gîtului (fig. 2/1). Vasul este de formă bitronconică rotunjită, este prevăzut cu toartă şi are fundul drept ; nu s-a păstrat decît locul inferior de prindere al toartei. Vasul are Î. = 25 cm, diam. max. = 18 cm. Buza acestui urcior nu ni s-a păstrat. S-au păstrat în schimb alte două fragmente de buze de urcior, una din ele continuînd pînă în regiunea umărului ; acest din urmă fragment are extremitatea buzei „trasă”, oblic şi înspre înăuntru. Nu ştim dacă

[2] Date asupra termenului folosit în studiul ceramicii, la Walter Janssen, *Zur Typologie und Chronologie mittelalterlicher Keramik aus Südniedersachsen*, Karl Wachholtz, Verlag Neumüster, 1966, p. 36.

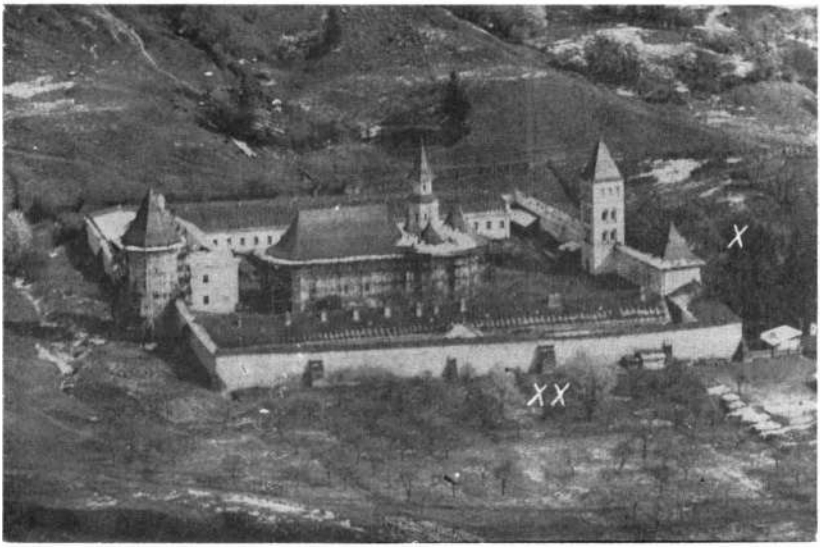

Fig. 1. Vedere dinspre sud a incintei mănăstirii Putna ; x — sectorul B ; xx — sectorul D.

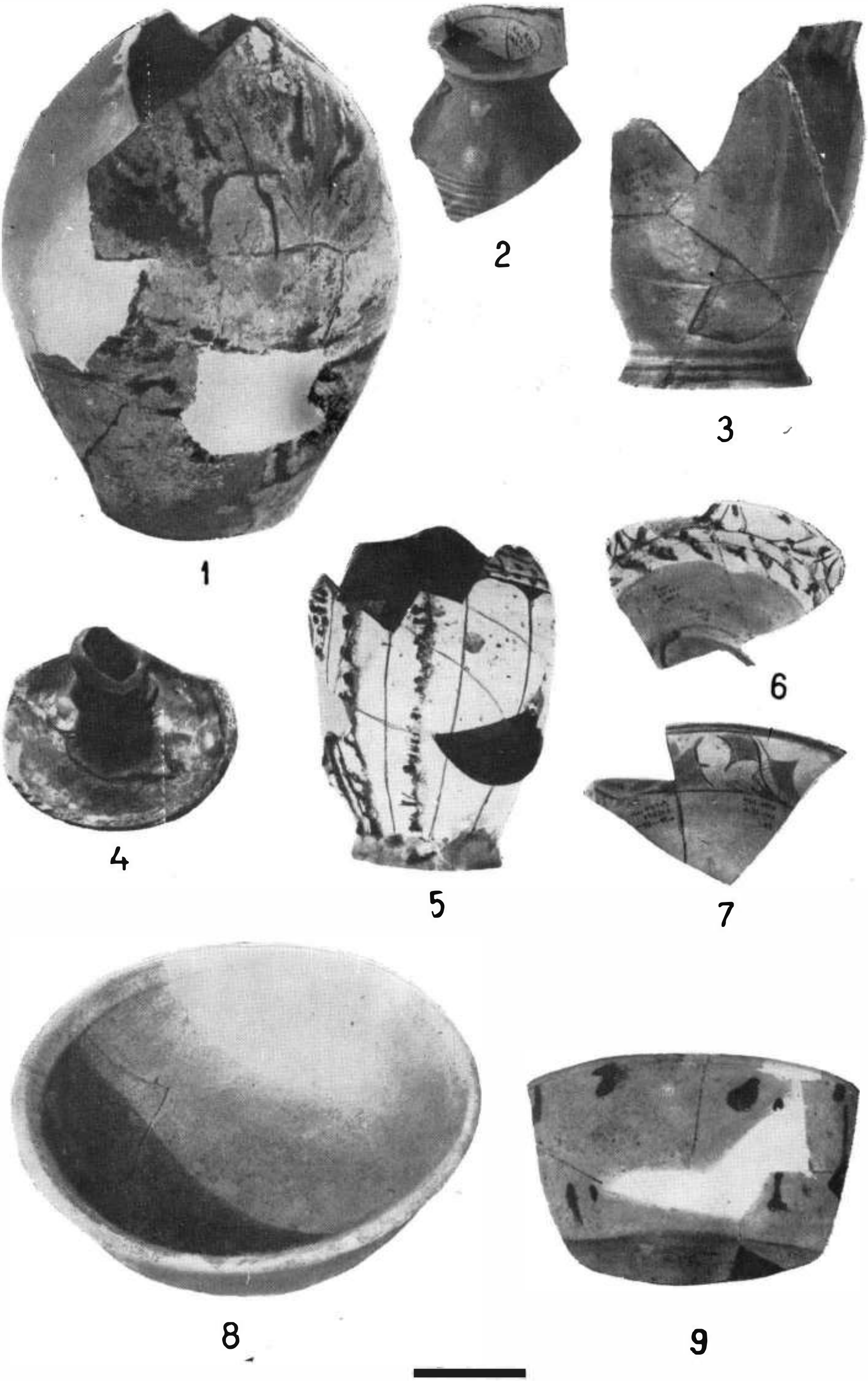

Fig. 2. Ceramică smălţuită descoperită la mănăstirea Putna.

buzele urcioarelor aveau cioc de scurgere și dacă aceste vase erau prevăzute cu proeminențe tubulare de scurgere. Lucrul nu este imposibil, dar deocamdată dovada materială ne lipsește. De menționat că un fragment de urcior e prevăzut cu o toartă prinsă de buză, lată de 3 cm, cu muchie mediană ușor profilată. Gura urciorului era de dimensiuni reduse, diametrul fiind cuprins între 5—10 cm.

Paharele sînt reprezentate de 2 exemplare de dimensiuni mici (fig. 3/2, 3) (dimensiunile: diam. gurii = 8,5 cm, diam. fundului = = 5,5 cm, Î. = 7,5 cm; al doilea pahar: diam. gurii = 6 cm, diam. fundului = 5 cm, Î. = 6 cm) cu marginile puțin evazate, extremitatea buzei fiind subțiată sau rotunjită. Despre primul pahar pe care scrie ꙷєvгєнiє (fig. 3—2 a, b) va fi vorba mai jos.

Ca formă oarecum deosebită vom menționa un castronaș de mici dimensiuni cu picior inelar (diam. gurii = 15 cm, Î. = 9 cm, diam. piciorului inelar = 8 cm) smălțuit în culoare cafenie. Ca aspect general este apropiat de boluri, deosebindu-se de acestea prin linia dreaptă și apropiată de verticală a profilului. Fiind de dimensiuni reduse și avînd picior inelar scund l-am considerat totuși mai apropiat de boluri decît de castroane.

Torțile de vas nu par să fi fost foarte numeroase la Putna, judecînd după frecvența cu care au apărut în cursul săpăturii. Ele sînt fie dreptunghiulare în secțiune, fie cu muchie mediană slab profilată, fie albiate simetric sau asimetric. Menționăm că includem aici în discuție și torțile materialului ceramic nesmălțuit. Raritatea torților poate fi considerată un indiciu al procentajului mai scăzut al vaselor cu toartă — căni, urcioare, oale-borcan — în ansamblul ceramicii putnene. Împrejurarea aceasta este confirmată dealtfel și de predominarea numerică a bolurilor și străchinilor la Putna. Avem de-a face cu o trăsătură caracteristică a ceramicii smălțuite din Moldova, trăsătură semnalată de C. Nicolescu care se confirmă și la Putna și care plasează ceramica smălțuită din Moldova în aria pontică de influență bizantină a ceramicii smălțuite[3] — înțelegîndu-se prin acest termen regiunile nordice și răsăritene ale Mării Negre (Crimeea, Armenia, Caucaz) — de care ceramica moldovenească smălțuită e mai apropiată prin mod de execuție, forme, motive ornamentale, decît de aria bizantino-danubiană.

Privit în ansamblu, repertoriul de forme al ceramicii smălțuite de la Putna este destul de variat. Cu toate acestea o încercare de definire a unor subtipuri în cadrul aceleiași forme ceramice (bol, strachină etc.) nu ar fi ușor de efectuat, întrucît vasele aparținătoare aceleiași forme se

---

[3] Delimitarea a fost propusă pentru prima dată de Corina Nicolescu pentru a desemna ceramica smălțuită și sgrafitată din regiunile de la est și nord de Marea Neagră (Crimeea, Caucazul, Armenia) care prin particularitățile ei se deosebește în unele privințe (forme, repertoriul motivelor ornamentale) de ceramica smălțuită și sgrafitată din aria bizantino-bulgaro-danubiană, v. Corina Nicolescu, Faenza, Bolletino del Museo Internationale delle Ceramiche in Faenza — Annata, 51, 5—6, 1965, p. 108; idem, Bizantino-slavica, 21, 1960, 2, p. 260—273; idem, în *Omagiu lui George Oprescu, cu prilejul împlinirii a 80 de ani*, p. 373—394; idem, Studia et Acta Orientalia, 7, 1968, București, p. 187—197. Între lucrările care prezintă ceramica smălțuită din zona Dunării de Jos ne vom limita să amintim următoarele: Nicolae Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn.* Studiu arheologic și istoric, București, 1972, capitolul despre ceramica smălțuită, p. 129—141; Petre Diaconu, Dumitru Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare*, București, 1972, capitolul despre ceramica smălțuită, p. 89—107; C. Nicolescu și R. Popa, Dacia, N.S., 1965, p. 337—350.

aseamănă aşa de mult între ele încît doar considerarea unor elemente mărunte, de detaliu, ne-ar permite clasificarea în continuare a materialului pe subtipuri. Variaţiile minime ale aceluiaşi tip de vas vorbesc în sensul găsirii de către meşterul olar a formei considerate optime a vasului de modelat, ceea ce ne demonstrează caracterul meşteşugăresc specializat al producţiei ceramice de la Putna, experienţa olarilor concretizîndu-se fără căutări şi experienţe în modelarea unor forme precise, dinainte cunoscute.

Decorul ceramicii de la Putna se caracterizează prin îmbinarea a două tehnici de ornamentare a vaselor, smălţuirea şi sgrafitarea, ultima fiind un procedeu de ornamentare dependent de prima şi complementar ei.

Smălţuirea vaselor a fost executată fie prin aplicarea smalţului pe o angobă subţire de culoare alb-gălbuie aşternută în prealabil pe peretele vasului, fie direct pe acesta din urmă fără intermediul angobei. Calitatea smalţului oscilează de la cel de foarte bună calitate, gros, sticlos, rămas intact pînă astăzi, la cel de factură mai puţin bună, în acest din urmă caz smalţul aşternut în strat mai subţire, corodat de agenţii distructivi din pămînt, dezvelind angoba subiacentă sau peretele vasului. Se remarcă procentajul mare al vaselor foarte bine smălţuite (mai mult de jumătate din materialul ceramic smălţuit). Smalţul aplicat pe vase este colorat verde, verde-măsliniu, brun, galben sau incolor; în acest din urmă caz peretele vasului este de obicei angobat, angoba vizibilă prin smalţ conferindu-i culoarea albicioasă. Menţionăm predominanţa absolută a vaselor smălţuite verde în toate nuanţele sale, de la verde deschis bătînd spre galben pînă la verde-măsliniu. Culoarea smalţului de pe acelaşi vas prezintă uneori schimbări de nuanţe treptate (degradeuri) în funcţie de compoziţia smalţului, de concentraţia de culoare, alteori întîlnim segmente diferit colorate cu linie clară de demarcaţie între ele, în special în cazul smalţului verde. Nuanţele diferite de culoare sînt determinate fie de împrejurarea că deseori angoba nu acoperă toată suprafaţa vasului, smalţul avînd o nuanţă mai întunecată în porţiunile în care acoperă direct peretele vasului, fără intermediul angobei, fie de aplicarea pe acelaşi vas a unor smalţuri de culoare diferită. Nuanţele diferite de culoare de pe acelaşi vas sînt totuşi apropiate între ele, colorarea în tonuri mult diferite a aceluiaşi vas nefiind obişnuită la Putna. Smalţul incolor este uneori acoperit cu pale, pete, puncte de smalţ, colorat de obicei verde sau cafeniu; întîlnim însă şi colorarea anterioară smălţuirii, cu linii, pete, pale de culoare brună sau verde.

Bolurile şi străchinile sînt smălţuite în interior, exteriorul fiind smălţuit doar în partea superioară a vasului, în mod obişnuit pînă la punctul în care curbura vasului se accentuează, restul peretelui împreună cu piciorul rămînînd în mod obişnuit nesmălţuite. Intenţia de smălţuire parţială a peretelui exterior al vasului este vizibilă în împrejurarea că de multe ori smalţul nu se extinde decît pe o mică parte a peretelui exterior, de obicei cea de sus, restul rămînînd nesmălţuit, dar acoperit de angoba subiacentă menită să fixeze mai bine smalţul scurs din regiunea superioară. Este interesant de observat că lipsa curburii în jumătatea inferioară a vasului a determinat smălţuirea castronaşului-bol de care a fost vorba mai sus, pe ambele suprafeţe, în exterior şi în interior, pînă jos. Merită a fi subliniată în acest loc şi prezenţa unui ornament format dintr-o

reţea de linii foarte puţin adîncite, foarte dese şi care formează carouri minuscule pe fundul unui bol păstrat în stare fragmentară. Se pare că ornamentul a fost realizat prin întinderea unei pînze de sac pe smalţul proaspăt. Cănile şi urcioarele sînt smălţuite în interior şi în exterior sau numai în exterior. Interesant este de remarcat că spre deosebire de boluri şi castroane smălţuite în aceeaşi culoare, atît în exterior cît şi în interior, la căni şi urcioare constatăm deseori că smalţul din exterior este diferit la culoare de cel din interior. În interior pare să predomine smalţul brun-roşcat, iar în exterior cel verde. În unele cazuri — şi am putut constata acest lucru pe fragmente de urcioare — interiorul rămînea nesmălţuit. Paharele sînt smălţuite pe ambele suprafeţe, de obicei în culoare verde.

Sgrafitarea reprezintă o tehnică de ornamentare a vaselor care s-a dezvoltat în regiunile Orientului Apropiat şi ale Bizanţului[4], de unde a fost răspîndită în cursul sec. XI—XV şi în ţările Europei răsăritene aflate într-un fel sau altul sub influenţa politică şi culturală a Bizanţului. Ea se regăseşte pe vasele smălţuite de la Putna şi din alte complexe mănăstireşti ale Moldovei secolelor XV—XVI, fiind larg întrebuinţată la decorarea ceramicii de lux şi ornamentale a acestor aşezăminte. Ea constă în incizarea angobei vasului (atunci cînd aceasta există) sau (şi) a pastei pereţilor vasului înainte de arderea definitivă. După aplicarea smalţului în urma arderii din cuptor a vasului, smalţul din suprafeţele incizate capătă o culoare mai întunecată, combinaţia liniilor şi suprafeţelor întunecate rezultate producînd efectul ornamental[5]. În cazul sgrafitării smalţul este de cele mai multe ori verde sau incolor; în ultimul caz fondul de culoare al vasului este cel alb-gălbui al angobei subiacente. Atunci cînd este prelevată şi îndepărtată o parte mai mare din suprafaţa vasului, îndepărtată fiind nu numai angoba ci şi o parte a pastei vasului, suprafeţele excizate capătă în urma arderii o culoare mai întunecată, procedeul amintit fiind desemnat în literatura de specialitate cu termenul de „champlevé". Este folosit în Moldova, la Putna în executarea unor motive ornamentale vegetale (palmetele) sau geometrice (triunghiuri excizate etc.).

Decorarea prin „sgraffito" a vaselor se făcea de obicei pe peretele exterior; excepţie de la această regulă făceau unele boluri şi străchinile-farfurii larg deschise. Erau decorate în „sgraffito" — bolurile, străchinile, farfuriile, paharele. Nu avem dovadă că urcioarele de mari dimensiuni ar fi fost decorate în „sgraffito"; exemplarele găsite erau doar smălţuite.

Motivele decorative sînt în mod obişnuit cele geometrice, în diferite combinaţii. Observăm că pe boluri şi căniţe — pe peretele exterior — a fost destul de frecventă următoarea structură a spaţiului ornamental: În partea superioară a vasului 3—4 linii incizate înconjoară vasul delimitînd un registru ornamental de lăţime mai mare şi altele 2—3, mai subţiri. Registrul mai mare este ornamentat cu o succesiune de linii sinusoidale sau drepte, continui sau punctate, cele mai subţiri conţin linii scurte transversale care se succed sau o linie punctată etc. Sub aceste registre

[4] Consideraţii interesante cu privire la originea şi dezvoltarea tehnicii sgrafitării vaselor, se găsesc de ex. la A. A. Iakobson, *Srednovekovyi Kersones (XII—XIV vv)*, Moscova-Leningrad, 1950, p. 168—171, în capitolul intitulat *Obščaja harakteristika polivnoj keramiki pozdnesrednevekogo Hersona i eio mesto v razvitii polivnoj keramiki bližnego Vostoka i Vizantii*.

[5] La N. Constantinescu, *Coconi*..., p. 129—131, o prezentare succintă a fazelor decorării cu sgraffito sau champlevé a ceramicii smălţuite.

orizontale se delimitează prin trasarea unor linii verticale, segmente longitudinale pe peretele vasului. Liniile verticale despărțitoare sînt îngroșate în formă de triunghi la extremitatea lor superioară, acestea fiind un exemplu al aplicării tehnicii „champlevé". În partea superioară a acestor segmente verticale sînt amplasate și inscripțiile — atunci cînd există, evident — executate tot în tehnica „sgraffito". O cupă-bol pe care am reușit s-o întregim prezintă altă dispunere a spațiului ornamental. Un registru lat de 0,7 cm este mărginit de două linii circulare paralele; între ele se succed la distanța de 0,2 cm una de alta linii oblice. Oarecum simetric față de această axă sînt dispuse două spații late de 3 cm, respectiv 4 cm care cuprind aproape tot peretele vasului, spații decorate cu linii oblice a căror extremitate de lîngă registrul central al vasului este lățită în formă de triunghi. În jumătatea superioară a vasului, extremitatea superioară a liniilor amintite formează niște „capete de note muzicale". Liniile acestea alternează cu linii punctate, dispuse paralel. În sfîrșit, buza și partea de jos a vasului sînt ornamentate prin două registre late de 0,4 cm în care este incizată cîte o linie formată din puncte succesive. De menționat rezervarea unui spațiu special în jumătatea superioară a vasului în care a fost „scris" numele „Isaia" (fig. 3/1). Altă compoziție ornamentală care apare în mod obișnuit pe farfurii, străchini este segmentarea spațiului delimitat de două cercuri concentrice, dispuse pe marginea unei străchini prin incizarea unor linii transversale între cele două linii mari concentrice: s-au format astfel mici dreptunghiuri în care au fost incizate alte 3—4 linii scurte. Atunci cînd bolurile sînt sgrafitate în interior compoziția ornamentală este oarecum inversă celei existente pe suprafețele exterioare: cercuri concentrice pe fundul vasului delimitează registre de linii continue sau punctate alternante, iar în locul accentuării curburii vasului se înalță spre marginea vasului linii verticale care delimitează segmente trapezoidale verticale.

Vasele decorate în tehnica „champlevé" cuprind deseori benzi acoperite cu motive vegetale, îndeosebi palmete.

Nu putem omite predilecția olarului putnean pentru culoare. Pe o căniță găsită în sectorul D și ornamentată în tehnica „sgraffito" prin alăturarea registrelor orizontale și verticale descrise mai sus fondul de smalț alb-gălbui este suprapus de pete sau de linii de smalț, colorate verde, brun sau negru (fig. 2/5). Este de remarcat că liniile verticale care delimitează segmentele amintite sînt de culoare brună. O strachină-farfurie păstrată parțial, găsită în sectorul B este decorată cu linii colorate alternativ verde și brun. În ansamblu, este de subliniat predominarea absolută în ceramica smălțuită de la Putna a ornamentării cu motive geometrice: linii drepte, continue sau punctate, linii sinusoidale, triunghiuri, pătrate etc. În al doilea rînd, sînt prezente motive vegetale, cum este cel al palmetei de pe unele fragmente ceramice (fig. 2/7, 4/8, 10). Par să fie absente reprezentările zoomorfe. Predilecția pentru culoare se impune însă atenției noastre și credem că avem de-a face cu o constantă a gustului artistic al lumii medievale moldovenești. Nu este dealtminteri lipsit de interes să arătăm că în secolele XVII—XVIII ornamentul sgrafitat va ceda din ce în ce mai mult în fața culorii, fapt surprins dealtfel chiar și la Putna.

Inscripţiile de pe ceramică[6]. Analizînd ceramica smălţuită de la mănăstirea Putna trebuie să subliniem un element de mare interes : fragmentele de vase purtînd inscripţii. Ceramică purtînd scurte inscripţii a mai fost descoperită atît în Moldova — la Putna însăşi[7] sau în alte puncte (vezi Mănăstirea Humorului)[8] cît şi în Ţara Românească[9]. Fragmentele ceramice cu scriere descoperite în 1971 la Putna se remarcă de la început prin numărul deosebit de mare : au fost găsite fragmente de inscripţii de pe un număr de 67 vase. Dintre acestea, 63 se află pe ceramică smălţuită, iar 4 pe ceramică nesmălţuită, arsă la roşu, unele din acestea din urmă fiind zgîriate după ardere. Cu excepţia unui singur vas întreg (pahar cu inscripţia †ѥѵгєнїє) şi a unor fragmente din care s-a putut reconstitui o inscripţie ceva mai lungă, inscripţiile au fost găsite pe fragmente mici, neputînd fi întregite sau completate. În cele mai multe cazuri s-au păstrat numai unul sau două cuvinte — şi ele uneori incomplete. Mai mult de jumătate din totalul fragmentelor ceramice scrise (34 buc.) cuprind doar 1—3 slove, în multe cazuri (12 buc.) chiar acestea fiind doar parţial păstrate şi greu descifrabile.

În ciuda acestor inconveniente, datele ce rezultă din cercetarea scurtelor inscripţii de pe ceramică ne îndreptăţesc să stăruim asupra lor.

Slovele inscripţiilor, incizate înaintea smălţuirii, completează prin caligrafia îngrijită ornamentaţia vaselor. Unul din fragmente cuprinde cîteva majuscule elegant desenate (fig. 5/4), asemănătoare unora remarcate, tot la Putna, în 1955[10]. În cele mai multe cazuri, scrierea a fost plasată pe corpul vaselor, slovele intercalîndu-se deseori în diferitele registre ornamentale : în cazul unor vase al căror decor cuprinde compartimentări verticale, slovele unor cuvinte trec chiar dintr-un compartiment în altul (fig. 4/2, 9, 12 ; fig. 5/1). În cîteva rînduri, inscripţiile acoperă toarta vasului respectiv (4 cazuri).

Textele inscripţiilor sînt scurte — un singur cuvînt uneori. Ele cuprind nume — al celui care a confecţionat vasul sau poate cîteodată al celui căruia el era destinat —, ca şi menţiuni ale calităţii celui care a făcut vasul, ale locului confecţionării, ale datei, şi în sfîrşit scurte inscripţii legate de denumirea, folosirea şi confecţionarea vasului.

Cea mai lungă dintre inscripţiile păstrate conţine indicaţia deosebit de preţioasă a datei executării vasului respectiv — o strachină — împreună cu numele călugărului care l-a confecţionat : монахнсаиа за... ...лица лѣто ꙃзни (7058 = 1550) ієво... (fig. 5/10 ; fig. 6). Probabil că reprezintă o dată şi semnele — avînd dedesubt şi un nume : (с)тефан — aflate pe o toartă. Partea iniţială a numelui respectiv lipseşte ; spaţiul poate cuprinde numai trei cifre, prima este probabil ꙃ, al doilea semn este foarte asemănător cu un „koppa" ϟ, iar al treilea, д, ceea ce s-ar putea întregi ꙃϟд (7094 = = 1586) (fig. 5/3). Această presupunere se bazează pe faptul că e greu

[6] Mulţumim şi pe această cale prof. dr. George Mihăilă şi dr. Olga Stoicovici de la facultatea de limbi slave a Universităţii din Bucureşti pentru concursul dat în descifrarea unora dintre inscripţii.

[7] I. Nestor, Gh. Diaconu, M. Matei, T. Martinovici, N. Constantinescu, St. Olteanu, în Materiale, 4, 1957, p. 273—275, fig. 17.

[8] Informaţie datorată bunăvoinţei colegei El. Busuioc.

[9] N. Constantinescu, SCIV, 15, 1964, 2, p. 235, fig. 6.

[10] Materiale, 4, 1957, p. 273, fig 17 şi p. 274.

de găsit un alt echivalent pentru semnul ϙ decît „koppa" (semn relativ rar întrebuinţat în scrierea cifrelor în locul lui ч, avînd valoarea 90) şi ea este întărită de o altă inscripţie aflată pe o toartă de vas, descoperită la Putna în săpăturile din 1955 în care deasupra numelui стеѳан este scrisă foarte clar data ҂ѕпе (7085 — 1577)[11]. Foarte probabil că este vorba de acelaşi meşter — în cazul de faţă probabil nu un călugăr — (chiar caligrafierea numelui este întru totul asemănătoare), a cărui activitate pe o durată de mai mult de 9 ani e perfect plauzibilă.

Trebuie să menţionăm şi un fragment de castron pe care—în două zone ornamentale — se află slovele пе şi пр. Poziţia slovelor îngreunează o concluzie certă; este posibil să fie vorba şi aici de o dată, ҂ѕпе (7085 = =1577). Se poate eventual presupune că şi un alt fragment cuprindea data, din care partea pe care era înscris anul se va fi pierdut : ...а ген... (а = 1 генарие) (fig. 4/6).

Mai multe fragmente cuprind deosebit de preţioasa indicaţie a locului confecţionării — chiar mănăstirea Putna : ... а wт пѹтн(а) (fig. 5/1) ; aceeaşi interpretare se poate da slovelor ѹ de pe alt fragment (fig. 5/7) şi eventual şi altora (două slove — на — făcînd parte din altă inscripţie — fig. 4/9). Cuvîntul „mănăstire" se întîlneşte şi el : (м)онаст(ир) (fig. 4/2), ...стыр † (fig. 4/4), poate şi unele din inscripţiile din care au rămas semnele мо... sau она..., deşi acestea pot fi întregite mai curînd монах.

Numeroase sînt menţiunile onomastice, de cele mai multe ori nume de călugări. Calitatea de monah este specificată nu numai în cazul vasului făcut de monahul Isaia în 1550, dar şi în altele, din care s-a păstrat numai acest cuvînt sau părţi din el : монах (fig. 4/5), poate şi мо(нах), păstrat pe 3 fragmente (între care cel din fig. 4/7), sau (м)она(х). Un exemplar cuprinde numele власї(е), altul slovele асїе precedate de un semn doar parţial păstrat care poate fi о (fig. 5/6), iar pe alte 6 fragmente se află slovele ... асїе (2), ... сїе (2), ... їе (2), reprezentînd şi ele părţi ale unui nume. Trebuie să menţionăm că un fragment descoperit în 1955[12] poartă inscripţia ...асїе власїе — poate repetarea aceluiaşi nume, posibil tot al meşterului semnat şi pe fragmentele mai sus menţionate. Cel mai frecvent este întîlnit numele monahului Isaia — pe 8 exemplare, între care vasul făcut în 1550; în 6 rînduri numele apare întreg (исаїа de 2 ori, vezi fig. 3/1, исаиа de 4 ori, vezi fig. 5/10), iar în alte două fragmentar : іса ... (fig. 4/11) ; ... аїа (fig. 4/8). Pe lîngă Ştefan [13] (încă un exemplar probabil în afară de cel amintit) se întîlnesc şi alte nume, incomplet păstrate, întregirea fiind numai ipotetică : тоф(ан) (de menţionat apariţia numelui Tofan şi în descoperirile din 1955[14], ѳео (фил?) (fig. 5/9), ...арн... ...(макарие?), (fig. 5/5) ....аил (мисаил?) etc. Posibil ca tot dintr-un nume să facă parte şi бржинс... din inscripţia din care s-au păstrat slovele ...оща бржинс...

---

[11] Materiale, 4, 1957, p. 273, fig. 17—3.

[12] Materiale, 4, 1957, p. 273, fig. 17.

[13] SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 772, fig. 17, vas smălţuit cu numele Ştefan, descoperit la Succava.

[14] Materiale, 4, 1957, p. 274.

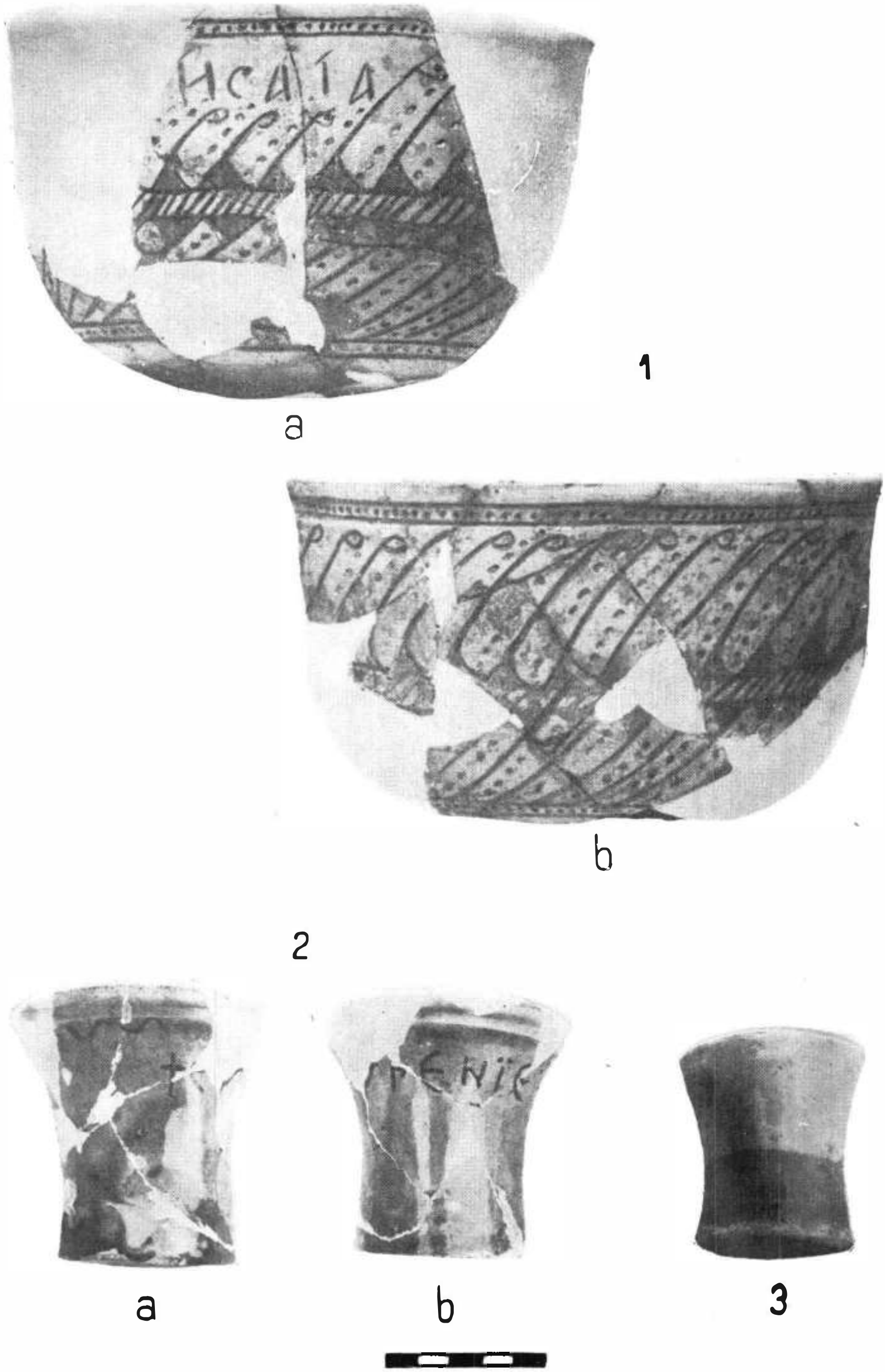

Fig. 3. Vase smălţuite descoperite la mănăstirea Putna.

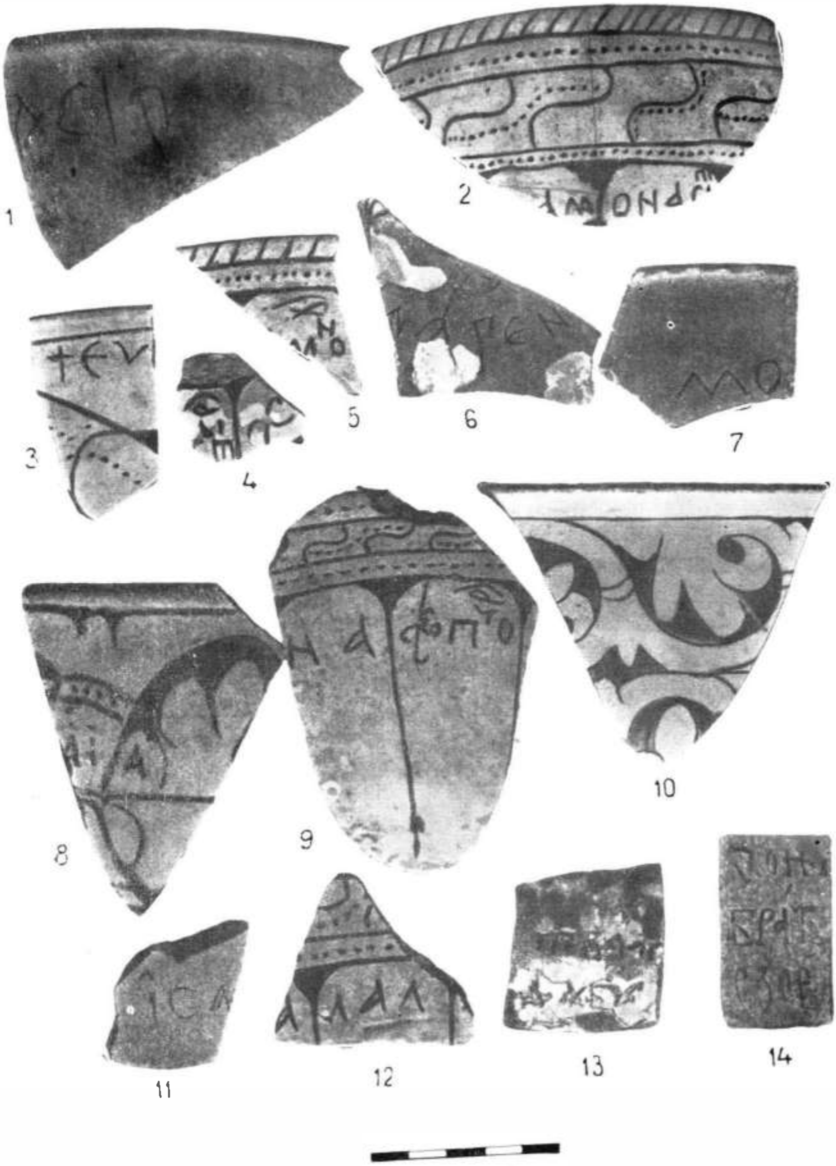

Fig. 4. Fragmente ceramice cu inscripții.

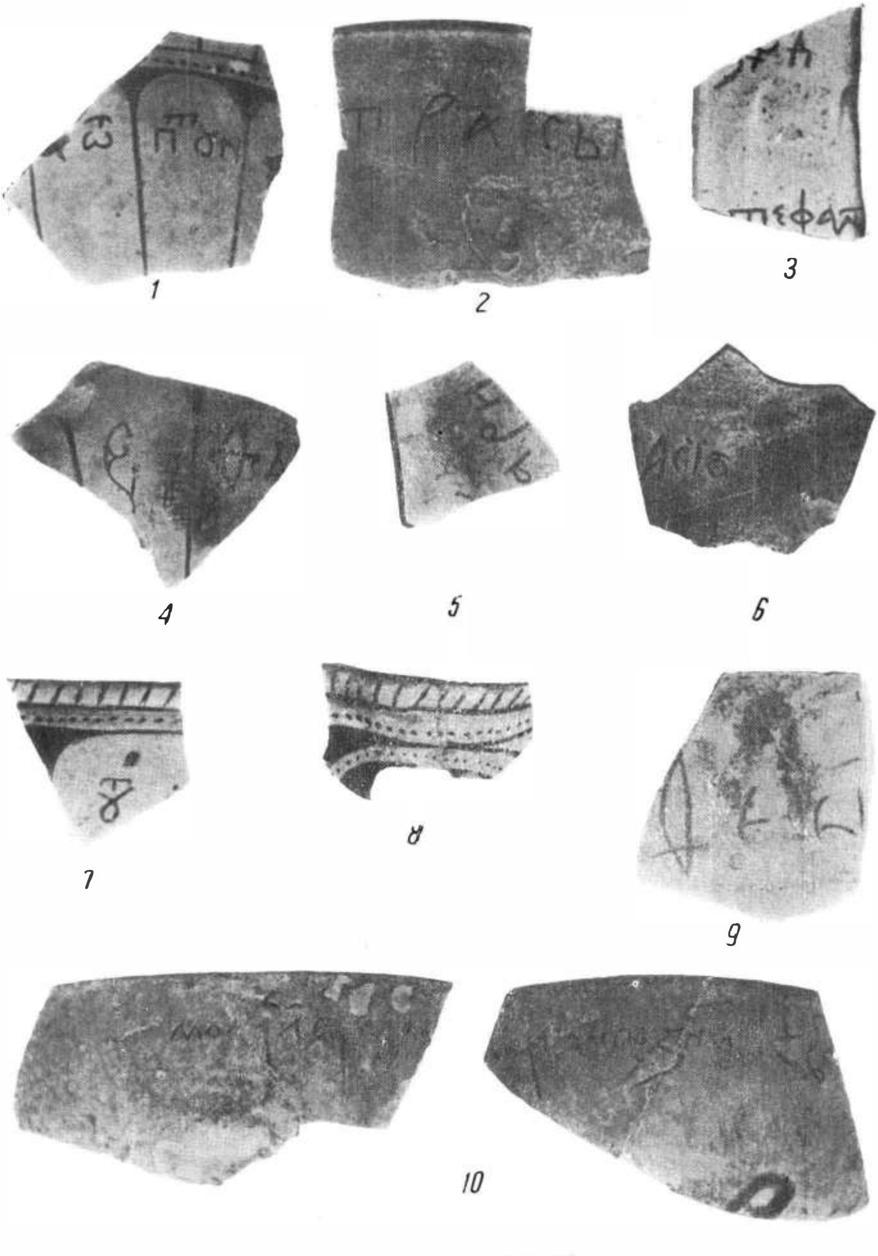

Fig. 5. Fragmente ceramice cu inscripții.

Fig. 6. Fragment ceramic purtînd data și numele celui care l-a confecționat.

Fig. 7. Fragmente de ceramică de import, provenită din Asia Mică.

Prezintă interes numele †євгенїє, care apare întreg pe un mic pahar (fig. 3/2 a-b) şi fragmentar -†єв...- pe un fragment dintr-un vas ceva mai mare (fig. 4/3); poate fi numele unui arhiereu: numai în acest caz — în afara unor inscripţii dedicatoare — apare numele singur, avînd înainte semnul crucii [15]. Ar fi vorba de un personaj căruia îi era destinat vasul respectiv, în celelalte cazuri fiind însemnate, foarte probabil, numele celor care îl confecţionaseră.

În multe cazuri putem presupune că puţinele slove păstrate reprezintă mai curînd forme de flexiune a unor verbe, fiind greu să credem că ar fi vorba de onomastice necunoscute: ...а лал... fig. 4—12; дабѹт (дабѹдєт). În fine, uneori întîlnim scurte inscripţii cuprinzînd denumirea vasului sau acţiuni legate de confecţionarea sau folosirea lui: (с)тракы(на); кана сътворі дабѹ(дє)т (fig. 4/13); почрьпа (a scos); проч?... (fig. 4/9). Trebuie să remarcăm apariţia unor cuvinte româneşti, uneori poate singure — (стракына) (fig. 5/2), alteori împreună cu altele slavone (кана сътворі ...). Existenţa lor într-un moment în care scrisul în limba română avea o mică răspîndire este cu totul firească în aceste cazuri, de mici inscripţii cu caracter neoficial.

Prezenţa frecventă a scurtelor inscripţii pe ceramica smălţuită descoperită la Putna se explică uşor prin răspîndirea scrisului în mediul monastic în care ea a fost executată. Informaţiile conţinute de inscripţii completează substanţial datele de care dispunem în cunoaşterea acestui sector al activităţii meşteşugăreşti; la aceasta se adaugă interesul lor din punct de vedere filologic şi paleografic, aspect asupra căruia nu ne propunem să insistăm.

Preţioasele repere cronologice de care dispunem sînt de natură să modifice întrucîtva părerea formată după primele cercetări efectuate la Putna, în 1954—1955, cînd se propunea pentru datarea ceramicii smălţuite cu decor sgrafitat cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, respectiv perioada de dezvoltare a mănăstirii în timpul domniei marelui ei ctitor. Vasele datate în 1550, 1577 (probabil) şi 1586 [16] sînt o dovadă a faptului că acest tip de ceramică este caracteristic şi secolului al XVI-lea, acoperind şi cea mai mare parte a acestui veac. Nu este hazardat să presupunem chiar că cea mai mare parte a ceramicii smălţuite sgrafitate de la Putna datează din secolul al XVI-lea; în sectorul de la sud de incintă dealtfel, ceramica smălţuită apare numai sporadic în depunerile anterioare construirii incintei în 1481, fiind deosebit de frecventă în cele ulterioare acestei date şi anterioare refacerilor din sec. al XVII-lea. Sîntem în orice caz îndreptăţiţi să afirmăm că perioada de înflorire economică a mănăstirii Putna nu se reduce la ultimele decenii ale secolului al XV-lea ci continuă şi în cel următor.

Inscripţiile de pe vase dovedesc în mod cert — suplinind absenţa în rîndul descoperirilor a unor cuptoare de olari — că ceramica ce ne preocupă a fost produsă la mănăstirea Putna, fiind confecţionată în cea mai mare parte de monahi — după cum indică numele păstrate — dar poate

---

[15] Informaţie datorită amabilităţii părintelui arhimandrit Gherasim Cucoşel, stareţ al mănăstirii Putna.

[16] Chiar dacă ultima dintre aceste datări poate suscita discuţii şi impune rezerve, celelalte sînt sigure, iar numele monahului Isaia semnat pe vasul din 1550 mai apare pe destul de numeroase alte fragmente.

și de meșteri veniți special pentru aceasta (ar arăta-o nume ca Ștefan și Vlasie). Putem presupune că ceramica produsă la Putna era destinată în bună parte folosirii în mănăstire. Caracteristicile proprii acestor vase — ce nu se întîlnesc în altă parte —, faptul că unele inscripții indică chiar persoana căreia îi era destinat un anumit vas (†ЄѴГЄНЇЄ), însăși abundența neobișnuită a acestei ceramici, folosită desigur în mod curent, vin în sprijinul acestei ipoteze.

Trebuie să ne oprim și asupra unor vase care, deși tot smălțuite, se deosebesc de cele analizate pînă acum. Nu dispunem decît de un singur vas întregit, o farfurie de mari dimensiuni găsită în secțiunea 27 din sectorul D, ca și de cîteva fragmente de factură identică. Farfuria (fig. 8) are diam. max. = 29 cm. Î. = 7,5 cm, este prevăzută cu un picior inelar cu diam. = 10 cm. Marginea vasului este răsfrîntă orizontal în afară avînd lăț. = 2 cm. Farfuria este arsă oxidant, fiind acoperită în interior de un strat de angobă albă care nu s-a păstrat peste tot. Pe acest fond angobat olarul a pictat în culorile albastru și negru mai multe motive ornamentale. În interiorul farfuriei, pe fund, sînt două cercuri concentrice negre, dintre care cel interior e umplut în interior cu culoare albastră. Cercul exterior este întretăiat din loc în loc de un ornament floral stilizat, niște flori ale căror petale sînt dispuse la exteriorul cercului. Spațiul de curbură a vasului — în interior — este decorat alternativ cu linii verticale albastre și negre. Pe marginea vasului răsfrîntă în afară sînt desenate încă două cercuri concentrice, cel din exterior fiind umplut cu culoare albastră. Toată suprafața interioară este acoperită cu un smalț incolor și foarte subțire. În exterior, partea superioară a vasului este acoperită de o angobă albă fără smalț, suprapusă de un registru de linii verticale trasate în culoare brună la intervale de 5—7 cm, încadrate de două linii orizontale. Farfuria prezentată este străină de tehnica sgraffito.

Ne putem întreba dacă nu este un produs de import; decorul floral și culoarea albastră ne-ar îndemna la analogii cu ceramica orientală. Trebuie însă remarcat că atît pasta cît și calitatea destul de slabă a smalțului sînt elemente care o deosebesc de aceasta. Ar putea fi vorba de o prelucrare locală a unor modele orientale [17].

A apărut la Putna — în proporție relativ mică dar deloc neglijabilă — și ceramică de import, faianță orientală (fig. 7). Cu o singură excepție (în care fragmentele provenind de la același vas sînt mai numeroase, fără a permite totuși întregirea formei) fragmentele păstrate sînt mici și izolate. Ele provin de la vase de forme diferite — căni, farfurii, vase cu capac etc., cu pastă albă, din caolin, acoperită de o angobă albă, cu smalț fie lucios, fie mat, cu un bogat decor, pe fondul alb. Culoarea folosită cu predilecție este albastrul-cobalt, în diferite nuanțe (unele dungi sînt foarte închise, aproape de negru). Alături de albastru (care uneori e singura culoare folosită) mai apare deseori roșul-pătlăgea și verdele. Decorul, variat și abundent, mărginit de linii subțiri de culoare deschisă, cuprinde motive vegetale stilizate, solzi, motive de caracter geometric și, destul de frecvent, reprezentări care sugerează forma unei corăbii. Este ceramică produsă în special în Asia Mică, la Iznik în cea mai mare parte. Ceramica de lux

[17] Nu cunoaștem ceramica săsească a acelei perioade; în ceramica săsească a secolelor XVII—XIX se întîlnesc motive florale stilizate, realizate în albastru pe fond alb, fără a prezenta similitudini prea mari cu exemplarul nostru.

Fig. 8. Farfurie cu decor smălţuit.

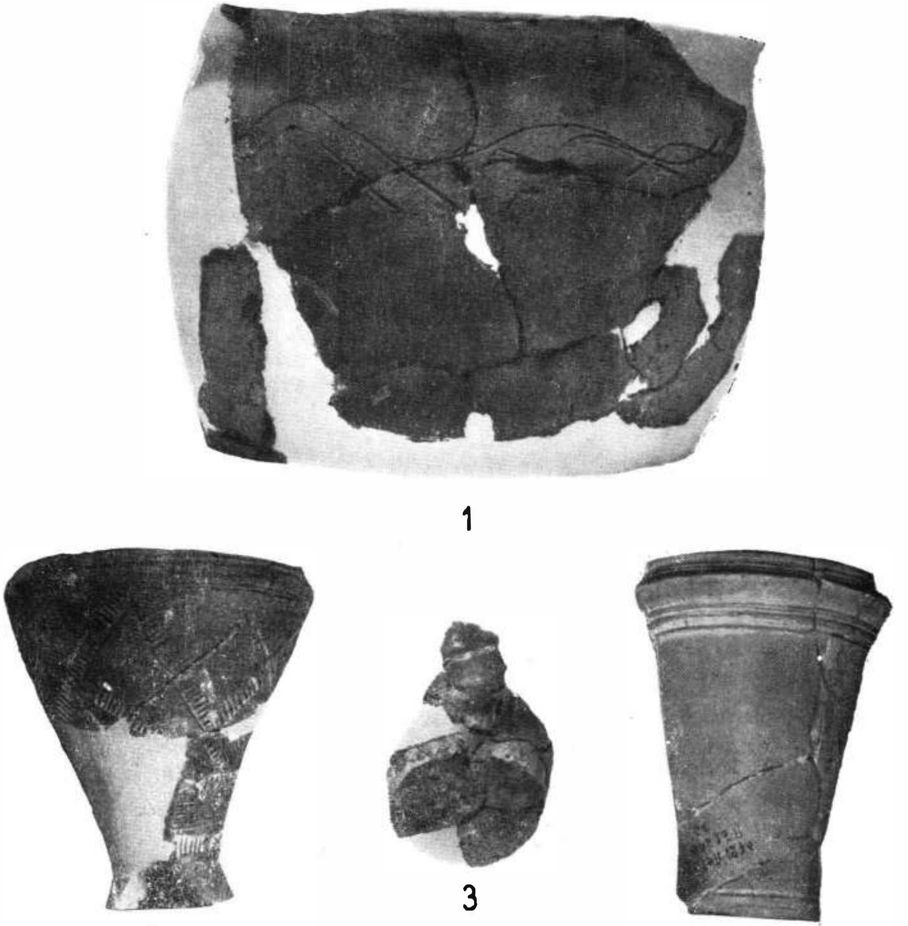

Fig. 9. Ceramică nesmălțuită descoperită la mănăstirea Putna.

otomană, de import, este cunoscută în secolele XVI—XVII în numeroase centre din Moldova [18], descoperirile de la Putna adăugîndu-se celor știute pînă în prezent.

Vom menționa în sfîrșit în cadrul ceramicii smălțuite un fragment de sfeșnic confecționat din lut ars și smălțuit (fig. 2/4), compus dintr-un disc-suport cu diam. = 10,5 cm în mijlocul căruia se înalță un tub cilindric gol pe dinăuntru în porțiunea lui superioară, unde s-a și rupt din vechime, avînd Î. păstrată = 5 cm; este vorba de tubul cilindric în care va fi fost înfiptă lumînarea. Marginea discului-suport este puțin răsfrîntă în sus fiind aplatizată ușor către exterior, marginea fiind decorată cu linii succesive incizate. Este de menționat că suprafața inferioară a discului de susținere este aceea a unui trunchi de con orientat cu „vîrful" (suprafața mică) în jos. „Vîrful" trunchiului de con este rupt, ceea ce dovește că discul-suport continua în jos printr-un alt suport cilindric de susținere care se va fi terminat într-o bază de susținere mai largă, cu stabilitate mai mare. Avem de-a face deci cu etajul superior al unui sfeșnic de lumînări din vechime. Sfeșnicul este smălțuit verde iar în jurul protuberanței cilindrice de susținere a lumînării suprafața discului-suport este aspră la atingere și colorată cafeniu, probabil în urma arderilor secundare. Am ținut să prezentăm și această piesă, întrucît este unica descoperire la Putna, deși nu poate fi încadrată în categoria ceramicii de masă propriu-zisă.

Ceramica nesmălțuită — a doua mare componentă a ceramicii putnene — este inferioară cantitativ celei smălțuite. Surprindem și în cadrul acestui grup ceramic o varietate de forme, unele din ele mai puțin obișnuite în repertoriul de forme ale ceramicii medievale din Moldova. Spre exemplificare menționăm apariția unui borcan tronconic cu piciorul ușor profilat, cu buza răsfrîntă înăuntru și ascuțită (fig. 9/4). Marginea este canelată, de asemenea și zona umărului. Vasul, complet restaurat, are Î. = 17 cm, diam. max. (în apropierea buzei) = 13,5 cm, diam. gurii = 12 cm, diam. fundului = 7 cm. De dimensiuni asemănătoare este și cel de-al doilea borcan de acest tip restaurat complet și care se deosebește de primul prin faptul că corpul vasului este ornamentat cu motivul liniilor succesive imprimate cu rotiță (fig. 9/2) există mai multe „șiruri" de astfel de linii dispuse orizontal și oblic; ele se și întretaie dealtminteri. Canelarea ca motiv decorativ este prezentă în porțiunile neștampilate. Un alt fragment de vas aparținînd aceluiași tip prezintă un orificiu cu diametrul de 7 mm practicat la 4 cm de marginea superioară a buzei. Ne întrebăm dacă nu avem de-a face cu un amănunt care să trădeze folosirea lui în gospodărie la păstrarea unor alimente ca laptele, smîntîna etc.[19] O formă diferită prezintă paharul-borcan ușor bitronconic, cu umerii prelinși rotunjiți, cu buza adusă puțin înăuntru și ușor subțiată (fig. 9/5). Cîteva linii incizate discret ornamentează vasul în zona lui

[18] Vezi Corina Nicolescu, Studia et Acta Orientalia, 5—7, 1967, p. 251, fig. 1, 2, 3, 5; idem, ArhMold, 5, 1967, p. 287—305.

[19] Nu este lipsit de interes să arătăm că și în cursul săpăturilor arheologice de la Udești (jud. Suceava) unde au fost descoperite urmele unui sat din secolul al XV-lea, a fost descoperit un fragment de vas prevăzut cu un orificiu similar; sugestia că am avea de-a face cu un vas în care erau păstrate laptele, smîntîna etc., a venit de la învățătorul Ion Căpitan din comuna Udești, căruia îi exprimăm mulțumirile noastre; v. raportul asupra săpăturilor arheologice de la Udești, StMat., Suceava, 3.

mijlocie. Dimensiunile: diam. gurii = 8,5 cm, diam. max. = 11 cm, diam. fundului = 7,5 cm, Î. = 15,5 cm.

Cana este documentată în specia nesmălţuită printr-un fragment reprezentînd partea superioară a unui asemenea vas; are buza uşor răsfrîntă în afară, toarta prinsă de buză fiind asimetric albiată.

Vasele smălţuite şi nesmălţuite prezentate mai sus sînt lucrate la roata rapidă, dintr-o pastă bine aleasă, degresată cu nisip fin şi arsă oxidant. Ne-au reţinut atenţia însă şi unele vase nesmălţuite deosebite ca factură de cele de mai sus. Le vom prezenta la rîndul lor şi pe acestea, începînd cu specia nesmălţuită a *castronului*. Un exemplar al acestei specii de vas, pe care l-am reconstituit, a fost găsit la fundul virogii naturale din sectorul D, în secţiunea 26 (fig. 9/1). Este confecţionat dintr-o pastă zgrunţuroasă folosind ca degresant pietricele mici; gîtul este foarte puţin marcat, buza răsfrîntă puţin în afară. Arderea este oxidantă, vasul este lucrat cu mîna şi prezintă urme de ardere secundară. În exterior este ornamentat în porţiunea umărului cu linii în val care se întretaie, formînd aşa-numitele „ochiuri". Dimensiunile sînt considerabile Î. = 18 cm, diam. = 26 cm. În sectorul B, în groapa situată la N de secţiunea 25, au fost găsite două fragmente de castron din acelaşi vas, păstrînd profilul vasului în totalitatea lui, făcut dintr-o pastă similară celei a castronului din sectorul D prezentat mai sus (fig. 9/6). Dimensiunile erau şi ele asemănătoare. Deosebirea constă în faptul că vasul din sectorul B fusese confecţionat la roata rapidă, gîtul era bine marcat şi buza mai puternic răsfrîntă în afară; nu are urme de ardere secundară.

Din fragmente ceramice culese în groapa aflată la N de secţiunea 25 a sectorului B a fost reconstituit parţial un chiup de provizii de dimensiuni mari lucrat la roata rapidă dintr-o pastă densă, atent modelată şi arsă cenuşiu. Menţionăm de asemenea găsirea unei oale-borcan de culoare neagră, confecţionată dintr-o pastă cu multe pietricele, puţin densă şi lucrată la roata rapidă (fig. 9/3). Buza este puţin răsfrîntă în afară. Fragmente ceramice de tipul ultimelor două vase au fost găsite în număr redus la Putna.

Problemele legate de rosturile şi semnificaţia ceramicii nesmălţuite de la Putna nu sînt simple şi uşor de rezolvat; am spus că într-un fel sînt chiar mai dificile decît cele ale speciei smălţuite. De exemplu nu ne este foarte limpede funcţionalitatea borcanelor tronconice cu ornamente ştampilate, sau aceea a paharului-borcan cu umerii prelinşi. Aspectul lor ne îndeamnă a le socoti vase folosite la masă sau eventual vase ornamentale. Pe de altă parte orificiul practicat în peretele unui asemenea vas — vezi mai sus — vorbeşte pentru utilizarea lor în scopuri gospodăreşti. Este exclusă sigur eventualitatea ca ele să fi fost folosite la bucătărie ca vase pentru foc.

Castroanele de dimensiuni mari pun probleme şi mai complicate. Ambele sînt confecţionate din pastă de slabă calitate, un exemplar fiind lucrat cu mîna. Aceste apariţii sînt surprinzătoare în mediul olarilor de la Putna, făuritori ai ceramicii smălţuite atît de desăvîrşite. În faţa acestei situaţii au fost formulate în cadrul colectivului mai multe ipoteze: prima, că am avea de-a face cu urme sporadice ale unei vieţuiri umane anterioare mănăstirii şi databile în sec. XIII—XIV. Altă ipoteză a fost aceea că ar fi vorba de vase aparţinînd mediului rural înconjurător sau, eventual,

slujitorilor umili ai mănăstirii. Personal, avem rezerve față de primul punct de vedere întrucît cu toate că vasele au apărut în două locuri diferite (sect. B, D), săpăturile arheologice, substanțiale ca volum, nu au depistat nici un nivel arheologic anterior fondării mănăstirii. De aceea, după părerea noastră, trebuie luate în considerare celelalte ipoteze; ele vor fi aparținut poate supușilor mănăstirii, în această categorie fiind incluși, după noi, și slugile „cazate'' la mănăstire și țăranii dependenți din satele înconjurătoare [20]; în sfîrșit, ele puteau să reprezinte vase de bucătărie a căror factură era determinată de funcționalitatea lor: vom aminti în acest loc că vasul mare (castronul) din sectorul D are urme de ardere secundară *pe fund* care par să provină de la focul plitei pe care se fierbea mîncarea; tot oală de bucătărie va fi fost și oala-borcan neagră găsită în sectorul B. Surprinde în mod evident confecționarea vaselor cu mîna în contextul vaselor lucrate aproape în totalitate la roata rapidă. Paradoxul se explică, după părerea noastră, prin aceea că *tipurile ceramice* ca atare pot continua în anumite medii, condiții, și după perioada în care sînt îndeobște caracteristice, în perioadele acestea tîrzii ele nemaireprezentînd decît remanențe, supraviețuiri determinate de mediul social în care erau produse și folosite și de funcționalitatea lor, ponderea lor în ansamblul ceramicii din această etapă tîrzie devenind mult mai redusă ca înainte. Dealtfel, situația stratigrafică arată vasul descoperit în S. 26 D ca aparținînd primei perioade de existență a mănăstirii, fapt ce poate fi valabil și pentru celelalte. Răspunsul la întrebarea care anume dintre variantele de interpretare citate de noi se va dovedi cea adevărată nu ni-l poate da decît amplificarea și lărgirea ariei de cercetare de la mănăstirea Putna.

Materialul ceramic nesmălțuit găsit în cursul campaniei arheologice din anul 1971 este relativ puțin numeros. O mănăstire ca aceea a Putnei va fi produs și folosit fără îndoială multă ceramică nesmălțuită de uz gospodăresc, care nu a apărut pentru moment în săpătură, pe măsura așteptărilor noastre. Situația se explică, credem, prin faptul că cercetările întreprinse nu au reușit încă să o găsească. Rămîne să așteptăm îmbogățirea materialului arheologic prin noi descoperiri pentru ca problemele de ordin istoric puse de acest material și doar enunțate de noi să-și găsească temeiuri mai eficiente de rezolvare.

Ceramica smălțuită și sgrafitată de la Putna, care depășește în bogăție și frumusețe toate descoperirile similare din Moldova, se încadrează în aria pontică de influență bizantină a ceramicii smălțuite medievale din răsăritul Europei[21]. Lipsa aproape totală a ornamentului în val, abundența bolurilor și străchinilor, mai numeroase decît urcioarele, cănile sau oalele-borcan, utilizarea mai frecventă decît în sudul dunărean a decorării în tehnica „champlevé'', deosebesc această ceramică de aceea de la Dunăre din zona bizantino-danubiană, datată acolo în principal în secolele XIII—XIV. Motivul palmetei — ornament vegetal caracteristic mai mult pentru regiunile de la nord și est de Marea Neagră decît pentru arealul bizantin european —

[20] Merită a fi reținută împrejurarea că vasul descoperit în secțiunea 26 D (castronul lucrat cu mîna) a fost contemporan — judecînd după poziția sa stratigrafică, la fundul virogii naturale — cu prima perioadă de existență a mănăstirii, aparținînd, eventual, chiar constructorilor acesteia.

[21] Vezi nota 3.

este prezent în ceramica de la Putna, predominînd între motivele ornamentale vegetale. Desigur lipsesc pînă acum la Putna alte motive ornamentale de origine orientală ca steaua cu şase colţuri, semnul solar etc., amintite în studiile Corinei Nicolescu făcute pe baza unei documentaţii mult mai largi; aceasta nu schimbă însă cu nimic datele problemei.

Ceramica smălţuită şi decorată în tehnica sgraffito şi „champlevé" a apărut şi în alte locuri din Moldova, în principal în oraşe — Suceava[22], Iaşi[23], Vaslui[24] — şi la mănăstiri[25]. Nicăieri în oraşele amintite ea nu constituie însă specia ceramică predominantă aşa cum se prezintă situaţia la Putna. Desigur la Cetatea Albă [26] sau la Chersones [27] ea este numeroasă, faptul explicîndu-se prin legăturile foarte strînse cu lumea bizantină şi orientală a acestor oraşe, împrejurare care conferă tuturor descoperirilor din oraşele de pe litoralul nordic al Mării Negre trăsături deosebite în raport cu oraşele moldovene aflate departe în interior. Ceramica smălţuită şi sgrafitată apare la Orhei [28] şi la Costeşti [29] în sudul R.S.S. Moldoveneşti şi deşi la Costeşti, de pildă, autorul consideră că ceramica descoperită nu se ridică la nivelul calitativ al celei bizantine şi orientale, ne interesează observaţia că oraşele respective erau încă în **zona de iradiere foarte puternică a culturii materiale bizantine.** Numai aşa se poate explica faptul că în oraşele amintite avem de-a face încă din secolul al XIV-lea cu o producţie de ceramică smălţuită şi sgrafitată de tradiţie bizantină.

Integrînd ceramica de la Putna într-o anumită arie a ceramicii smălţuite sgrafitate trebuie să ţinem seama de faptul că materialele cunoscute din regiunile de la nordul Mării Negre (Chersones, Cetatea Albă) sau dintre Prut şi Nistru (Costeşti) cu care o putem compara sînt sensibil mai vechi, diferenţele cronologice fiind de mai mult de un secol (dacă nu chiar aproape două). În perioada în care era produsă ceramica smălţuită de la Putna, de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi din întreg cursul secolului al XVI-lea, tehnica confecţionării ceramicii smălţuite ca şi a ornamentării în sgraffito de veche tradiţie bizantină era de multă vreme cunoscută în Moldova. Ceramica de la Putna reprezintă, din punctul de vedere al tehnicii de lucru şi al decorului, tocmai continuarea acestei producţii moldoveneşti; unele elemente stilistice particulare, reprezentînd adaptări sau interpretări ale unor motive importate nu schimbă aceste trăsături. Dovada

---

[22] SCIV, 6, 1955, 3—4, fig. 17, 18, 26, şi Gh. Diaconu, Materiale, 6, 1959, fig. 3, p. 922.

[23] Al. Andronic, ArhMold, 1, p. 276, fig. 5/1—6.

[24] Al. Andronic, I. Ioniţă, Fl. Banu, Materiale, 8, 1961, fig. 4/10, p. 798.

[25] Vezi nota 31.

[26] Vezi Nicolae Constantinescu, SCIV, 10, 1959, 2, p. 441—451.

[27] A. A. Iakobson, *Srednovekovyj Hersones* (*XII—XIV vv*), Moscova-Leningrad, 1950, în special cap. IV.

[28] G. D. Smirnov, KSYIMK, 1954, 56; idem, *Iz istorii starogo Orheja*, Izvestija Moldavskogo filiala Akademii Nauk S.S.S.R., 4, 1960, 70.

[29] L. L. Polevoi, *Gorodskoe gončarstvo Pruto-Dnestrov v XIV veke*, Chişinău, 1969, capitolul despre ceramica smălţuită, p. 145—185.

[30] L. L. Polevoi, *op. cit.*, p. 184—185.

scrisă pe vase a producerii lor la Putna de către meşterii autohtoni întăreşte această afirmaţie. Mai mult decît anumite analogii stilistice cu vase din regiuni şi timpuri mai îndepărtate ne interesează explicarea deosebitei abundenţe a ceramicii smălţuite la mănăstirea Putna.

Absenţa fie a săpăturilor, fie a publicării materialului ceramic găsit cu ocazia săpăturilor arheologice întreprinse în alte mănăstiri din Moldova, nu ne permite să ştim în ce măsură abundenţa materialului ceramic smălţuit şi decorat în „sgraffito" şi „champlevé" este caracteristică pentru mănăstirile moldoveneşti în genere[31]. Trebuie să ţinem seama atît de faptul că la toate aceste mănăstiri săpăturile sînt departe de a fi avut amploarea celor de la Putna, cantitatea de material ceramic fiind mult mai mică şi implicit îngreunînd anumite concluzii, ca şi de faptul că în cazul vechilor edificii ale Moldoviţei şi ale Mănăstirii Humorului, dezafectarea lor a intervenit în prima parte a secolului al XVI-lea, ele situîndu-se cronologic puţin înaintea Putnei. Ponderea ceramicii smălţuite în ansamblul materialelor ceramice pare a fi fost destul de însemnată şi în aceste centre monastice.

Dacă la Putna ceramica smălţuită de lux apare într-o proporţie deosebit de mare, dacă şi la alte mănăstiri cu resurse materiale mai mici ea este destul de numeroasă, trebuie să căutăm o explicaţie a acestui fenomen; şi anume se pune problema de a şti dacă ceramica smălţuită şi sgrafitată este abundentă numai sau mai ales la mănăstirile moldovene din secolele XV—XVI sau dacă ea apare peste tot unde se folosesc produse de lux destinate clasei dominante. În această privinţă se resimte acut volumul încă redus al săpăturilor arheologice în curţile domneşti [32] şi lipsa totală a cercetării arheologice în curţile boiereşti ale epocii. Este limpede că răspunsul concret pe care-l vor oferi cercetările arheologice viitoare cuprinde multiple implicaţii privind viaţa social-economică şi chiar culturală a epocii. Nu trebuie în orice caz să ne surprindă faptul că într-o mănăstire de importanţa Putnei, ceramica smălţuită produsă de un centru de olari aflat la mănăstire şi a cărui producţie satisfăcea în primul rînd nevoile acesteia, era folosită din abundenţă în mod curent. Rămîne însă deschisă problema răspîndirii şi a ponderii ceramicii de lux sgrafitate în diferite medii ale societăţii moldoveneşti.

Ceramica smălţuită de la Putna arată că nu avem de-a face cu o simplă imitaţie a unor modalităţi de producere a ceramicii proprii altor

---

[31] Cunoaştem ceramica smălţuită descoperită la vechile mănăstiri ale Humorului şi Moldoviţei sau la mănăstirea Bistriţa. Datele consemnate în studiul asupra vechii mănăstiri a Humorului (SCIV, 20, 1969, 1, p. 78—79) atestă prezenţa unor fragmente ceramice smălţuite şi sgrafitate la vechea mănăstire a Humorului din secolul al XV-lea; materialul ceramic recoltat aici nu este însă suficient de numeros pentru a permite încheieri concludente. La vechea mănăstire a Moldoviţei, în ultima parte a secolului al XV-lea, ceramica smălţuită şi sgrafitată apare în proporţie destul de mare. La mănăstirea Bistriţa (informaţie Adrian Bătrîna-Milencovici) apare de asemenea ceramica smălţuită şi sgrafitată, nu ştim însă în ce proporţii.

[32] Rezultatele săpăturilor de la curţile domneşti din Moldova s-au publicat în diferite rapoarte de săpături. Menţionăm pentru Suceava: Trifu Martinovici, Alexandru Andronic, Materiale, 9, 1970 p. 382—387; pt. Iaşi: Al. Andronic, Eugenia Neamţu şi M. Dinu, ArhMold, 5, 1967, p. 169—285; pentru Vaslui: Al. Andronic, I. Ioniţă şi Fl. Banu, Materiale, 8, 1962, p. 795—800; pentru Piatra Neamţ: Eug. Neamţu. MemAntiq, 1, 1969, p. 227—240, vezi şi Materiale, 4, 1957, p. 261—264.

zone, ci cu un centru de producere a ceramicii avînd particularităţi bine pronunţate. Vom aminti în acest sens că palmeta nu este totuşi foarte frecventă la Putna, că predomină ornamentul geometric în diferite combinaţii, că este frecventă scrierea pe vasele smălţuite şi în sfîrşit că vasele smălţuite se asociază cu altele nesmălţuite, ornamentate într-un mod propriu regiunilor din centrul Europei şi nu sudului bizantin : este vorba de vasele nesmălţuite cu ornamente imprimate [33].

Ceramica smălţuită cu ornamente sgrafitate a fost folosită la mănăstirea Putna de membrii comunităţii monastice, dar probabil şi de familia domnească şi de suita domnească în timpul peregrinărilor pe la Putna. Pentru comunitatea monastică dispunem de dovada reprezentată de paharul pe care se află scris numele arhimandritului (?) Eugenie, destinat fără îndoială acestui personaj [34].

Privit în ansamblu, materialul ceramic de la Putna se deosebeşte net de acela descoperit în alte puncte cercetate ale Moldovei medievale (Suceava, Cetatea de Scaun, Siret, Roman, Udeşti etc.). Analiza materialului ceramic de la Putna ilustrează măsura în care întreprinderea unor cercetări în medii geografice şi social-istorice diferite contribuie la cunoaşterea mai amănunţită, mai circumstanţiată a culturii materiale a Moldovei medievale şi mai mult decît atît, oferă date noi privind viaţa socială, economică, culturală a societăţii medievale moldoveneşti a căror desluşire în izvoarele documentare nu este totdeauna foarte lesnicioasă.

BETRACHTUNGEN ÜBER DIE WÄHREND DEM JAHRE 1971 IM KLOSTER PUTNA GEBORGENE KERAMIK

ZUSAMMENFASSUNG

Vorliegende Arbeit führt die Keramik vor, die im Jahre 1971 in den beim Kloster Putna (Kreis Suceava) durchgeführten Ausgrabungen, östlich und südlich der heutigen Umfassungsmauer (Grabungsbereich B und D) entdeckt wurde. Die Keramik gehört den beiden üblichen Arten — der glasierten und der unglasierten Tonware — an ; die Fundzusammenhänge sprechen für eine Datierung am Ende des 15. Jhs. und in das 16. Jh. Unter den in Putna vertretenen Formen der glasierten Tonware sind der Kumpf, die Schale, der Teller, der Krug, die Flasche und der Becher zu nennen, wobei zahlenmäßig der Kumpf, die Schale und der Teller — d.h. die offenen Formen — über die anderen überwiegen. Die Glasierung der Gefäße ist mit einer Zierweise verknüpft, die dem byzantinischen Kulturareal eigen ist, mit der sogenannten Sgraffitoverzierung. Die Glasur erscheint in grüner, olivgrüner, brauner, gelber Farbe oder ist farblos. Die im Sgraffitoverfahren dargestellten Ziermotive sind in erster Reihe geometrisch — einfache Linien, Sinuslinien, kleine Quadrate, Rechtecke, Rhomben usw. ; an nächster Stelle sind die der Pflanzenwelt

[33] Această ceramică şi implicaţiile ei istorice sînt tratate pe larg de Mircea D. Matei, *Contribuţii arheologice la istoria oraşului Suceava*, Bucureşti, 1963, capitolul *Ceramica cenuşie de la Suceava şi unele probleme ale arheologiei veacurilor 14—15 în Moldova*, p. 131—160, şi M. D. Matei, L. Chiţescu, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 291—320; Al. Rădulescu, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 225—242.

[34] Vezi nota 15.

entnommenen Verzierungselemente zu nennen, unter denen die Palmette vorherrschend ist. Die Gefäße wurden auf beiden Oberflächen — außen und innen — verziert, wobei bei den offenen Formen — Teller, Schalen usw. — die äußere Gefäßwand nur an ihrem oberen Teil, bis zur Stelle ihrer größten Krümmung, glasiert bzw. verziert wurde. Von großem Interesse sind die im Sgraffitoverfahren auf den Gefäßwänden ausgeführten Inschriften; identifiziert wurden Inschriften auf 67 Bruchteilen von Gefäßen, unter denen 63 glasiert und 4 Gefäßteile unglasiert waren. Mit Ausnahme einer einzigen längeren Inschrift, sind die anderen nur teilweise erhalten geblieben und konnten nicht vervollkommnet oder ergänzt werden. Mehr als die Hälfte der Inschriften (34 Ex.) enthalten nur 1—3 Wörter, in einigen Fällen (12 Ex.) sind auch diese nur zum Teil erhalten geblieben und manchmal schwer zu entziffern. Trotz der genannten Unzulänglichkeiten sind die Inschriften für die Klärung bestimmter Aspekte der Keramikproduktion und des Keramikverbrauches im Kloster Putna, Ende des 15. Jhs. und im 16. Jh., von größter Bedeutung. Die längste erhaltengebliebene Inschrift enthält die sehr interessante Angabe des chronologischen Zeitpunktes der Herstellung der Gefäßes: монаХ исаиа за... ...мца лѣто з͠ни (7058 = 1550) (Abb. 5/10; Abb. 6). Ein anderes Datum der Herstellung eines Gefäßes, das im Sgraffitoverfahren auf einem Gefäßhenkel eingekerbt wurde, ist das Jahr 7094 (1586); zusammen mit dem auf anderen 2 Gefäßbruchstücken angeführtem Datum 1577 dient es als Beleg der Herstellung dieser Gefäße im 16. Jh. Einige Gefäßscherben führen den Ort, wo die Gefäße angefertigt wurden, an: ...а ѡт пѹтн(а) (Abb. 5/1). Personennamen werden in diesen Inschriften oft erwähnt, meist handelt es sich um Namen von Mönchen, entweder derjenigen die die Gefäße hergestellt haben oder derjenigen für die die Gefäße bestimmt waren — wie z. B. der Becher mit dem Namen †євгеніє mit vorgesetztem Kreuz, wahrscheinlich ein hoher kirchlicher Würdenträger (Abb. 3/2a, b). Es erscheinen in den Inschriften auch Konjugationsformen von Zeitwörtern, unter denen das Wort сътворі (Abb. 4/13), was als zusätzlicher Beweis der Herstellung der Gefäße an Ort und Stelle, im Kloster Putna, gelten kann. Es sei auch das Erscheinen von rumänischen Wörtern — (с)тракы(на) (Abb. 5/2), кана — in diesen kurzen slawischen Inschriften nichtoffiziellen Charakters zu vermerken.

Die Verfasser führen auch die in Putna geborgenen glasierten keramischen Funde an, die nicht in der Moldau hergestellt wurden und die zu den in der Moldau aufgefundenen orientalischen Importstücken gezählt werden können (Abb. 7, 8).

Unter der nichtglasierten Tonware befinden sich einige vollständig, bzw. weit erhaltengebliebene Gefäße, die die initiale Form sofort erkennen lassen. Sie sind aus gutgemagertem Material und auf der schnellgedrehten Scheibe hergestellt worden. Gewissermaßen erregten aber Aufsehen unter den Entdeckern, von den eben angeführten ganz verschiedenen Gefäßen, diejenigen, die ein gröberes Gefüge des Materials aufweisen; eine Schüssel dieser Art (Abb. 9/1) wurde sogar mit der Hand geformt. Die Verfasser sind geneigt dieses Material — das allerdings in Putna zahlenmäßig gering vertreten ist — nicht, anhand der Vergleichfunde, in das 13., 14. Jh. zu setzen, da im Kloster Putna bisher keine für eine menschliche Besiedlung in der betreffenden Zeitspanne sprechende Fundschicht zum

Vorschein gekommen ist; das Vorkommen dieser archaischen Formen ist entweder dem praktischen Gebrauch, der Funktion dieser Gefäße — Kochgefäße in der Küche z.B. — zuzuschreiben, oder aber wurden sie von den einfachen im Kloster weilenden Dienstleuten benützt; es sei hinzugefügt, daß sich beide Deutungen nicht unbedingt gegenseitig ausschließen.

Obwohl die glasierte Keramik in Putna in das pontisch-byzantinische Areal der glasierten Keramik eingegliedert werden kann, weist sie Besonderheiten auf, die dem hier funktionierenden Produktionszentrum eigen waren: die Palmettenverzierung ist nicht so oft aufzufinden — wie z.B. in den byzantinischen Ortschaften am Schwarzen Meer — vorherrschend sind die geometrischen Ziermotive, die Inschriften auf den Gefäßen sind in ansehnlicher Anzahl vorhanden, die glasierten Gefäße erscheinen zusammen mit den nichtglasierten, durch Einstempelung verzierten.

Die in Putna aufgefundene Tonware stellt an die Forschung die Aufgabe zu ermitteln, in welchem sozialen Milieu der mittelalterlichen moldauischen Gesellschaft und in welchen Fundvergesellschaftungen die glasierte hochvervollkommnete sgraffitoverzierte Keramik erscheint; für die wirtschaftlichen, sozialen und kulturellen Aspekte der Lebensweise der moldauischen mittelalterlichen Gesellschaft ist diese Frage von nicht geringer Bedeutung.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

ASPECTE REGIONALE ÎN ARIA DE RĂSPÎNDIRE A CULTURII CUCUTENI, ÎN CURSUL PRIMEI SALE FAZE DE DEZVOLTARE

DE

VLADIMIR DUMITRESCU

1. Problema unor variante regionale sau a unor particularităţi zonale în cuprinsul ariei de răspîndire a culturii Cucuteni din România în faza A a fost pusă pentru prima dată de noi la începutul anului 1971, cu prilejul redactării unui sumar raport preliminar asupra primei campanii de săpături întreprinsă în vara lui 1970 în aşezarea din punctul „Ostrov" de pe teritoriul comunei Drăguşeni (jud. Botoşani) şi reluată cu prilejul rapoartelor preliminare privind campaniile de săpături din anii 1971 şi 1972 în aceeaşi aşezare. Unii colegi sovietici au discutat dealtfel aceeaşi problemă a variantelor regionale oarecum în acelaşi timp, referindu-se însă la ultimele etape ale aspectului Tripolie din zona sa occidentală de răspîndire, adică în special din zona Nistrului şi de pe teritoriul R. S. S. Moldoveneşti, între Nistru şi Prut.

Existenţa unor variante regionale în ariile unor culturi preistorice răspîndite pe zone întinse trebuie avută în vedere în chip firesc tocmai din pricina înseşi a ariilor uneori excepţional de întinse pe care ele s-au dezvoltat, aşa încît nu e de mirare că această posibilitate trebuie luată în consideraţie şi pentru cultura Cucuteni-Tripolie, răspîndită din sud-estul Transilvaniei, peste aproape întreaga Moldovă, iar la răsărit de Prut pînă pe malul apusean al Niprului, în zona Kievului. Totuşi, faptul că pînă de curînd cercetătorii care au studiat problemele legate de această strălucită cultură eneolitică nu au discutat în mod special acest important aspect legat de multiseculara ei evoluţie se explică în chip firesc prin numărul relativ redus al aşezărilor cercetate sistematic şi mai ales pe scară întinsă. Mulţumindu-ne să ne referim numai la datele pe care le cunoaştem în chip detaliat şi nu numai prin studierea literaturii respective, în cele ce urmează ne vom limita exclusiv la faza cea mai veche — Cucuteni A — şi la aşezările situate pe teritoriul României, spre a vedea ce concluzii s-ar putea formula deocamdată în problema aspectelor ei regionale.

Aşezările cucuteniene din faza A temeinic cercetate sînt încă destul de puţin numeroase, cele mai bine cunoscute — după aşezarea eponimă de la Cucuteni — fiind Ariuşd [1], Ruginoasa, Calu, Izvoare, Frumuşica,

[1] Singurele materiale cunoscute de la Ariuşd sînt acelea din vechile săpături ale lui F. László, publicate de el în DolgCluj, 1911, p. 1—27 şi 1914, p. 279—417 şi în Dacia 1, 1924, p. 1—27. Singura informaţie publicată despre săpăturile recente de la Ariuşd (Z. Szekély, Materiale, 10, 1963, p. 219) nu este deloc lămuritoare, deoarece — după ce se spune că depunerile din toate cele cinci niveluri „aparţin culturii Ariuşd" — se afirmă că „în primele trei niveluri de locuire ... există o categorie ceramică avînd ca singură formă castronul... decorate pe umeri cu crestături simple sau în căpriori. Prin formă şi decor acestea se leagă de ceramica veche a culturii Coţofeni".

S C I V A, tomul 25, nr. 4, Bucureşti, 1974, p. 545—554

Hăbăşeşti, Truşeşti şi Tîrpeşti la care s-ar mai putea adăuga cele mai recent cercetate. Gura Văii — Gh. Gheorghiu Dej şi Drăguşeni — Ostrov. Dealtfel, în treacăt fie spus, nici pentru celelalte faze situaţia nu se prezintă mai bine, ba chiar s-ar putea spune contrariul. Într-adevăr, singura aşezare mai temeinic săpată datînd din faza Cucuteni A—B este aceea de la Traian — Dealul Fîntînilor, la care s-ar putea adăuga aşezarea de la Corlăteni (unde însă săpăturile de acum mai bine de două decenii n-au fost reluate, iar rezultatele au fost numai parţial publicate), aceea de la Dîmbul Morii — Cucuteni, precum şi recent cercetata aşezare de la Ghelăeşti (jud. Neamţ). Cît priveşte faza Cucuteni B, cu excepţia descoperirilor din aşezarea eponimă, se poate vorbi în special de sondaje — Drăguşeni — Suceava, Văleni — Neamţ, Podei — Tg. Ocna şi Valea Lupului — Iaşi.

Dacă se ţine însă seama că numărul aşezărilor cucuteniene din diferitele faze identificate pînă acum se ridică la cîteva sute, este limpede că datele de care dispunem pentru a putea preciza eventualele aspecte regionale şi chiar locale ale acestei culturi de-a lungul evoluţiei sale trebuie considerate destul de incomplete şi ca atare relativ puţin concludente. Cu atît mai mult cu cît chiar dintre aşezările mai sus citate, numai puţine au fost săpate în chip exhaustiv sau cel puţin pe scară întinsă, fapt care este şi el de natură să micşoreze posibilităţile noastre de a stabili diferenţe regionale. Pe de altă parte, cercetările de pînă acum au arătat că eventualele deosebiri sau particularităţi regionale sau zonale nu pot fi precizate nici în ceea ce priveşte caracteristicile majore ale aşezărilor şi ale sistemului de apărare a lor, nici în domeniul locuinţelor, uneltelor etc., tocmai pentru că în aceste domenii nici nu se poate vorbi de vreo deosebire regională sau zonală. Numai în domeniul ceramicii credem că se pot preciza unele asemenea deosebiri, ceea ce ne-a determinat ca tocmai în această direcţie să îndreptăm cercetarea de faţă.

Limitîndu-ne deci la faza Cucuteni A, din timpul căreia datează unele aşezări săpate mai intens — şi unele chiar exhaustiv (Hăbăşeşti şi Truşeşti, dar într-o anumită măsură şi Frumuşica şi Tîrpeşti) —, sîntem de părere că o serie de date, cunoscute într-o măsură mai mică în ceea ce priveşte formele şi într-una mai mare ornamentarea ceramicii, ne îndreptăţesc să vorbim de anumite deosebiri regionale.

Ar fi tentant să se pună pe seama unei particularităţi regionale chiar faptul că pînă acum la răsărit de Siret nu se cunosc aşezări din etapa iniţială a fazei Cucuteni A, acestea fiind identificate deocamdată exclusiv în zona de apus a Moldovei şi în sud-estul Transilvaniei; dar această situaţie trebuie atribuită împrejurării că zona de formare a culturii Cucuteni este situată tocmai în vestul Moldovei şi în sud-estul Transilvaniei, aşa încît lipsa unor aşezări din etapele iniţiale la răsărit de Siret nu poate fi atribuită unor deosebiri regionale. De aceea nu vom stărui aici asupra acestui fapt, nefiind în intenţia noastră să discutăm acum problema etapelor iniţiale ale culturii Cucuteni. Cîteva precizări fugare ni se par totuşi necesare, înainte de a intra în miezul problemei pe care ne-am propus să o studiem.

Se ştie că, potrivit periodizării propuse de noi mai de mult [2], care relua, pentru faza Cucuteni A, punctele de vedere exprimate de colegul

[2] Vladimir Dumitrescu, SCIV, 14, 1963, 1, p. 51—78 şi 285—308.

R. Vulpe în legătură cu formarea şi răspîndirea culturii Cucuteni [3] —, etapa Cucuteni A_1 s-ar caracteriza prin pictura bicromă de tip vechi, etapa următoare (A_2) prin apariţia, alături de bicromie, a picturii tricrome, iar etapa A_3 prin dispariţia picturii bicrome de tip vechi şi prin dezvoltarea maximă a picturii tricrome — deşi, desigur nu acestea sînt singurele categorii ceramice întîlnite —, după cum rezultă şi din faptul că noi am propus şi o etapă A_4, în care ornamentarea incizată a dispărut, deşi fusese folosită în toate cele trei etape precedente. Este adevărat că pînă acum nu se cunoaşte nici un strat şi nici o aşezare în care să se fi descoperit exclusiv ceramică bicromă de tip vechi; dar întrucît nu pare deloc probabil că aceste două categorii ceramice (bicromă şi tricromă) să fi apărut simultan (ele deosebindu-se dealtfel şi prin structura pastei, prin ardere şi prin învelişul pe care a fost aplicată pictura, ca şi prin faptul că ornamentarea bicromă este combinată frecvent cu aceea adînc incizată, pe cînd ornamentarea tricromă nu se combină niciodată cu inciziile), am socotit mai verosimil să preconizăm şi noi o etapă iniţială (A_1) cu pictură bicromă, urmată de una (A_2) în care apare şi pictura tricromă, folosindu-se în acelaşi timp şi aceea bicromă de tip vechi. Şi tocmai pentru că, aşa cum am amintit, nu cunoaştem deocamdată aşezări sau straturi culturale conţinînd exclusiv ceramică cu decor bicrom de tip vechi, am preferat să vorbim în lucrările noastre aproape întotdeauna de etapele A_1—A_2 (ca etape de început ale acestei culturi), rămînînd ca săpăturile viitoare să lămurească dacă într-adevăr (aşa cum credem) a existat o etapă A_1 în sensul preconizat de R. Vulpe şi de noi [4]. Precizăm însă, pentru a evita orice confuzie, că nu orice bicromie poate fi considerată specifică pentru o etapă de început a fazei Cucuteni A, ci dimpotrivă exclusiv aceea căreia îi spunem intenţionat de tip vechi, şi specifică acelor categorii ceramice întîlnite în aşezările Frumuşica şi Izvoare, şi anume decor alb şi, mult mai rar, roşu pe înveliş brun sau negricios lustruit (care nu are nici o afinitate cu învelişul alb sau roşu al ceramicii policrome şi în schimb se apropie foarte mult de învelişul ceramicii culturii Gumelniţa).

2. După aceste precizări preliminare, să trecem la cercetarea unor deosebiri regionale ce pot fi constatate în cursul fazei Cucuteni A pe teritoriul Moldovei.

Iată, de exemplu, pentru a ne opri în primul rînd la domeniul *formelor* ceramice, se ştie că una dintre formele specifice acestei culturi şi care în acelaşi timp este absolut străină celorlalte culturi neo-eneolitice mai vechi sau contemporane este reprezentată de aşa-numitele *vase binoclu*. Această formă lipseşte şi din repertoriul formelor ultimei faze (III) a culturii Precucuteni, care precede apariţia culturii Cucuteni pe teritoriul României, şi nu se întîlneşte dealtfel nici în primele etape (A_1—A_2) ale fazei Cucuteni A. Totuşi, în unele aşezări situate la est de Nistru, în zona de răspîndire a aspectului Tripolie A, ea este prezentă; acest lucru se poate explica şi prin împrejurarea că este vorba de o formă creată în acea zonă, dar şi prin faptul că numai etapele mai vechi ale fazei Tripolie A sînt, după părerea noastră, parţial contemporane cu faza Precucuteni

[3] R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936—1948*, Bucureşti, 1957, p. 207.
[4] Vezi mai sus notele 2 şi 3.

III, în rest faza Tripolie A fiind contemporană cu primele etape (A_1-A_2) ale fazei Cucuteni A.

Cert este însă — şi această constatare este importantă pentru problema pe care o urmărim — că în nici una dintre aşezările fazei Cucuteni A de la vest de Siret, nu a fost descoperit pînă acum vreun vas binoclu, constatare valabilă atît pentru aşezările ce pot fi încadrate în etapele mai vechi, cît şi pentru acelea ce datează din etapa A_3.

Totodată această formă n-a fost întîlnită nici în zona centrală şi meridională a teritoriului dintre Siret şi Prut în vreo aşezare din faza Cucuteni A : ea lipseşte atît în aşezarea eponimă de la Cucuteni cît şi în aşezările de la Ruginoasa şi Hăbăşeşti, situate puţin mai la sud de prima, unde nu s-a găsit, după ştiinţa noastră, nici un singur fragment de vas binoclu. În schimb în zona de nord-est a Moldovei, atît la Truşeşti [5], cît şi în aşezările mai nordice — de exemplu Drăguşeni [6], datînd tot din faza Cucuteni A, vasul binoclu este foarte frecvent. Dacă se ţine seama de faptul că săpăturile vechi şi noi de la Cucuteni au fost destul de întinse, iar acelea de la Hăbăşeşti au avut un caracter exhaustiv, este evident că lipsa acestei forme de vas nu poate fi atribuită hazardului descoperirilor, ci se datoreşte împrejurării că — dintr-un motiv sau altul — forma respectivă nu a pătruns mai la sud şi vest de o anumită linie în cursul fazei Cucuteni A. Pare deci firesc să-i căutăm originea mai la nord-est de paralela pe care se înscriu cele trei aşezări amintite (Cucuteni, Ruginoasa, Hăbăşeşti) şi totodată să admitem că răspîndirea ei la vest de Siret s-a făcut mai tîrziu, după ce triburile care au creat această cultură depăşiseră faza A şi trecuseră în faza A—B a evoluţiei lor. Într-adevăr în această fază (A—B), vasele de această formă sînt foarte frecvente în aşezarea de la Traian — Dealul Fîntînilor [7].

3. Dacă trecem acum la unele deosebiri regionale ce par a se contura în domeniul ornamentării ceramicii, constatăm de asemenea că unele particularităţi proprii unora dintre zonele situate la est de Siret lipsesc cu totul în întreaga zonă apuseană a Moldovei, ca şi în sud-estul Transilvaniei. Ne gîndim în primul rînd la o anumită ornamentare cu şiruri de mici impunsături-gropiţe, foarte caracteristică în aşezările Hăbăşeşti [8] şi Truşeşti [9] (şi într-o măsură mult mai mică la Cucuteni [10]), unde, împreună cu canelurile foarte puţin adînci şi uneori şi cu decorul adînc-incizat, constituie ornamentarea exclusivă a unei numeroase serii de vase. Dimpotrivă, nu credem că s-ar putea vorbi de un decor caracteristic de acest fel în aşezările fazei Cucuteni A cercetate la apus de Siret, căci atît la Calu şi

[5] Primul vas-binoclu publicat de la Truşeşti este ilustrat în raportul şantierului Valea Jijiei din 1951 ; vezi SCIV, 3, 1952, 1, p. 19 şi urm., fig. 3/1, p. 68. Vezi şi M. Petrescu-Dîmboviţa, PZ, 41, 1963, p. 180, fig. 6.

[6] Aristotel Crişmaru, SCIV, 21, 1970, 1, p. 267—285 ; v. fig. 8/2, p. 276 ; Vladimir Dumitrescu, Archeologia, Trésors des âges, 49, 1972, p. 37 şi urm.

[7] Asemenea vase s-au găsit în toate campaniile de săpături întreprinse în aşezarea Traian-Dealul Fîntînilor ; vezi de exemplu Vladimir Dumitrescu, Dacia, 9—10, 1941—1944, p. 11—114, fig. 19.

[8] Vladimir Dumitrescu şi colaboratorii, *Hăbăşeşti, Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954, pl. 63—73.

[9] În colecţiile Institutului de Istorie şi Arheologie din Iaşi ; între altele, vasele cu următoarele numere de inventar : II 365 ; III 3423 ; IV 1149.

[10] H. Schmidt, *Cucuteni*, Berlin-Leipzig, 1932, pl. 10/1 şi 4.

Izvoare, cît şi la Frumuşica, această categorie ceramică este absentă. Este adevărat că ea nu se întîlneşte nici în toate aşezările din zona situată în preajma Hăbăşeştilor, căci la Ruginoasa şi Costeşti ea lipseşte cu desăvîrşire. Este probabil însă că absenţa ei în ultimele două aşezări citate ar putea fi explicată şi prin unele mici diferenţe cronologice, deoarece desigur nu toate aşezările ce trebuie încadrate — pe baza actualei periodizări — în aceeaşi etapă au fost absolut sincrone şi nici nu se pot crea etape pentru fiecare aşezare.

Dar lipsa acestui gen de ornamentare la vest de Siret constituie un fapt de incontestabilă importanţă; la zona de centru-sud şi de sud a Moldovei de la est de Siret nu ne putem referi deocamdată, deoarece aici săpăturile sistematice în aşezări cucuteniene lipsesc aproape cu totul. Pe de altă parte, în unele aşezări situate la est şi mai ales la nord-est de Prut, în zona în care se vorbeşte de obicei de cultura Tripolie, această ornamentare cu şiruri de puncte-împunsături este uneori folosită [11].

Dacă totuşi, din punctul de vedere al folosirii acestei tehnici ornamentale, aşezările Hăbăşeşti, Truşeşti şi, într-o oarecare măsură Cucuteni, pot fi situate pe acelaşi plan, între ele există însă unele deosebiri în domeniul general al ornamentării ceramicii. Aşa de exemplu, în timp ce la Hăbăşeşti singurele caneluri folosite sînt acelea fine, foarte puţin marcate şi abia mai accentuate decît aşa-zisele pliseuri, iar ornamentarea adînc incizată nu se transformă aproape niciodată într-o ornamentare în şănţuleţe, la Truşeşti, alături de canelurile puţin adîncite de genul acelora de la Hăbăşeşti, combinate de asemenea cu şirurile de puncte împunse-gropiţe, există şi vase decorate cu şănţuleţe-caneluri puternice [12]. Înseşi liniile ornamentelor adînc-incizate par în general mai late la Truşeşti decît la Hăbăşeşti, fiind executate cu instrumente cu vîrful bont mai lat.

Cu prilejul studierii ceramicii de la Hăbăşeşti am discutat destul de pe larg problema ornamentării cu gropiţe şi mai ales cu şiruri de puncte-gropiţe şi ne-am oprit la concluzia că ea trebuie atribuită unor influenţe venite dinspre nord-est [13]. Această concluzie a fost în mare măsură influenţată de faptul că unul dintre vasele descoperite în această aşezare [14] este decorat cu cîteva şiruri de gropiţe propriu-zise — şi nu de puncte împunse —, destul de mari, dispuse orizontal în spaţiile dintre caneluri şi care în nici un caz nu cred că pot fi considerate de tradiţie precucuteniană, locală. Este în schimb suficientă o privire asupra nenumăratelor descoperiri de vase decorate cu şiruri orizontal-paralele de gropiţe făcute într-o mare parte a zonei europene a U.R.S.S. — unde ceramica neo-eneolitică cu ornamentare de acest fel este frecventă şi specifică [15] — pentru a nu rămîne nici o îndoială că într-adevăr şi vasul amintit de la Hăbăşeşti are o ornamentare legată de alte zone decît de acelea obişnuite cucuteniene şi

---

[11] Vezi de exemplu T. G. Movşa — G. F. Cebotarenco, KSMoscova, 1969, 115, p. 45 şi urm., fig. 16. Exemplele se pot înmulţi desigur, dar am preferat să-l citām pe acesta, deoarece vasul seamănă perfect cu multe dintre acelea descoperite la Hăbăşeşti.

[12] M. Petrescu-Dîmboviţa, *loc. cit.*, fig. 6.

[13] Vladimir Dumitrescu şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 306 şi urm.

[14] *Ibidem*, pl. 63/1 şi pl. 65/1.

[15] Ar fi imposibil să cităm toate numeroasele exemple caracteristice; de aceea preferăm să le cităm pe acelea din articolul lui V. V. Fedorov—V. P. Tretiakov, SA, 1966, 4, p. 105—115, dintre care unul (fig. 4/5) are şi şiruri de gropi mai mari, întocmai ca vasul mai sus citat de la Hăbăşeşti.

precucuteniene. Ba chiar, aşa cum am arătat încă de acum peste două decenii [16], un vas neolitic din Suedia, aparţinînd culturii mormintelor individuale, aminteşte în foarte mare măsură în special de vasul de la Hăbăşeşti. Dar concluzia de ordin general privind punctele împunse (nu realizate cu obiecte-ştanţe cu mai multe vîrfuri în general pătrate-dreptunghiulare) şi în special şirurile de puncte, atribuite la Hăbăşeşti aceleiaşi influenţe, trebuie revizuită în funcţie mai ales de descoperirile făcute între timp.

Într-adevăr, dacă nu se poate contesta că în ceramica cucuteniană de la apus de Siret această ornamentare lipseşte, nu e mai puţin adevărat că încă din faza Precucuteni II se întîlnesc în această zonă gropiţe şi puncte împunse în şiruri [17], alături de acelea imprimate cu ştanţele. Desigur, primele sînt mult mai puţin numeroase şi ca atare joacă un rol mult mai neînsemnat decît şirurile de impresiuni, dar prezenţa lor dovedeşte că, cel puţin principial, ele au putut constitui punctul de plecare al şirurilor de împunsături-puncte din faza Cucuteni A_3 în zona în care se înscriu aşezările Cucuteni, Hăbăşeşti şi Truşeşti, ele înşile dezvoltîndu-se, probabil, sub influenţa şirurilor de impresiuni cu ştanţele. Singura dificultate pentru a se putea vorbi de o moştenire şi de o transmitere directă din cultura Precucuteni în faza Cucuteni A_3 ar constitui-o lipsa lor (cel puţin din descoperirile publicate) din aşezările etapelor Cucuteni A_1—A_2, precum şi absenţa lor în aşezările etapei A_3 situate la apus de Siret. Afară de cazul cînd am admite că şirurile de puncte pictate cu alb, care însoţesc de multe ori ornamentarea adînc-incizată din ceramica etapelor A_1—A_2, constituie punctul de legătură dintre şirurile de impresiuni precucuteniene şi şirurile de puncte împunse de la Hăbăşeşti şi din celelalte două aşezări amintite mai sus.

Desigur, mici împunsături-gropiţe izolate se întîlnesc şi în componenţa decorului ceramicii din alte aşezări, dar nu credem că s-ar putea vorbi de un decor caracteristic de acest fel în nici una dintre aşezările fazei Cucuteni A cercetate la apus de Siret, căci atît la Calu cît şi la Izvoare şi Frumuşica acest gen de ornamentare lipseşte.

De aceea, folosirea aşa de frecventă în aşezările mai sus menţionate — şi deci în regiunea din nord-estul Moldovei unde sînt ele situate — trebuie privită ca o particularitate regională, explicabilă foarte probabil prin faptul că, mai la răsărit, faza Tripolie A — în ceramica căreia se cunosc atît ornamente în şiruri de împunsături (mai rareori), cît şi şiruri de impresiuni cu ştanţele — a dăinuit mai mult şi astfel a putut transmite mai spre vest predilecţia pentru şirurile de împunsături-gropiţe. Dar, oricum, indiferent care din cele două explicaţii posibile este cea adevărată, credem că prezenţa unor gropiţe începînd chiar din ornamentarea ceramicii fazei Precucuteni II trebuie atribuită tot influenţelor culturale venite din zona nord-estică, deoarece în faza precedentă (Precucuteni I) ele nu există, iar gropiţele „notelor de muzică" ale ceramicii culturii liniare n-au putut sta la baza gropiţelor precucuteniene şi cu atît mai puţin a acelora cucuteniene. Cît priveşte dispunerea şirurilor de împunsături-gropiţe din zona

[16] Vladimir Dumitrescu şi colaboratorii, *op. cit.*, p. 307.

[17] Silvia Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Bucureşti, 1974, fig. 38/1—5; fig. 50/6; etc.

în discuţie, ea pare influenţată în mare măsură de felul cum sînt dispuse şirurile de impresiuni precucuteniene tîrzii, mai întotdeauna combinate cu canelurile şi cu ornamentele adînc incizate.

4. Un alt aspect regional deosebit de interesant poate fi precizat în ceramica din aşezarea Drăguşeni — Ostrov şi din gropile din punctul „În deal la lutărie" de pe teritoriul aceleiaşi comune, de care am amintit încă de la început; pe de o parte, în ceramica tricromă absolut caracteristică pentru aşezările etapei Cucuteni A_3 se găsesc elemente decorative care nu se întîlnesc decît într-o zonă destul de limitată, iar pe de altă parte sînt frecvente şi alte categorii de ornamente, care i-au determinat pe unii cercetători să situeze aceste două puncte cucuteniene în etapa A_2 (aşa cum s-a făcut dealtfel şi pentru Truşeşti, ba chiar şi pentru Hăbăşeşti [18]). Dar aşa cum vom vedea, nici una dintre caracteristicile ceramicii de la Drăguşeni nu îndreptăţeşte această datare timpurie şi în schimb există alte elemente care impun datarea în ultima etapă (A_4) a fazei Cucuteni A şi chiar la zorile trecerii spre faza următoare, A—B. Faptul că este vorba de o etapă tîrzie explică desigur unele deosebiri faţă de etapa anterioară, fără a însemna implicit şi un specific regional; dar unele dintre elementele caracteristice ceramicii de la Drăguşeni indică totuşi că ne aflăm nu numai într-o etapă tîrzie, ci şi în faţa unui aspect regional, asupra căruia ne vom opri în cele ce urmează, fără a stărui aici asupra faptelor care ne-au determinat să datăm descoperirile de la Drăguşeni într-o etapă tîrzie a fazei Cucuteni A[19].

Deosebit de frecvente sînt la Drăguşeni canelurile bine marcate, cu totul deosebite de canelurile fine, obişnuite atît în etapele de început ale fazei Cucuteni A, cît şi în ceramica cu şiruri de împunsături-gropiţe despre care am vorbit mai sus. De altă parte, pe cînd acestea din urmă sînt despărţite între ele numai prin cîte o creastă uşoară, canelurile de la Drăguşeni sînt despărţite prin benzi late lăsate în peretele vasului, tot atît de late ca şi canelurile, şi pictate în altă culoare : în timp ce canelurile sînt aproape întotdeauna vopsite cu alb, spaţiile intermediare sînt vopsite cu roşu. Dar acest sistem de caneluri nu constituie în nici un caz o caracteristică a întregii etape tîrzii (Cucuteni A_4), în care trebuie datate descoperirile de la Drăguşeni, după părerea noastră, ci reprezintă o caracteristică regională. Într-adevăr, precum se ştie, canelurile sînt în general proprii ceramicii etapelor mai vechi, ele neîntîlnindu-se nici în aşezări databile în aceeaşi etapă A_4 , dar situate destul de mult mai la sud (de ex. Fedeleşeni), nici în aşezările fazei următoare — Cucuteni A—B, cînd lipsesc

---

[18] În unele articole recente (de ex. A. Niţu, Şt. Cucoş, Dan Monah, MemAntiq, 3, 1971, p. 11—64), aşezări pe care noi le atribuim etapei Cucuteni A_3 sînt atribuite etapei A_2, fără însă să se precizeze criteriile pe baza cărora se face această încadrare. Este probabil că în această periodizare, diferită de a noastră, nu se are în vedere etapa A_1 preconizată de noi, şi în felul acesta, etapa noastră A_2 devine A_1 iar etapa A_3 devine A_2. Desigur, dacă cercetările viitoare, pe care le dorim cît mai numeroase, nu vor putea preciza stratigrafic nicăieri existenţa unei etape A_1 în accepţia preconizată de noi (deci *fără* ceramică tricromă), periodizarea noastră va trebui revizuită şi vom accepta încadrarea aşezărilor Hăbăşeşti şi Truşeşti în etapa A_2.

[19] Problema aceasta a fost discutată pe larg de noi într-un articol ce a apărut în fascicola 2/1973 a revistei ZfA. O discutare mai sumară a aceleeaşi probleme a format şi obiectul unei comunicări prezentate de noi la reuniunea ştiinţifică a Muzeului de istorie din Botoşani (ianuarie 1973), comunicare intitulată *Unele probleme ridicate de aşezarea cucuteniană de la Drăguşeni (jud. Botoşani).*

cu totul. În schimb mai spre răsărit, de exemplu în așezarea Solonceni II, pe lîngă alte materiale similare unora dintre acelea descoperite la Drăgușeni — și la care ne vom referi mai jos — s-au descoperit și vase cu același sistem de caneluri vopsite cu alb și avînd între ele spații intermediare tot atît de late, vopsite cu roșu [20].

Altă categorie de ornamente foarte frecvente la Drăgușeni sînt șănțulețele executate cu un obiect bont și destul de lat, șănțulețe mult mai late decît obișnuitele ornamente adînc-incizate ale fazei Cucuteni A. Aceste șănțulețe se aseamănă perfect cu una dintre categoriile ornamentale ale ceramicii ultimei faze precucuteniene de pe teritoriul Moldovei, care în general dispar la apus de Prut odată cu trecerea la cultura Cucuteni (fiind înlocuite cu liniile adînc-incizate), mețininîndu-se însă în aria răsăriteană (aspectul Tripolie) chiar *după* introducerea ornamentării policrome. Într-adevăr, singura zonă de la apus de Prut în care acest decor cu șănțulețe largi — intermediare între obișnuitele linii adînc-incizate și caneluri — este tocmai aceea de nord-est a Moldovei, astfel de ornamente fiind frecvente și în așezarea de la Trușești [21], deseori amintită și mai înainte.

Dar chiar în ceramica tricromă de la Drăgușeni există elemente care lipsesc — cel puțin pînă acum — în așezările ultimelor etape ale fazei Cucuteni A de la vest de Prut, în timp ce se întîlnesc în așezarea Solonceni II, citată mai sus [22]. Ne referim la unele succesiuni orizontale de zigzaguri întretăiate, care dau impresia unor succesiuni de romburi și din care — în faza Cucuteni A—B — se va naște atît de frecventul motiv ornamental al șirurilor de XXX-uri.

Mai putem semnala dealtfel și o altă particularitate în ornamentarea ceramicii pictate de la Drăgușeni. După cum se știe, pictura roșie crudă, cunoscută încă din faza a II-a a culturii Precucuteni, se întîlnește mai tîrziu — de exemplu la Hăbășești [23] (faza Cucuteni A) — combinată cu ornamentarea adînc-incizată. La Drăgușeni însă, benzile vopsite cu roșu crud apar în combinație cu benzi late de culoare neagră tot crudă și cu șănțulețe-caneluri înguste vopsite cu alb (acestea înainte de ardere), realizîndu-se astfel o tricromie în două etape — albul înainte și celelalte două culori după ardere. O asemenea tricromie constituie o raritate în cuprinsul ceramicii pictate cucuteniene a fazei A și lipsește cu totul în celelalte faze; deocamdată nu cunoaștem o ornamentare similară decît pe puține vase de la Trușești. Așa, de exemplu, pe un mare chiup s-a folosit un procedeu cu totul similar celui amintit de la Drăgușeni, iar pe alt vas decorul e constituit din benzi roșii și negre, în timp ce în liniile adînc incizate se așterne și culoare albă [24], care trasează singură liniile de bordură ale benzilor negre atunci cînd liniile incizate sînt întrerupte. Credem deci că nu greșim socotind că această categorie ceramică — frecventă la Drăgușeni și mai rar întîlnită la Trușești — constituie și ea dovada unei variante zonale sau regionale în ornamentarea fazei Cucuteni A. Faptul că la Tru-

---

[20] Notate de noi în Muzeul de istorie din Kiev.

[21] M. Petrescu-Dîmbovița, *loc. cit.*

[22] În Muzeul de istorie din Kiev. Vezi și T. G. Movșa, KSMoscova, 1965, 105, p. 91 și urm., fig. 20/4.

[23] Vladimir Dumitrescu și colaboratorii, *op. cit.*, p. 288 și urm., vezi de exemplu pl. 71/1—6.

[24] Vase expuse în Muzeul de istorie a Moldovei, din Iași.

șești exemplele sînt mai puține este în concordanță și cu poziția cronologică puțin diferită, deoarece — așa cum am mai spus — așezarea de la Trușești trebuie datată în plină etapă Cucuteni A_3, pe cînd aceea de la Drăgușeni datează de la sfîrșitul etapei Cucuteni A_4.

★

Faptele expuse mai sus indică destul de clar că în faza Cucuteni A se poate vorbi cu certitudine de unele aspecte regionale în domeniul ornamentării și chiar în acela al unor forme ceramice, iar descoperirile viitoare și studiul mai detaliat al materialelor cunoscute pînă acum vor da posibilitatea precizării unor aspecte regionale mai numeroase, atît în cursul fazei Cucuteni A cît și în timpul fazelor următoare.

ASPECTS RÉGIONAUX À L'INTÉRIEUR DE L'AIRE DE DIFFUSION DE LA CULTURE DE CUCUTENI PENDANT SA PREMIÈRE PHASE DE DÉVELOPPEMENT

RÉSUMÉ

Il semble tout à fait normal que, sur le vaste territoire de diffusion de certaines cultures préhistoriques, aient pu exister des variantes ou des aspects régionaux au cours de la même phase de développement. Le fait que, jusqu'à présent, l'on n'a pas encore identifié que très rarement quelques-uns de ces aspects est dû, probablement, au nombre assez réduit des fouilles et surtout à celui des fouilles exhaustives.

L'auteur mentionne tout d'abord une des formes caractéristiques de la phase Cucuteni A, le soi-disant vase binocle ; en effet, tandis que de vases pareils sont très fréquents dans le nord-est de la Moldavie, au-delà d'une ligne qui passe au nord des stations de Cucuteni, Hăbășești, Ruginoasa, etc., ils sont totalement absents non seulement dans ces stations, mais aussi dans tout le reste de la partie orientale de la Moldavie et dans toute la moitié occidentale (à l'ouest du Siret) de cette province, où cette forme de vase fait son apparition seulement à partir de la phase moyenne, Cucuteni A—B. D'autre part, étant donné que cette forme est inconnue pendant la dernière phase de la culture Précucuteni en Moldavie, tandis qu'elle semble apparaître plus à l'est dès la phase Tripolie A, il s'ensuit que son origine doit être recherchée justement dans la zone orientale de diffusion du grand complexe culturel Cucuteni-Tripolie.

En ce qui concerne le décor de la céramique de cette même phase, le fait que la céramique bichrome ancienne, propre aux étapes A_1—A_2, n'ait pas été rencontrée jusqu'à présent à l'est du Siret ne doit pas être attribué au hasard ; il est dû surtout à une circonstance d'ordre chronologique, l'aire de formation de la culture de Cucuteni se situant justement à l'ouest du Siret ; c'est seulement plus tard que cette culture s'est répandu plus à l'ouest.

Par contre, le décor constitué par les successions de points imprimés et même par des petites fossettes imprimées, décor très souvent rencontré à Hăbășești et à Trușești, et même à Cucuteni — combiné d'ailleurs aux cannelures peu profondes et aux lignes profondément incisées — est absent

jusqu'à ce jour à l'ouest du Siret. D'autre part, dans certains sites de l'aire de diffusion de l'aspect Tripolie, au nord-est et à l'est du Prut, cette technique ornementale et ces combinaisons sont très fréquentes; par conséquent, il paraît qu'on devrait parler d'un aspect régional caractéristique de la zone nord-orientale de la Moldavie. Et si l'on tient compte de la fréquence du décor à fossettes de la céramique néo-énéolithique de l'U.R.S.S., à l'est et au nord de la zone de diffusion de l'aspect Tripolie, on doit conclure — ainsi que nous l'avons fait dès 1954 — que ce genre de décor doit être attribué aux influences des cultures du centre et du nord de la R.S.S. de Russie.

Un autre aspect régional de la même zone de la Moldavie semble être constitué par la préférence accordée aux cannelures bien marquées, combinées à la peinture, cannelures plus profondes et donc différentes de celles qu'étaient utilisées dans les zones situées plus au Sud et à l'Ouest, et datant de la même phase. A côté de ces cannelures, on rencontre aussi la technique des lignes très profondément incisées à l'aide d'un outil non pointu, qui réalise de vrais caneaux; ceux-ci, caractéristiques des deux dernières phases de la culture Précucuteni, se sont maintenus pendant la phase Cucuteni A seulement dans cette même zone du nord-est de la Moldavie et dans l'aire de diffusion de l'aspect Tripolie, car dans les autres régions les lignes profondément incisées sont beaucoup plus fines.

Enfin, un dernier aspect régional discuté est constitué par une certaine polychromie qui combine la peinture blanche, mise avant la cuisson des vases, aux couleurs rouge et noir peintes après cuisson, particularité constatée elle aussi au nord-est de la Moldavie (très souvent à Drăgușeni, mais à Trușești aussi), ainsi qu'à l'est du Prut, et absente à l'ouest du Siret.

INTERPRETĂRI ARHEOLOGICE (V)

de

K. HOREDT

1. DACIA AMISSA

Este un fapt cunoscut că izvoarele antice amintesc două părăsiri ale Daciei, una sub Gallienus şi cealaltă în timpul lui Aurelian [1]. În privinţa celei dintîi, din timpul lui Gallienus, se discută dacă a avut loc, în ce condiţii şi care a fost amploarea ei. Dovada cea mai concludentă că în părţile de nord-vest ale Daciei stăpînirea romană s-a menţinut şi în timpul lui Gallienus o constituie monumentele onorifice în cinstea lui Filip Arabul, a soţiei şi a fiului său, precum şi pentru soţia lui Decius, folosite la Porolissum pentru baricadarea unei porţi şi indicînd refacerea zidurilor castrului după data ridicării inscripţiilor, deci în timpul lui Gallienus [2]. În schimb, pentru părţile răsăritene ale provinciei s-a admis în general cedarea unor părţi din estul Transilvaniei, bazat în primul rînd pe indiciile circulaţiei monedelor şi pe lipsa unor date concrete care ar putea să probeze prezenţa romanilor în acele regiuni şi în ultimele două decenii ale stăpînirii romane în Dacia. Nu există însă o imagine clară şi păreri bine conturate precizînd care dintre castrele frontierei răsăritene ar fi fost părăsite şi în timpul lui Gallienus şi pînă la ce adîncime teritoriul provinciei ar fi fost abandonat. Renunţarea la castrele din răsăritul Transilvaniei implică cedarea unei bune părţi a provinciei, deoarece după presupusa cădere a limesului răsăritean nu mai existau obstacole mai eficiente şi o linie de apărare care ar fi putut să oprească invazia unor năvălitori pînă în zona mai intens urbanizată din partea apuseană a Transilvaniei. Pentru colţul de sud-est al Transilvaniei şi pentru porţiunea văii Oltului din acea regiune există însă pe baza unor date mai noi posibilitatea să se precizeze situaţia stăpînirii romane din timpul lui Gallienus.

În anul 1942 merituosul director al Muzeului de la Sf. Gheorghe, Z. Székely, a cercetat castrul de la Comălău [3]. Lucrările s-au desfăşurat în condiţii grele, deoarece zidurile de piatră au fost demontate încă la începutul secolului trecut, dar totuşi s-a putut stabili planul construcţiei cu patru turnuri de colţ şi cu cîte un turn îngust patrulater pe cele două laturi lungi aşezate asimetric pe traseul zidului (fig. 1). În colţul de est au fost constatate chiar două faze de construcţie, deoarece conturul iniţial rotunjit al bastionului a fost ulterior înconjurat cu un zid patrulater [4]. Din cauza planului neobişnuit şi ciudat pentru un castru roman a

[1] Cf. C. Daicoviciu, AISC, 3, 1936—1940, p. 240—255, M. Macrea, în *Istoria României*, Bucureşti, 1960, I, p. 459—465, Vl. Iliescu, SCIV, 22, 1971, p. 425—442.

[2] C. Daicoviciu, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 327—330.

[3] Z. Székely, *A Komolloi erõditett római tábor*, 1943.

[4] *Ibidem*, pl. 5/2.

SCIVA, tomul 25, nr. 4, Bucureşti, 1974, p. 555—560

fost contestată originea romană a fortificației, ea fiind considerată ca datînd din evul mediu. Împotriva unei asemenea încadrări pledează însă materialele care au fost recuperate în timpul săpăturilor, monede, frag-

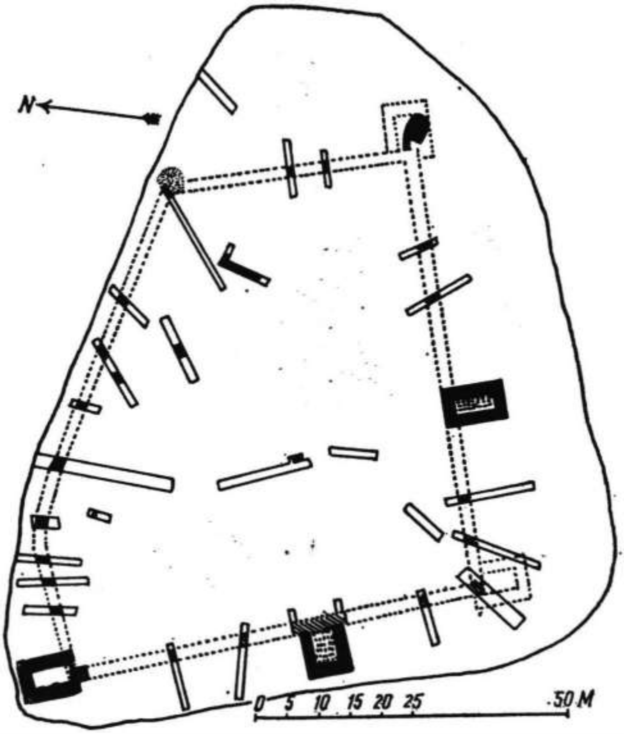

Fig. 1. Castrul de la Comălău.

mente de ceramică și de sticlă romană, obiecte de bronz și de fier, arme și o cărămidă cu ștampila cohortei I Hispanorum, staționată la Brețcu. Comălău este chiar singurul sau unul dintre foarte rarele cazuri în care se poate dovedi locuirea unui castru roman și după părăsirea Daciei, deoarece au fost găsite aici fragmente de ceramică neagră cu ornamente lustruite și o ceașcă conică fără toartă și cu gropițe la marginea de jos a peretelui, caracteristice pentru secolul al IV-lea e.n.[5]. Nu se poate contesta pe de altă parte că forma castrului, așa cum a rezultat din săpături, nu cuprinde elementele caracteristice pentru o fortificație romană și îndeosebi turnurile înguste de pe laturi, așezate asimetric și lipsa porților nu se întîlnesc pe planul tipic al unui castru roman. Dacă se adaugă însă pe fiecare latură încă un turn atunci se restabilește cumva simetria planului și una dintre cele două perechi de turnuri putea să formeze poarta (fig. 2). În acest caz planul reprezintă forma obișnuită a unui *castellum*, așa cum ele apar, începînd cu a doua jumătate a secolului al III-lea și pentru care exemplul cel mai cunoscut din România este castelul de la Gornea lîngă Dunărea[6].

[5] *Ibidem*, pl. 12/1, 13/14.

[6] Cf. N. Gudea, *Befestigungen am Banater Donaulimes in der Zeit der Tetrachie*, in *Actes du IXe Congrès international d'etudes sur les frontières romaines*, București, 1974, p. 173 — 180. Cf. și H. Schönberger, JRS, 59, 1969, p. 177 — 197; H. v. Petrikovits, *loc cit.*, 61, 1971, p. 178 — 218.

Dacă reconstituirea castelului de la Comălău este exactă, atunci acesta arată că în ultimele decenii ale existenței provinciei intrarea dinspre răsărit în valea Oltului prin pasul Bicaz şi prin valea Pîrîului Negru a fost din nou fortificată şi nicidecum abandonată.

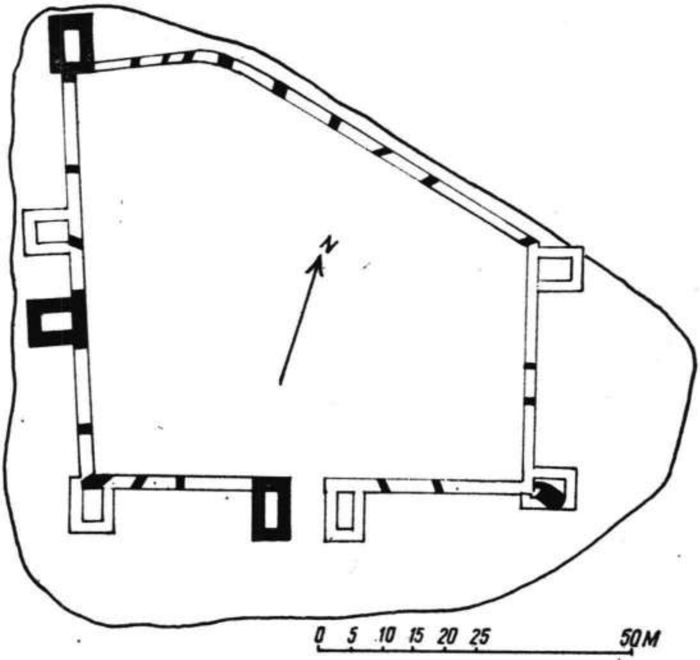

Fig. 2. Reconstituirea castelului de la Comălău.

Această concluzie, dedusă din planul reconstituit al unui *castellum*, ar putea să pară prea riscată ţinîndu-se seamă de importanţa consecinţelor ce decurg din ea. Ea este sprijinită însă de o fericită descoperire epigrafică din castrul de la Boroşneul Mare. Acesta este situat la aceeaşi înălţime şi în aceeaşi poziţie ca cel de la Comălău la capătul văii Pîrîului Negru şi închide şi el accesul spre valea Oltului. Z. Székely a găsit aici în 1973 ştampila unităţii AL(a) PALM(yrenorum)[7] care derivă din Numerus Palmyrenorum şi a fost constituită în această formă abia după Decius, după cum arată şi numele ei.[8] Pe cînd la Comălău se constată în aceeaşi regiune fortificarea sau reconstruirea unui *castellum*, la Boroşneul Mare se înregistrează în aceeaşi perioadă şi cu acelaşi scop în timpul lui Gallienus, întărirea garnizoanei prin aducerea unei noi unităţi militare.

În cadrul acestor măsuri se poate explica eventual şi ridicarea acelui val de pămînt „Honárka" care trece în aceeaşi regiune în direcţia nord-est — sud-vest şi închide valea între Pîrîul Negru şi Carpaţi. În general se consi-

[7] Comunicare amabilă a descoperitorului. Prin alte ştampile mai sînt atestate la Boroşneul Mare Ala I Gallorum Capitoniana şi Cohors I Bracaraugustanorum.
[8] H. T. Rowell, în RE, XVII, 2, 1340.

deră că ar fi de origine romană[9], şi rostul lui s-ar explica foarte bine în cadrul aceleiaşi concepţii strategice care se reflectă şi în măsurile luate la Comălău şi la Boroşneul Mare.

Probabil tot în această perioadă porţile castrului de la Rîşnov au fost închise prin ziduri suplimentare tîrzii,[10] şi tot numai atunci a fost aşezată ca material de construcţie în fundamentul unei clădiri din interiorul castrului inscripţia onorifică ridicată de Cohors I Vindelicorum pentru Iulia Mamaea[11].

Doar ca o completare menţionăm că s-a invocat drept argument pentru părăsirea răsăritului Transilvaniei în timpul lui Gallienus şi lupta dintre goţi şi gepizi de la Galtis care ar fi avut loc pe Olt lîngă Hoghiz. După cum s-a arătat însă bătălia s-a dat în anul 249 e. n. undeva în afara Transilvaniei spre răsărit de Carpaţi într-o perioadă în care se menţinuse oricum încă integritatea provinciei[12].

În concluzie rezultă că, întocmai precum în Dacia de nord-vest la Porolissum, nici în colţul opus de sud-est al Transilvaniei afirmaţia lui Eutropius (IX, 8) că în timpul lui Gallienus „Dacia tum amissa” nu este întemeiată. Probabil pentru a uşura apărarea frontierei de răsărit a fost abandonat castrul înaintat de la Breţcu şi s-a renunţat la stăpînirea asupra bazinului Pîrîului Negru, al regiunii Trei Scaune, teritorii cuprinse pînă atunci în cadrul provinciei pentru supravegherea circulaţiei spre Dunărea de Jos prin pasul Oituz. După ce aceste legături au fost întrerupte de carpi şi de goţi linia limesului a fost prescurtată, dar în schimb s-a înfiinţat în timpul lui Gallienus o nouă linie de apărare între Comălău şi Boroşneul Mare care a închis accesul spre valea Oltului. Prin aceasta a fost barat drumul de pătrundere, cel mai scurt dinspre răsărit, spre principalele centre urbane ale provinciei, spre Apulum şi Sarmizegetusa şi prin pasul Turnu Roşu în Oltenia şi la Dunăre. Castrele de pe linia Oltului situate spre apus de Comălău şi Boroşneul Mare trebuie să fi fost menţinute şi în timpul lui Gallienus şi abandonate abia în timpul lui Aurelian, odată cu părăsirea întregii provincii.

2. DESPRE CUMANII NEGRI

Într-un amplu studiu V. Spinei reia problema interpretării celor două etnonime „Blakumen” şi „Blökumana”[13], amintite într-o inscripţie gotlandeză şi într-o cronică islandeză. Bazat pe o vastă bibliografie, autorul prezintă îndelungatele discuţii privitoare la interpretarea celor două izvoare nordice şi a variatelor probleme legate de ele. Trebuie subliniată

---

[9] A. Buday, *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum*, 1929, p. 368—370, I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala*, 1944, p. 66—68. Trebuie să menţionăm însă că C. Daicoviciu, SCIV, 1, 1950, 1, p. 117—118 contestă caracterul roman al valului precum şi existenţa unui castru roman la Boroşneul Mare şi consideră cetăţuia de la Comălău în forma ei existentă ca un fort medieval-modern.

[10] N. Gudea—I.I Pop, *Das Römerlager von Rîşnov* (*Rosenau*) *Cumidava*, 1971, p. 24.

[11] Vezi pentru această inscripţie M. Macrea, AISC, 4, 1941—1943, p. 234—261, N. Gostar, AUI, 15, 1969, p. 21—31, N. Gudea—I.I.Pop, *loc. cit.*, p. 66.

[12] K. Horedt, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 287—291.

[13] V. Spinei, SCIV, 24, 1973, p. 57—81, 259—282.

îndeosebi folosirea exhaustivă a izvoarelor contemporane şi a datelor istoriei bizantine, încît lucrarea este o analiză temeinică şi meritorie, care va constitui încă mult timp o preţioasă bază de informare asupra problemei tratate şi care ar merita să fie publicată într-o limbă de circulaţie internaţională, ca să fie accesibilă unui cerc cît mai larg de cercetători.

Credem că nu ne înşelăm, dacă presupunem că sugestia pentru tratarea acestui subiect i-a venit autorului în legătură cu studiul nostru publicat în anul 1969[14] asupra aceleiaşi probleme, şi din acest motiv ne permitem să facem unele observaţii pe marginea lucrării amintite.

V. Spinei mută regiunea „Blökumanaland" în sudul Dunării şi sincronizează evenimentele descrise în legătură cu „Landul" amintit cu lupta lui Alexios I Comnenul, din anul 1091, de la Lebunion, şi nu cu cea din 1114 desfăşurată în nordul Dunării, aşa cum s-a admis în general pînă acum. El argumentează că în sudul Dunării n-au trăit cumanii şi elimină prin aceasta posibilitatea identificării cumanilor negri cu „blökumanii", dar în schimb au existat acolo vlahi. Soluţia propusă are însă inconvenientul că ar putea să trezească impresia că, pe la 1100, n-ar fi existat vlahii şi în nordul fluviului. În sprijinul localizării bătăliei lui Alexios I propusă de către autor acesta expune o serie de argumente (a—h), care nu devin însă mai convingătoare prin faptul că sînt atît de numeroase. Singurul argument „bun" privitor la localizarea acelui „Blökumanaland"este legătura lui cu „Pezzinavöllu" („Cîmpiile pecenegilor"), care nu pot să se afle decît în nordul Dunării, încît şi ţara blökumanilor trebuie plasată tot în nordul fluviului, indiferent dacă locuitorii ei sînt identificaţi cu vlahii ori cu cumanii. În această situaţie, contextul în care sînt amintiţi blökumanii nu poate să ducă la o soluţie concludentă pentru explicarea etnonimelor, deoarece pretutindeni unde au trăit vlahii în nordul Dunării puteau să existe, în perioada aceea, şi cumani.

Un rezultat mai sigur şi mai întemeiat decît studiul situaţiei istorice pe care V. Spinei îl face atît de detaliat şi bine documentat ar fi putut să-l dea analiza lingvistică şi filologică a celor două etnonime, omisă din păcate de autor sau tratată doar cu totul tangenţial. Dacă ar fi insistat asupra formelor în care sînt amintiţi vlahii în izvoarele aproximativ contemporane (greceşti, latine şi slave)[15] ar fi putut să constate că la toate lipseşte acel -u- am zice fatal — folosit în partea a doua a celor două etnonime în discuţie. Din acest motiv ele nu pot să indice pe vlahi. În mod teoretic, s-ar putea admite că cele două cuvinte, care le compun, se referă la vlahi şi la cumani, dar nu în sensul cum ele sînt folosite de G. de Ville-Hardouin „Comain et li Blac", ci într-un raport de subordonare adjectivală. Contrar limbilor romanice, cu adjectivul postpus, în limbile germanice adjectivul este aşezat înaintea substantivului (populus *Romanus*, dar *deutsches* Volk), încît şi în această ipoteză prima silabă a denumirilor ar figura ca adjectiv al substantivului postpus. Deoarece însă „blakumen" şi „blökumana" sînt amintiţi în izvoare nordice, iar în limbile germanice nordice „blak, blök" etc. înseamnă „negru", explicaţia cea mai probabilă pentru

---

[14] K. Horedt, ArhMold, 6, 1969, p. 179—185.

[15] Cf. enumerarea lor atît de completă la N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV, pe baza toponimiei şi a onomasticei*, Bucureşti, 1933, indice, p. 630, 654, 669, 670 sub „blaci, Blakia, olachi, valah, vlah, Blahia, Βλαχία, etc.

,,blak-kumen'' şi ,,blök-kumana'' ar fi ,,cumanii negri'', cunoscuţi din izvoarele contemporane. Această soluţie am semnalat-o încă în 1958 şi am expus-o mai detaliat în anul 1969[16]. În încheiere am dori să subliniem că interpretarea celor două denumiri are mai mult o importanţă metodologică şi nu afectează vreo teză esenţială a istoriei naţionale, deoarece chiar şi acei care ar încerca să tăgăduiască autohtonia românilor nu pot să nege prezenţa lor, pe la 1100, în stînga Dunării.

ARHÄOLOGISCHE DEUTUNGEN (V)

ZUSAMMENFASSUNG

1. DACIA AMISSA

Es wird darauf hingewiesen, daß sich der Plan des Militärlagers von Comălău, Kreis Covasna, (Abb. 1), zu einem Castellum ergänzen läßt, (Abb. 2) wie sie seit der zweiten Hälfte des 3. Jhs. u.Z. üblich werden. In dem benachbarten Lager von Boroşneul Mare entdeckte Z. Székely einen Ziegelstempel der AL(a) PALM(yrenorum), die, wie ihr Name zeigt, erst nach Decius nach dem Südosten Siebenbürgens verlegt worden sein konnte. In dieser Zeit dürfte auch der Erdwall ,,Honárka" angelegt worden sein, der in der gleichen Gegend das Tal des Pîrîul Negru bis zu den Karpaten abriegelt. Die bei Eutropius (IX, 8) überlieferte Nachricht ist also unzutreffend, daß in der Zeit von Gallienus ,,Dacia tum amissa", da gerade damals im Südosten Siebenbürgens die Limeslinie wohl verkürzt und begradigt, aber der Zugang in das Alttal in der Nähe der Mündung des Pîrîul Negru abgesperrt und besonders befestigt wurde.

2. ÜBER DIE SCHWARZEN KUMANEN

Das in einer isländischen Quelle erwähnte ,,Blökumanaland" kann nicht auf der Balkanhalbinsel lokalisiert werden, da es wegen des Zusammenhanges mit den ,,Pezzinavöllu" (Gefilde der Petschenegen) nördlich der Donau anzusetzen ist.

,,Blak, blök" bedeutet in den nordgermanischen Sprachen ,,schwarz" und somit müssen mit den beiden Bezeichnungen ,,blök-kumana" und ,,blak-kumen" die auch sonst bezeugten Schwarzen Kumanen gemeint sein.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Militärlager von Comălău.

Abb. 2. Rekonstruktion des Castellums von Comălău.

[16] K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, *Bucureşti*, 1958, p. 153, şi ArhMold, 6, 1969, p. 179—185.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA CĂLINEȘTI — MARAMUREȘ

DE

RADU POPA și CAROL KACSÓ

Așezarea de la Călinești-Rogoaze a fost identificată de autori în primăvara anului 1970, cu prilejul uneia din cercetările de suprafață întreprinse în ultimul timp pe teritoriul Maramureșului istoric. Satul Călinești se află în centrul văii Cosăului — una dintre principalele văi maramureșene — iar valea Rogoazelor, afluent dinspre răsărit al Cosăului, străbate la circa 1 km est de sat o depresiune înconjurată din toate părțile de dealuri. Solul acestei depresiuni este destul de umed și de mlăștinos, mai ales spre centrul ei, de unde și numele de Rogoaze. Pe marginea de nord a depresiunii, pe sub dealuri, trece șoseaua care leagă satul Bîrsana de pe valea Izei, prin Văleni, cu Călineștii de pe Cosău (fig. 1).

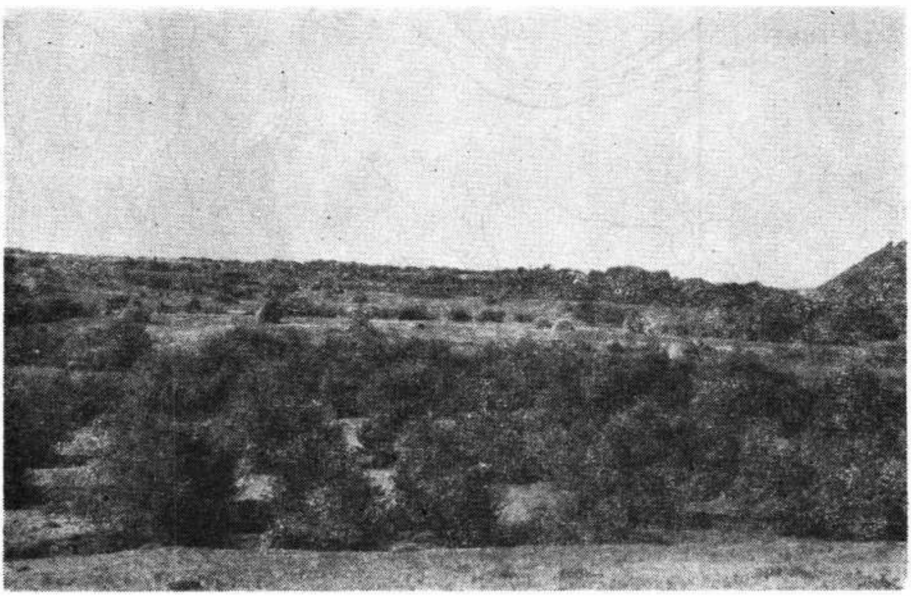

Fig. 1. Călinești. Valea Rogoazelor.

Posedăm o informație documentară datînd încă din anul 1390, referitoare la acest loc. Cu prilejul unei hotărnicii abuzive a moșiei (possessio) Bîrsana, întocmită în favoarea comiților Balc și Drag, fiii lui Sas și nepoții lui Dragoș „descălecătorul" Moldovei, limita dinspre Călinești

S C I V A, tomul 25, nr. 4, București. 1974, p. 561 — 578

este descrisă ca traversînd pîrîul „Saaspatak'' în josul unei fînețe și apoi ca trecînd, în dreptul a doi stejari, peste „drumul care duce din acel sat Bîrsana la orașul Baia Sprie''[1]. *Sáspatak* înseamnă *Valea Rogozului*, ilustrînd frecventele cazuri de traducere, în actele de cancelarie, a toponimiei locale, iar vechimea acestui nume topic dovedește că particularitățile zonei nu s-au modificat. Avem chiar toate motivele să credem că în vechime, înainte ca dealurile ce înconjoară Valea Rogoazelor să fi fost defrișate, locul a fost încă mai umed și pe anumite porțiuni mai mlăștinos.

Așezarea se găsește pe panta lină ce coboară dinspre nord-vest spre sud-est, către centrul depresiunii amintite, pe partea dreaptă a unui pîrîiaș uscat în cea mai mare parte a anului, numit Valea Ciutei (fig. 2). Pe arătura proaspătă se vedeau pete de pămînt închis la culoare, conți-

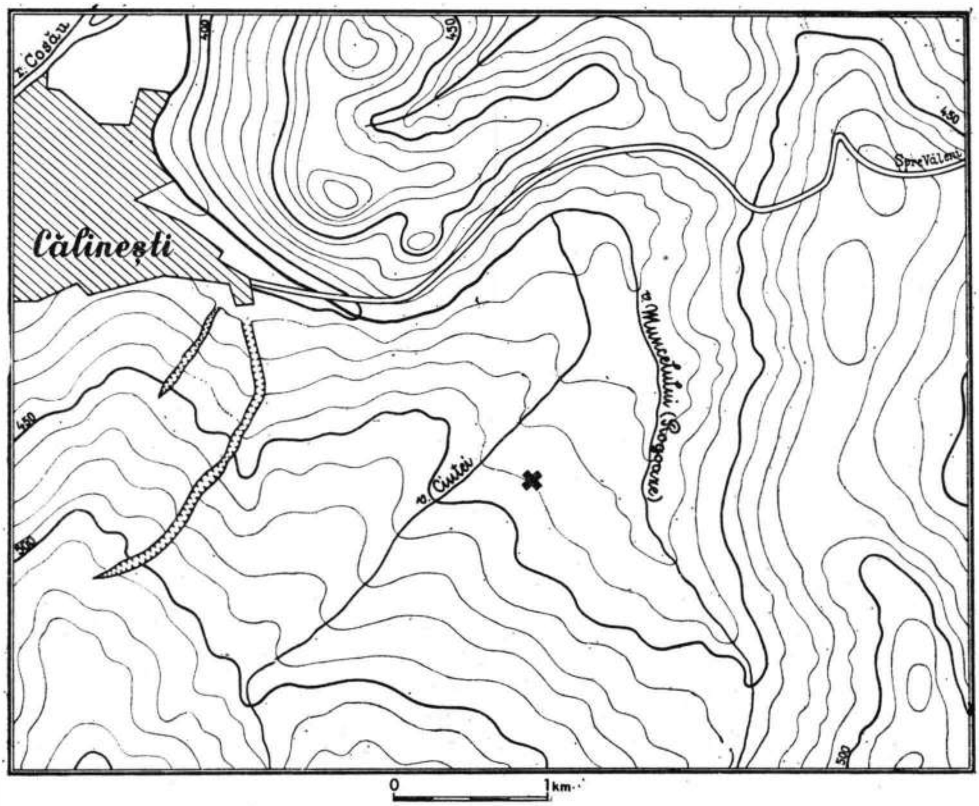

Fig. 2. Valea Rogoazelor. Plan general cu locul săpăturii (X)

nînd cenușe și cărbune, pietre de rîu arse la roșu și fragmente ceramice. Am identificat pe teren trei astfel de pete, reprezentînd urmele unor locuințe. Ceramica recoltată de la suprafața solului în 1970 ca și în

[1] I. Mihályi, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Sighet, 1900, p. 106; cf. și R. Popa, *Țara Maramureșului in veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 68 și fig. 1.

primăvara anului următor, era lucrată atît cu mîna cît şi la roata cu învîrtire rapidă.

Cercetarea aşezării prin săpături a devenit posibilă în toamna anului 1971, după eliberarea terenului de culturile agricole. Lucrările s-au desfăşurat între 19 septembrie şi 2 octombrie[2]. Datorită dificultăţilor în găsirea forţei de muncă[3], cercetarea s-a limitat la trei şanţuri de sondaj şi la patru casete, însumînd circa 250 m². Secţiunile au fost trasate paralel cu linia pantei, cu orientarea SV—NE, două dintre ele (S I şi S III) fiind dispuse la 16 m respectiv 30 m de Valea Ciutei iar a treia (S II) la o distanţă de 127 m de firul aceleiaşi văi.

Solul viu, constînd din lut galben cu pietre nisipoase, sau din prundiş în vecinătatea Văii Ciutei, se află la adîncimea de numai 0,25—0,30 m fiind aproape pretutindeni suprapus de solul vegetal actual. Despre un strat de cultură propriu-zis, aparţinînd aşezării, nu se poate vorbi decît în imediata apropiere a complexelor de locuire, unde se disting în profile lentile de pămînt negru-castaniu, situate la baza solului vegetal. Cele cîteva fragmente ceramice sau pietre arse găsite la distanţe mai mari de locurile caselor nu provin dintr-un strat de cultură ci au fost aduse aici de lucrările agricole.

În secţiunile noastre au apărut două complexe de locuire. Primul, situat la capătul de sud-vest al secţiunii III la o distanţă de 25—30 m de Valea Ciutei, a fost urmărit în suprafaţă prin două casete. Limitele complexului nu au putut fi precizate cu suficientă claritate iar materialul ceramic găsit în cuprinsul lui, constînd din fragmente în general atipice, nu permite o încadrare mai exactă. Cele cîteva fragmente provenind de la funduri de vase mari, cu pereţii foarte groşi, modelaţi cu mîna, lasă deschisă eventualitatea ca acest complex să aparţină unei aşezări mai vechi, poate din epoca bronzului.

Al doilea complex a apărut în partea centrală a secţiunii II. Casetele trasate aici au permis dezvelirea în suprafaţă a resturilor unei case, cu podeaua situată la adîncimea de 0,18—0,25 m şi cu mai multe gropi dintre care unele de dimensiuni mici marchează locul unor stîlpi, iar altele, mai mari, cu diametre de pînă la 0,70 m şi adîncimea de 0,30—0,50 m în raport cu podeaua, au cuprins în umplutură materiale arheologice (fig. 3—4).

Podeaua casei, lipită cu lut, a fost în mare parte deranjată de fierul plugului astfel încît ea nu a mai putut servi la reconstituirea planului integral al construcţiei. În acest scop pot fi luate în considerare gropile de pari, chiar dacă ele nu se înscriu toate în mod riguros pe traseul unui contur regulat. Pare foarte probabil ca pe laturile de nord-est şi sud-vest, casa să fi avut cîte o construcţie uşoară de lemn în forma unui acoperiş pe stîlpi, adosată pereţilor. În orice caz, judecînd după resturile de podea, după dispunerea gropilor de pari dar şi după locul gropilor mari conţinînd materiale arheologice (fragmente de la acelaşi vas găsite în gropi

---

[2] Şantierul a fost organizat în cadrul acţiunii de cercetare complexă etnografică, folclorică, istorică şi sociologică a Văii Cosăului, iniţiată de Consiliul judeţean pentru cultură şi educaţie socialistă Maramureş, condusă de prof. Mihai Pop. Din colectivul de la Călineşti au făcut parte, alături de autori, studenţii Eskenasy Victor şi Lungu Radu.

[3] Mulţumim şi aici Şcolii generale din Călineşti şi directorului ei, prof. Gh. Vişovan, pentru ajutorul dat de elevi la săpături.

învecinate !) credem a nu greşi socotind că locuinţa a avut un plan rectangular, cu laturile de circa 6/4,80 m. Nu am găsit urme suficient de concludente pentru existenţa unui perete interior, deşi nu putem exclude cu totul divizarea locuinţei în două încăperi.

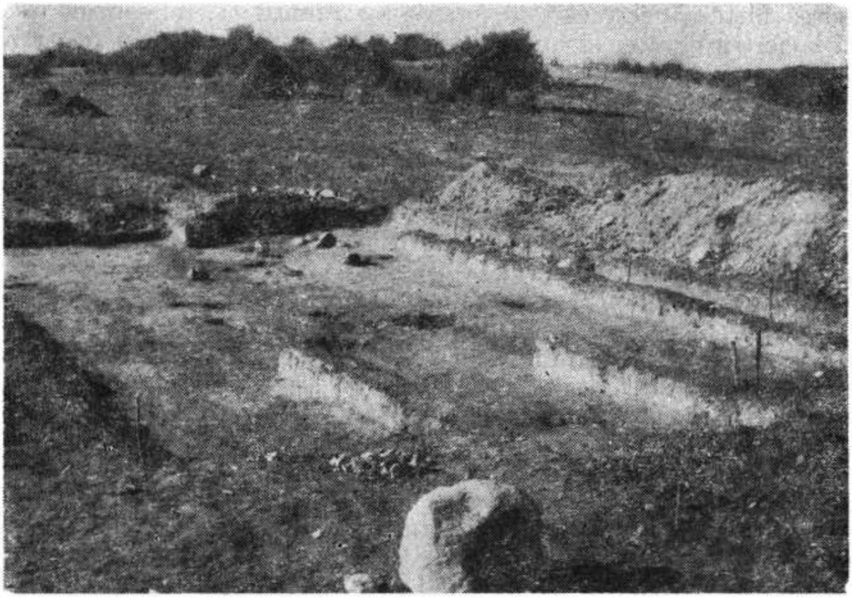

Fig. 3. Resturile casei de suprafaţă.

Locuinţa a făcut parte din tipul caselor de suprafaţă, fiind construită pe un teren în pantă lină şi avînd din această cauză partea dinspre deal uşor adîncită în pămînt, cu numai 0,10 m, în scopul obţinerii unei podele orizontale. Pe baza amprentelor de pe fragmentele de chirpici găsite în gropi şi deasupra podelei, putem afirma că pereţii au fost construiţi din bîrne mari, unele cioplite, lipite cu un strat gros de lut amestecat cu fibre vegetale — paie sau rogoz. Cîteva fragmente de chirpici poartă urmele unei făţuieli îngrijite. Urmele vetrei au apărut în apropierea colţului de vest al casei, sub forma unei lutuieli groase de cîţiva centimetri, destul de puternic arsă, avînd o formă ovală cu diametrul mare de 0,80 m. Pe una dintre laturile vetrei — aceea dinspre centrul casei — se afla o groapă mică, adîncă de 0,15 m în raport cu suprafaţa de foc. Cîteva pietre de rîu arse găsite lîngă vatră precum şi altele asemănătoare găsite ceva mai departe provin de la o margine alcătuită din asemenea pietre, cu care a fost înconjurată vatra. Menţionăm totodată că pe vatră am găsit *in situ* o bună parte a fragmentelor provenind de la o oală de dimensiuni mari (fig. 5).

Cele cinci gropi mari despre care a fost vorba mai sus, în umplutura cărora am găsit fragmente de chirpici, pietre arse, fragmente ceramice, cărbune, material osteologic calcinat şi — în unul dintre cazuri — pietre de rîşniţă sparte, au avut rosturi gospodăreşti. Judecînd după conţinutul umpluturii, cel puţin unele dintre ele au fost folosite pînă în momentul

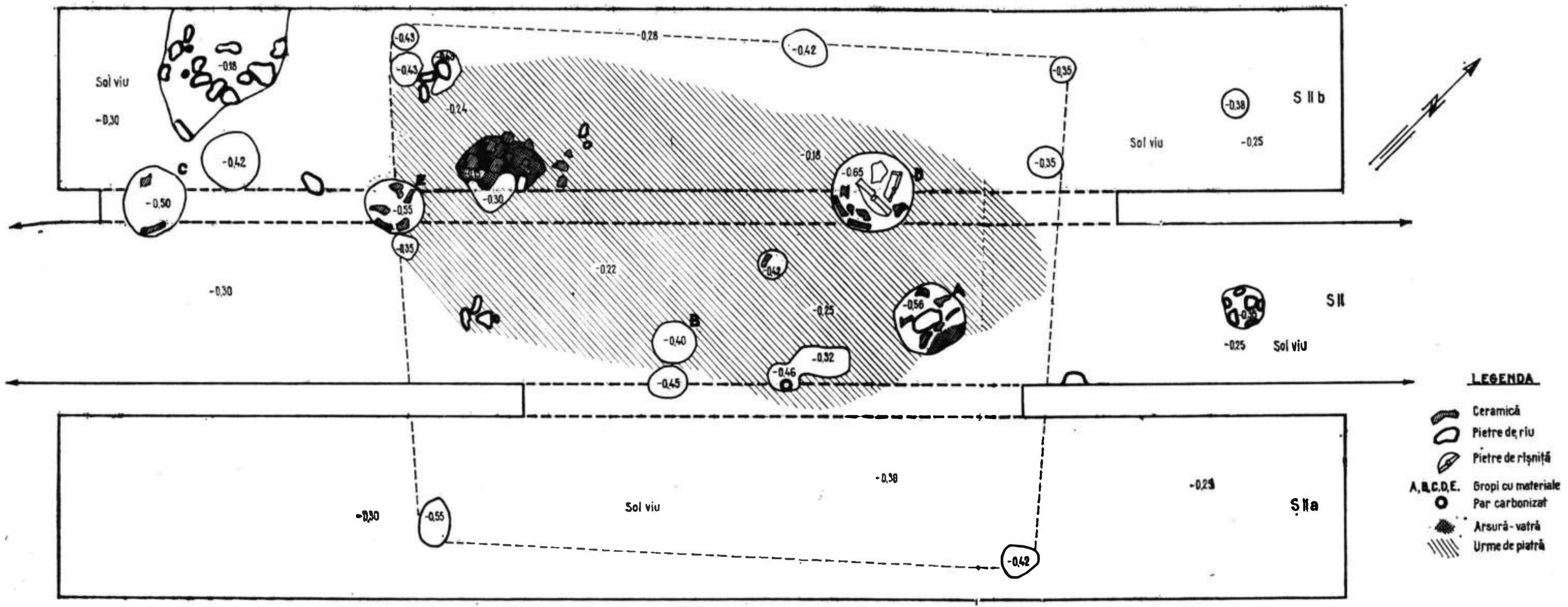

Fig. 4. Planul casei de suprafață.

părăsirii şi distrugerii casei. Deoarece în ceramica găsită în acest complex se află fragmente provenind de la minimum două chiupuri mari de provizii, este în afara oricărei îndoieli că cel puţin două sau trei dintre gropi, dacă nu toate cinci, au servit pentru îngroparea chiupurilor. În groapa D

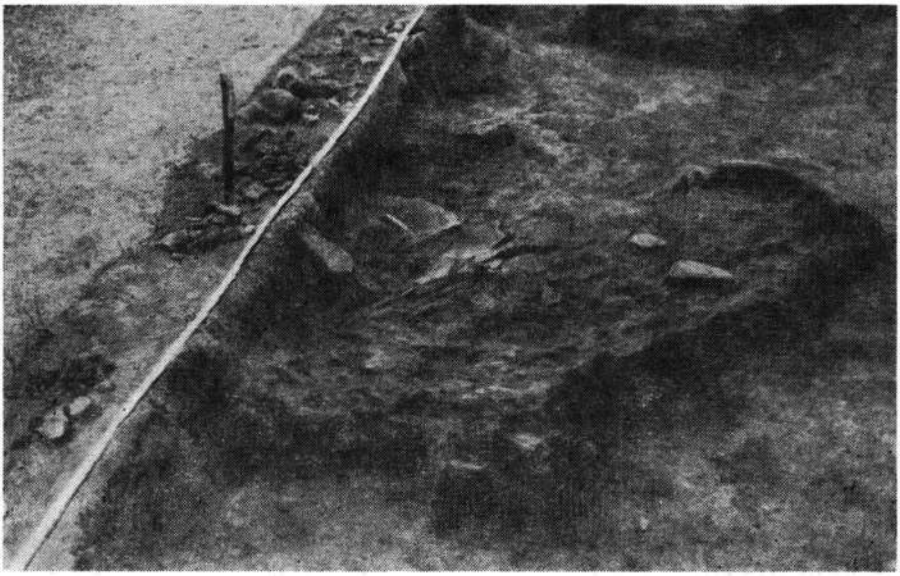

Fig. 5. Oală de provizii spartă pe vatră.

(vezi pe plan) s-au găsit dealtfel majoritatea fragmentelor provenind de la unul dintre chiupuri. Raportînd adîncimea gropilor la dimensiunile chiupurilor, rezultă că acestea din urmă au fost îngropate pînă la 1/2—2/3 din înălţimea lor.

Tot în groapa D s-au găsit şi bucăţile de piatră de rîşniţă. Ele par să fi ajuns acolo în momentul distrugerii casei şi ţinînd seama de faptul că piesele nu s-au reconstituit integral, putem afirma că piesele au fost sparte înainte de a fi aruncate în groapă. La distanţa de circa 1 m de groapa D s-a surprins urma unui par carbonizat, situată la marginea unei gropi mici cu contur neregulat. Dacă acest par nu a făcut parte din structura vreunui perete interior al casei — ipoteză pentru care, aşa cum s-a arătat, nu există suficiente indicii — atunci el poate fi interpretat ca ax de montare al rîşniţei.

Pietrele de rîşniţă. Apreciind după formă, dimensiuni şi după roca din care au fost confecţionate, am putut stabili că fragmentele provin de la cinci pietre diferite. Două dintre ele (fig. 6/1—2), care s-au reconstituit aproape integral, au constituit o pereche (*meta* şi *catillus*) confecţionată dintr-o gresie calcaroasă de provenienţă locală ce se găseşte în malurile deschise din văile învecinate. *Meta* acestei rîşniţe are diametrul de 0,42 m, suprafaţa inferioară nefinisată, un orificiu central circular cu diametrul de 0,025 m şi înălţimea de 0,10 m. Faţa sa superioară are o formă uşor conică. *Catillus*-ul rîşniţei are diametrul cu ceva mai mare, de 0,43 m, faţa superioară relativ finisată — probabil cu o adîncitură spre centru — şi

înălţimea de circa 0,06 m. Piesa avea un orificiu central de formă aproximativ rectangulară, cu colţurile rotunjite şi cu una dintre laturi de 0,05 m, iar faţa sa inferioară este scobită, potrivindu-se perfect pe forma conică a perechii sale. În dunga *catillus*-ului s-au păstrat două orificii, adînci

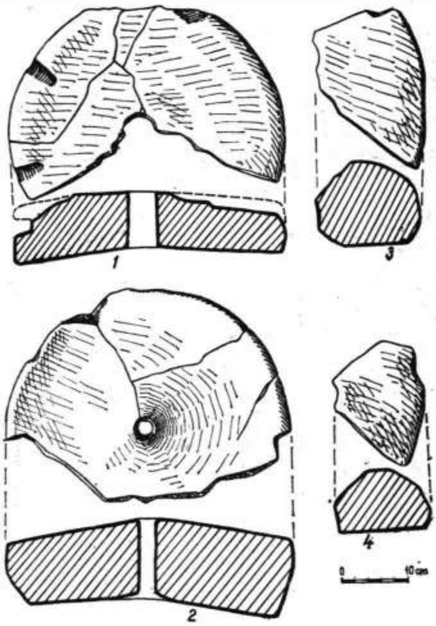

Fig. 6. Pietre de rîşniţă.

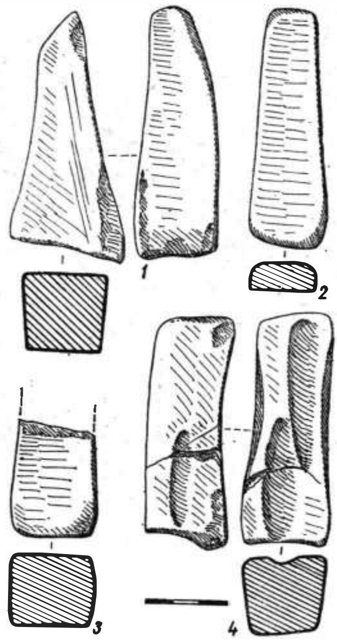

Fig. 7. Cute şi şlefuitoare de piatră.

de 0,03 m respectiv 0,04 m, pentru fixarea mînerului. Rîşniţa pare a fi avut iniţial o greutate de circa 40 kg.

Două alte pietre de rîşniţă, păstrate doar prin cîte un fragment, fac parte din alt tip avînd dimensiuni mai mici, profilul destul de rotunjit şi înălţimea mai mare. Faţa lor inferioară este perfect plană. Amîndouă sînt fragmente din cîte un *catillus*. Prima a avut diametrul de 0,36 m, înălţimea de 0,12 m şi orificiul central de formă circulară. În dunga pietrei se află un orificiu adînc de 0,06 m (fig. 6/3). Piesa poartă urmele unei arderi puternice. Al doilea fragment provine de la o piesă asemănătoare, cu diametrul de 0,28 m şi înălţimea de 0,09 m (fig. 6/4). În sfîrşit, din a cincea piatră de rîşniţă, confecţionată dintr-o altă rocă, s-au păstrat fragmente prea mici pentru a se putea reconstitui forma; ea a folosit poate ca *meta* pentru unul dintre *catillus*-urile pomenite mai sus, deoarece a avut una dintre feţe perfect plană.

Cute şi şlefuitoare din piatră. În perimetrul locuinţei au fost găsite patru cute, dintre care una fragmentară. La ele se adaugă o şlefuitoare de vîrfuri, descoperită tot în acest loc cu prilejul cercetării de suprafaţă. Piesele sînt confecţionate dintr-o gresie de culoare gălbuie sau roşcată şi au forme diferite, probabil în funcţie de întrebuinţarea lor, pentru ascuţitul lamelor de cuţit, a securilor, armelor, uneltelor agricole etc.

O cute mică găsită lîngă vatra casei are forma aproape paralelipipedică, fiind lungă de 0,087 m, lată de 0,025 m şi groasă de 0,01 m (fig. 7/2). Altă piesă a fost de dimensiuni mai mari, avînd grosimea maximă de 0,043 m dar a căpătat, datorită îndelungatei folosiri, o formă piramidală (fig. 7/1). O cute de dimensiuni mici are secţiunea triunghiulară.

Şlefuitoarea este de formă paralelipipedică, cu lungimea de 0,084 m, lăţimea de 0,032 m şi grosimea de 0,22 m (fig. 7/4).Pe una dintre feţele mari are două şenţuiri şi pe altă faţă o a treia şenţuire, provocate de folosirea îndelungată la şlefuirea unor vîrfuri, probabil din os. Judecînd după suprafaţa uşor concavă a celorlalte laturi mari, piesa a fost folosită şi pentru ascuţirea lamelor.

Ceramica. Printre materialele descoperite în complex, ceramica reprezintă cea mai numeroasă şi mai variată categorie. După trăsătura principală a tehnicii de execuţie, ea se împarte în vase lucrate la roată cu învîrtire rapidă şi vase lucrate cu mîna. Se mai pot stabili şi alte subîmpărţiri ale materialului, în funcţie de particularităţile pastei, de formele vaselor sau de tehnica arderii, dar numărul limitat al vaselor găsite ca şi faptul că nu am dezvelit decît un singur complex, determină ca asemenea categorisiri să nu fie semnificative. Notăm totuşi că fragmentele ceramice descoperite provin de la circa 7—8 vase lucrate la roată şi de la cel puţin 25 vase lucrate cu mîna şi că astfel proporţia ceramicii lucrate la roată poate fi apreciată ca fiind de 20—25% în cuprinsul complexului.

O subîmpărţire pe categorii se cere totuşi făcută în cadrul ceramicii lucrate la roată, după factura şi destinaţia vaselor, deosebind în acest sens chiupurile pentru păstrarea proviziilor, de vasele mici cenuşii sau negre cu destinaţie specială, avînd în cuprinsul complexului valoarea unor produse de lux.

A. Chiupurile de provizii. Primul dintre cele două exemplare (fig.8/1) despre care a fost deja vorba, s-a reconstituit parţial din fragmente găsite în gropile A şi D (vezi pe plan). El a fost modelat la roată dintr-o pastă destul de bună, conţinînd nisip cu bobul de mărime mijlocie ca degresant. Arderea s-a făcut oxidant, la roşu, dar miezul pereţilor a rămas în cîteva locuri de culoare cenuşie. Chiupul a fost de dimensiuni mijlocii sau mai degrabă mici, înălţimea reconstituită fiind de circa 0,40 m. Diametrul gurii la marginea exterioară a buzei este de 0,30 m în timp ce golul propriu-zis al gurii are diametrul de 0,24 m. Buza trasă în afară şi tăiată drept pe faţa superioară are lăţimea de 0,03 m. Umărul chiupului este profilat printr-un unghi rotunjit, determinînd în partea superioară o porţiune cu forma aproximativ tronconică. Grosimea pereţilor variază între 0,01 m şi 0,012 m iar diametrul maxim al chiupului, puţin mai jos decît profilarea umărului, a fost de 0,35 m.

Chiupul a fost decorat cu trei benzi de linii în val executate cu un pieptene avînd cel puţin 12 dinţi. O bandă a fost trasată pe faţa superioară a buzei iar următoarele două pe partea superioară şi inferioară a umărului, ultima deasupra profilării unghiulare amintite. Între ele se află două inele reliefate. În interiorul chiupului se recunosc amprentele circulare şi chiar cîteva „coaste" superficiale, provenind din modelarea la roată.

Din al doilea chiup s-au găsit fragmente mai numeroase dar întregirea sa nu a fost posibilă nici măcar parţial (fig. 9/1—4). Fragmentele s-au

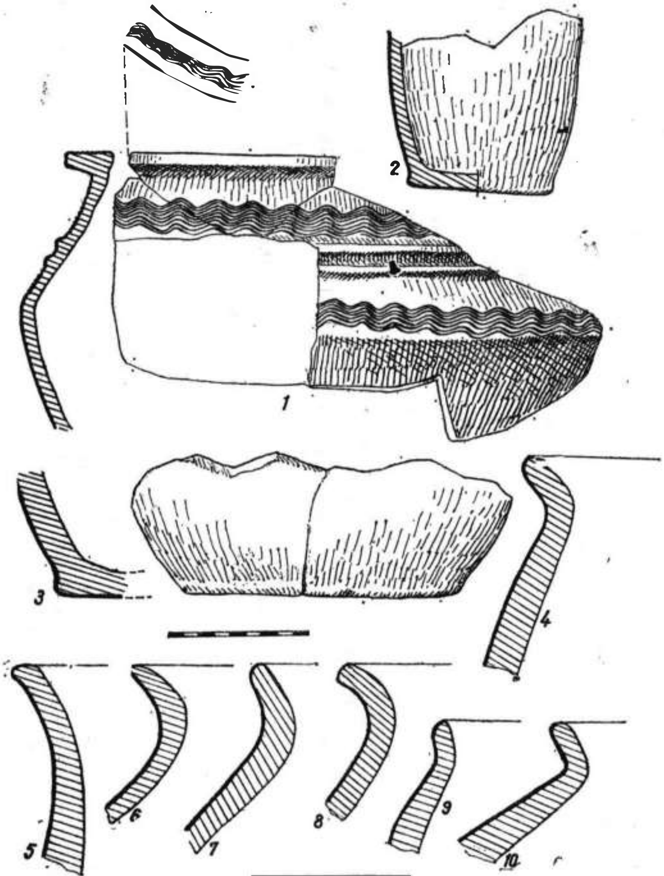

Fig. 8. Chiup de provizii lucrat la roată, funduri și profile de buze ale unor oale lucrate cu mîna.

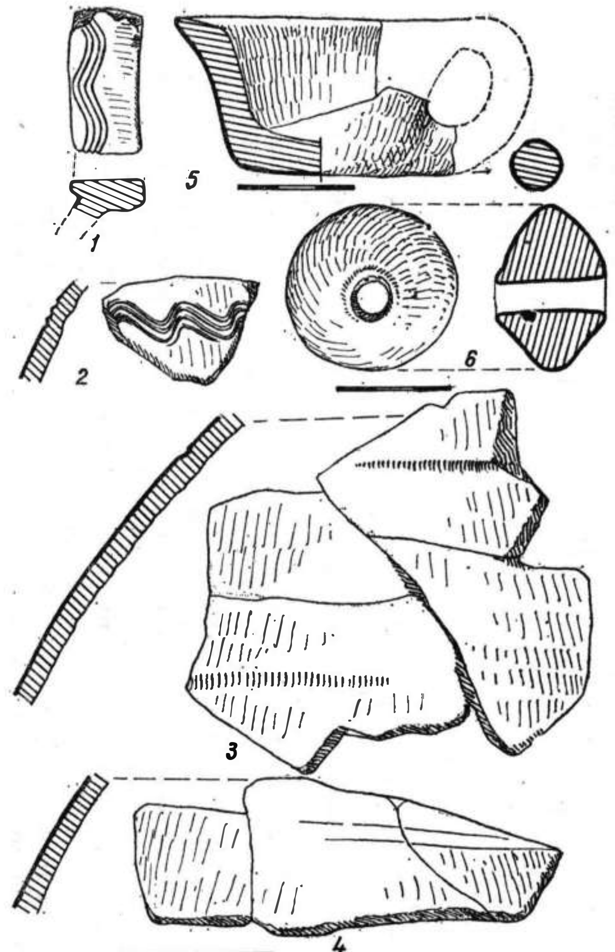

Fig. 9. Fragmente dintr-un chiup de provizii lucrat la roată, ceașcă și fusaiolă lucrate cu mîna.

găsit mai ales în interiorul casei, la mică adîncime, pe nivelul de călcare de pe latura de nord-vest a construcţiei. Cîteva fragmente din acelaşi vas s-au găsit şi în gropile A şi D.

Lucrat din aceeaşi pastă ca şi primul exemplar, dar ars reducător pînă la obţinerea unei culori cenuşii şi acoperit în exterior cu un slip negru-cenuşiu, chiupul a fost de dimensiuni sensibil mai mari, cu înălţimea în jur de 1 m. Cîteva din fragmentele sale au pe faţa interioară „coaste" bine reliefate. Buza chiupului, trasă spre interior şi tăiată drept la limita superioară, are o secţiune aproximativ rectangulară cu lăţimea de 0,035 m şi grosimea de 0,02 m. Buza este decorată pe faţa superioară printr-un val trasat cu un pieptene avînd patru dinţi laţi. O a doua bandă de linii în val, trasată cu acelaşi pieptene, se afla pe umărul chiupului. Judecînd după fragmentele găsite, toate cu profil rotunjit, chiupul a fost de formă ovoidală.

S-au mai găsit cîteva fragmente ce provin de la al treilea chiup sau poate chiar de la încă alte două asemenea vase, dar ele sînt prea mici pentru a permite reconstituirea formelor. În orice caz, avem toate motivele să considerăm că în momentul distrugerii locuinţei erau în folosinţă — sau că locuitorii casei au abandonat pe loc — doar cele două chiupuri despre care a fost vorba mai sus.

B. Ceramica fină. Fragmentele descoperite provin de la vase mici de culoare cenuşie, modelate dintr-o pastă de foarte bună calitate şi avînd pereţii acoperiţi, în unul din cazuri, cu un slip negru lustruit. Din păcate, o singură formă a putut fi reconstituită şi chiar aceasta nu cu toată siguranţa. Este vorba de un vas (fig. 10/5) cu fundul inelar (Standring) avînd diametrul de 0,074 m şi înălţimea de cca. 0,08 m. Gura vasului este largă, cu buza subţire uşor răsfrîntă în exterior, iar corpul bombat este marcat printr-o profilare unghiulară puţin mai jos de jumătatea înălţimii. Pe umăr se află un ornament compus dintr-o bandă de trei caneluri pronunţate.

S-au mai găsit fragmente de la cel puţin trei vase din aceeaşi categorie: un fragment de buză uşor îngroşată, rotunjită şi răsfrîntă oblic în exterior (fig. 10/2), o altă buză provenind probabil de la o cană (fig. 10/3) şi un fragment dintr-un vas cu o profilatură mai complicată, avînd pereţii ondulaţi (fig. 10/4). În umplutura gropii D a fost descoperit şi un fragment mic de ceramică roşie de foarte bună calitate.

C. Ceramica lucrată cu mîna. Vasele au fost modelate dintr-o pastă grosieră în care s-au folosit ca degresant cioburi pisate, nisip cu bobul mare şi pietricele, în unele cazuri sfărîmătură de calcar. Arderea vaselor a fost în general satisfăcătoare dar gama de culori variază de la roşu intens la cenuşiu închis. Unele vase au fost arse neuniform iar destul de multe fragmente au urme de ardere secundară. Cîteva vase au avut pereţii acoperiţi cu slip, pe amîndouă feţele.

Nu s-au putut reconstitui decît patru forme întregi:

1. O ceaşcă dacică de dimensiuni mici (fig. 9/5) de culoare negricioasă din pastă grosolană bine arsă. Are forma tronconică cu buza uşor profilată, răsfrîntă în afară. Toarta, din care s-a păstrat doar o porţiune, porneşte de la planul fundului. Înălţimea ceştii este de 0,047 m, diametrul gurii de 0,079 m, iar al fundului de 0,049 m.

2. Vas de dimensiuni mari de culoare roşietic închisă, destinat probabil păstrării proviziilor (fig. 10/1) ale cărui fragmente s-au găsit în gro-

pile A şi D. Are înălţimea de 0,49 m, diametrul fundului de 0,155 m, diametrul maxim de 0,34 m situat la 2/3 din înălţime şi gura largă cu diametrul de 0,31 m. Buza este uşor îngroşată şi răsfrîntă în exterior. Pe gîtul scund al vasului se află un ornament nereconstituibil integral, format din două şiruri de crestături dese, superficial realizate, probabil cu unghia.

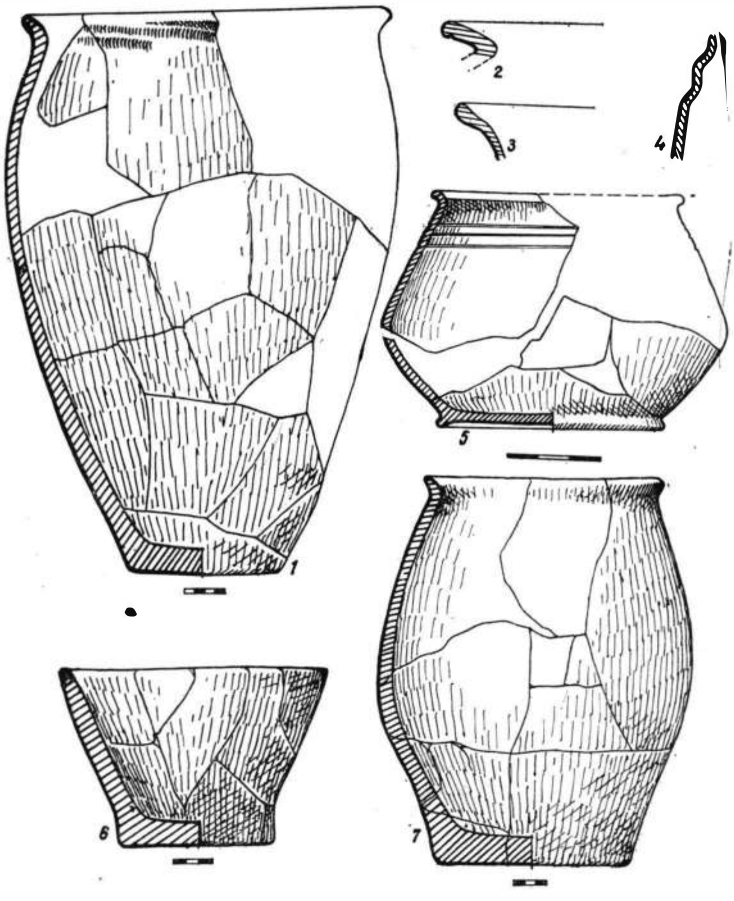

Fig. 10. 1, 6—7 ceramică lucrată cu mîna; 2—5 ceramică lucrată la roată.

3. Vas de tip borcan de dimensiuni mijlocii, de culoare cenuşiu-negricioasă, cu pete de arsură secundară, găsit spart pe vatra casei (fig. 10/7). Are înălţimea de 0,31 m, diametrul fundului de 0,17 m, diametrul maxim de 0,26 m situat puţin mai jos de jumătatea înălţimii şi gura relativ strînsă, cu diametrul de 0,19 m. Buza este puţin răsfrîntă în exterior. Pereţii au un aspect zgrunţuros iar vasul este uşor deformat.

4. Vas de formă tronconică, de culoare roşietic-neagră neuniformă, cu fundul drept şi pereţii puţin arcuiţi şi buza rotunjită; grosimea pereţilor creşte spre baza vasului, unde ajunge la 0,015 m (fig. 10/6). Diametrul

fundului este de 0,13 m, al gurii de 0,22 m iar înălţimea vasului este de 0,147 m. Din pereţi lipsesc cîteva fragmente şi nu este exclus ca vasul să fi fost prevăzut cu toartă, caz în care el s-ar integra printre ceştile dacice de dimensiuni mari.

Printre fragmentele ceramice provenind de la vase care nu s-au

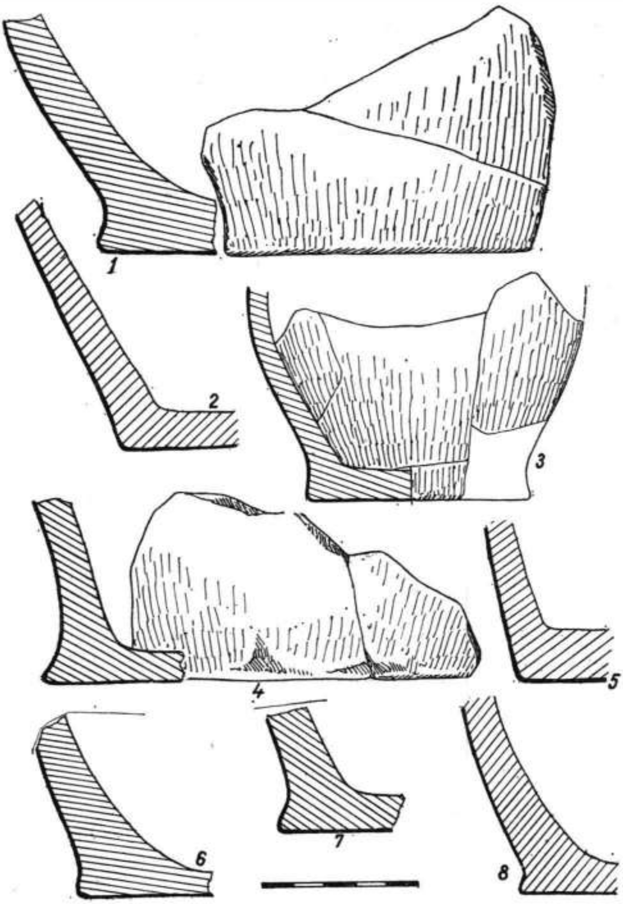

Fig. 11. Funduri de oale lucrate cu mîna.

întregit, se remarcă mai multe funduri de oale mari cu pereţii groşi de 0,02—0,03 m şi cu baza lăţită (fig. 8/3 ; 11). Aceeaşi lăţire a bazei se observă şi pe fragmente provenind de la fundurile unor vase de dimensiuni mici (fig. 8/2).

Caracteristica generală a buzelor de oale constă, după fragmentele găsite, din răsfrîngerea lor spre exterior (fig. 8/4—10 ; 12/5—9) şi, în cîteva cazuri, din îngroşarea lor (fig. 12/2—4). Trecerea de la buza oalelor la umărul lor se face direct, fără marcarea în profil a unui „gît de oală”. Sub buza răsfrîntă în exterior a unei asemenea oale şi pe gîtul ei rudimentar, abia marcat, se află un ornament constînd din două şiruri de împunsături rare (fig. 12/1.)

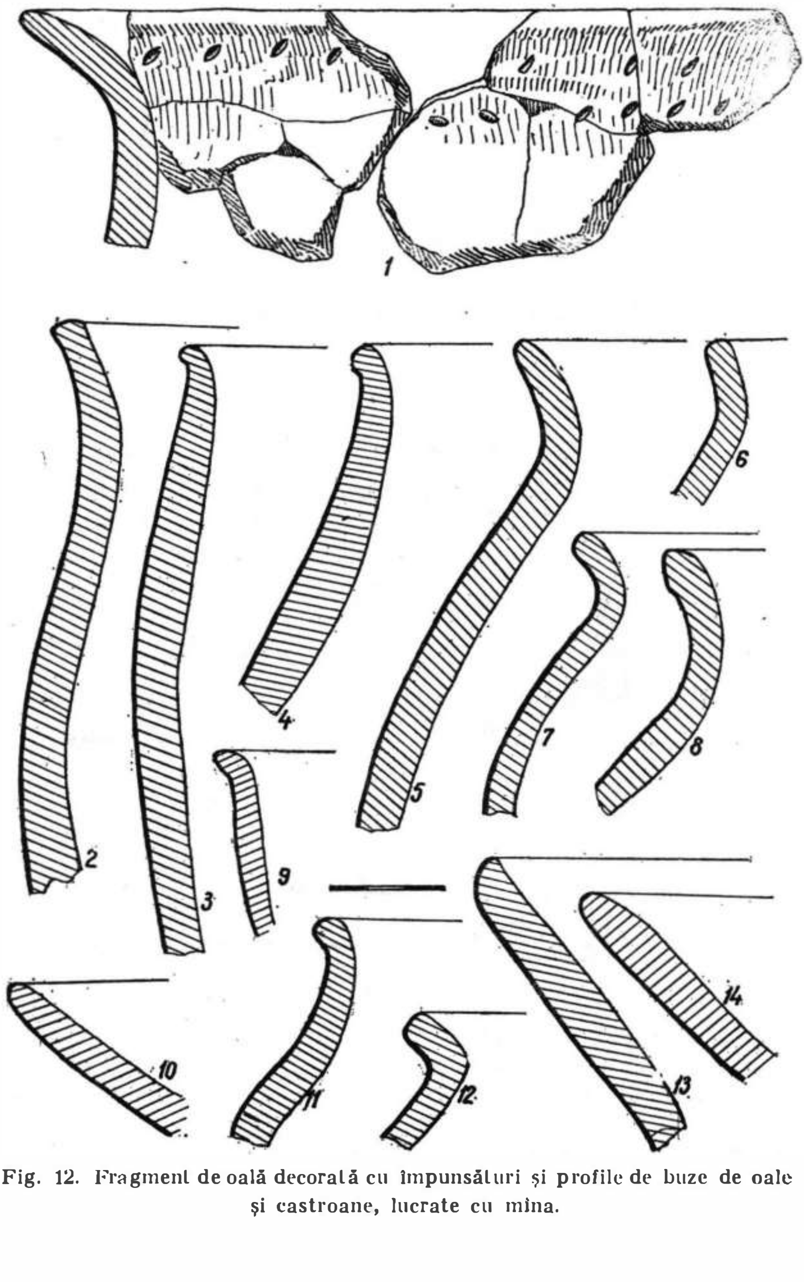

Fig. 12. Fragment de oală decorată cu împunsături și profile de buze de oale și castroane, lucrate cu mîna.

Cîteva buze de oală se remarcă printr-o profilare mai complicată, în sensul marcării prin unghi drept a marginei (fig. 8/10; 12/12), sau prin existenţa unei şenţuiri pe faţa interioară; pare a fi vorba de imitaţii stîngace după vase lucrate la roată.

S-au găsit de asemenea şi cîteva fragmente provenind de la vase de formă tronconică, cu pereţii drepţi şi buza uşor rotunjită la limita superioară (fig. 12/13—14). Unul dintre acestea, cu o arcuire interioară mai pronunţată, ar putea proveni de la un capac de oală (fig. 12/10).

Tot din categoria obiectelor de lut ars face parte şi o fusaiolă lucrată cu mîna, de formă bitronconică, cu diametrul maxim de 0,045 m şi înălţimea de 0,03 m (fig. 9/6). Ea a fost modelată din aceeaşi pastă ca şi oalele, fiind arsă roşietic neuniform.

Pentru a încheia prezentarea materialelor descoperite în complex, amintim cîteva fragmente mici informe şi foarte oxidate din fier. Analiza materialului osteologic[4] a putut stabili cu certitudine doar prezenţa ovicaprinelor.

★

Încercarea de datare şi de încadrare culturală a aşezării sondate la Călineşti întîmpină destule dificultăţi. Judecînd după materialele descoperite, locul aşezării trebuie căutat, din punct de vedere cronologic, între limitele secolelor al II-lea şi al IV-lea e.n.; chiupurile de provizii, ceaşca cu toartă şi anumite trăsături ale ceramicii atestă, pe de altă parte, relaţii indiscutabile cu cultura materială dacică, rămînînd totuşi de stabilit dacă avem de-a face cu o aşezare dacică propriu-zisă sau cu un aspect cultural mai complex conţinînd doar o componentă dacică, în anumite proporţii şi cu anumite particularităţi. Cu tot caracterul limitat al sondajului, încercăm să schiţăm aici ipotezele de lucru impuse de compararea rezultatelor noastre cu cele obţinute de cercetările din obiective situate în Maramureş sau în zonele învecinate, datînd în linii mari din aceeaşi epocă.

Singura aşezare dacică identificată şi cercetată pînă în prezent pe teritoriul Maramureşului istoric, este aceea de la Onceşti[5], localitate aflată pe învecinata vale a Izei, la mai puţin de 10 km distanţă. Din păcate caracterul aşezării de la Onceşti este diferit fiind vorba de o locuire sezonieră sau de scurtă durată situată pe o şea înaltă de deal, la o altitudine de mai bine de 200 m deasupra Izei. În lipsa unor elemente certe de datare, autorii săpăturii au propus, cu rezerve, plasarea cronologică a aşezării „în jurul hotarului dintre era veche şi era nouă”[6].

În comparaţie cu materialele descoperite la Onceşti, la Călineşti se observă o serie de deosebiri. Este frapantă, în primul rînd, lipsa totală — cel puţin în complexul pe care l-am dezvelit — a decorului cu brîu alveolar de pe oale ca şi absenţa ceramicii cenuşii şi în special a străchinilor cenuşii lucrate cu mîna. Apropieri între cele două aşezări se pot

---

[4] Datorăm această analiză colegei Alexandra Bolomey căreia îi aducem mulţumirile noastre.

[5] H. Daicoviciu, O. Bandula, I. Glodariu, *Cercetările de la Onceşti din Maramureş*, în *Studii şi cercetări maramureşene*, I, Baia Mare, 1965. Din relatările colegului I. Hîncu am luat cunoştinţă despre o cercetare recentă la Slatina, pe malul de nord al Tisei, într-o aşezare dacică, efectuată de P. Bîrnea. Rezultatele sînt încă inedite.

[6] *Ibidem*, p. 25.

face după tipul caselor, de suprafață în amîndouă locurile, după prezența ceștii dacice și numai parțial după profilele unora dintre oalele lucrate cu mîna, aceasta deoarece la Oncești nu s-au găsit forme întregi.

Pornind de la deosebirile amintite și ținînd seama de știrile pe care ni le oferă izvoarele scrise, ni se pare că momentul care poate fi luat în considerație pentru o anumită modificare a structurii populației din bazinul superior al Tisei, se plasează către sfîrșitul secolului al II-lea e.n. Avem desigur în vedere informațiile referitoare la costoboci, la expediția pe care aceștia au întreprins-o în anul 170 în provinciile sud-dunărene ale Imperiului și la atacul declanșat de vandali, din inspirația Romei, asupra ținuturilor locuite de costoboci[7]. Evenimentele au constituit episoade din istoria frămîntată a anilor 168—172 și au putut crea condițiile necesare producerii, încă din această vreme sau în deceniile următoare, a unor restructurări demografice la granițele de nord ale Daciei romane.

Materialul numismatic descoperit în regiunea care ne interesează reprezintă al doilea element care trebuie luat în discuție. O recentă încercare de a sistematiza descoperirile de monede romane din nord-vestul României din secolele II—IV, indică pentru teritoriul Maramureșului istoric o circulație relativ intensă și neîntreruptă de-a lungul secolului al II-lea și pînă la începutul secolului al III-lea [8]. Marele tezaur de la Teceu, de lîngă Tisa, cu ultimele monede de la Septimius Severus[9] ar putea pleda pentru producerea în Maramureș, după anul 192, a unor evenimente care să fi determinat îngroparea lui. Tezaure cu dată de îngropare foarte apropiată — sau poate chiar identică — au apărut și în alte regiuni de la marginea provinciei Dacia[10]. Dar nu putem pierde din vedere totuși faptul că materialul numismatic discutat provine din descoperiri întîmplătoare și că circulația monedelor romane în afara granițelor Imperiului manifestă după începutul secolului al III-lea o scădere generală, astfel încît nu credem să existe temeiuri pentru a susține, pe această bază, că Maramureșul a încetat să mai fie locuit, după momentul amintit, de populația de la care ne-au parvenit monedele mai vechi. Dealtfel, chiar dacă s-ar admite această din urmă eventualitate, ar rămîne de neînțeles de ce noii sosiți în bazinul superior al Tisei nu au folosit și ei, la rîndul lor, moneda romană.

De deosebit interes sînt, în ordinea noastră de preocupări, și cele două necropole tumulare de incinerație cercetate în 1948 de M. Smișko în partea apuseană a Maramureșului, pe valea Neagovei (Rika), numită în secolul XIV și Iza Albă, pe teritoriul satului Iza de lîngă Hust. În raportul de săpătură din 1952[11], M. Smișko a botezat necropolele ca Iza I și Iza II, datîndu-le în secolele al III-lea e.n. respectiv I e.n. și apreciindu-le ca ilustrînd evoluția locală, pe o durată de cel puțin trei veacuri, a unui aspect unitar de cultură materială și spirituală. Ulterior, în lucrarea sa de sinteză asupra „mormintelor tumulare carpatice" din 1960, autorul corectează datarea propunînd secolele III—IV e.n. pentru Iza I și începutul

---

[7] N. Gostar, *Bul. Univ. V. Babeș și Bolyai*, seria științelor sociale, 1, 1956, 1—2, p. 183 și urm.; I. I. Rusu, Dacia, N. S., 3, 1959, p. 341 și urm., cu bibliografia problemei.

[8] Gh. Lazin, StComSatuMare, 1968, p. 111 și urm.

[9] *Ibidem*, p. 113.

[10] D. Protase și T. Bader, în *Tezaure monetare din județul Satu Mare*, Oradea, 1968, p. 37 și urm.; cf. observațiile de la 49—50.

[11] M. I. Smișko, *Dva Karganni mogilniki v okolițiah s. Izi, Zakarpatskoi oblasti*, în *Arheologhicini pamiatki URSR*, III, 1952, p. 315—336.

erei noastre pentru necropola Iza II[12]. Este regretabil că în lipsa publicării — cu excepţia unui singur vas — a materialelor din necropola Iza II, distanţa de circa 3 secole pe care o propune M. Smişko între cele două necropole, este lipsită de argumentarea necesară.

În ceea ce priveşte comparaţiile care se pot face între materialele de la Călineşti şi cele descoperite în hotarul satului Iza, concluziile sînt limitate de caracterul diferit al obiectivelor ; aşezare în primul loc, necropole în cel de-al doilea. Din această cauză putem observa cel mult că profilele unora dintre oalele lucrate cu mîna descoperite la Călineşti îşi găsesc analogii în inventarul mormintelor de la Iza[13], dar aceste oale nu sînt, la Iza, elemente de seamă pentru caracteristicile complexului de acolo, deoarece se găsesc atît în aşezările culturii Lipiţa a cărei încercare de definire a făcut-o acelaşi M. Smişko încă din 1932[14], cît şi în complexele dacice din interiorul arcului carpatic[15]. De asemenea, dacă forme asemănătoare cu vasele mari de provizii descoperite la Călineşti au apărut în aşezări pe care M. Smişko le socoteşte corespunzătoare ,,cimitirelor tumulare carpatice''[16], aceleaşi chiupuri îşi găsesc analogii perfecte şi în aşezările din interiorul provinciei, din epoca anterioară şi mai ales din aceea imediat ulterioară părăsirii acesteia de către romani[17].

În ultimă instanţă, relaţiile dintre aşezarea de la Călineşti pe de o parte şi necropolele de la Iza şi celelalte necropole tumulare de incineraţie de pe versantul nordic al Carpaţilor — în măsura în care se va confirma că ele reprezintă toate un aspect cultural distinct şi caracteristic[18] — pe de altă parte, sînt condiţionate de descoperirea cimitirului aşezării de la Călineşti şi de eventualitatea ca şi acesta să fie tot o necropolă tumulară de incineraţie. Precizăm că pînă în prezent cercetările de suprafaţă întreprinse în împrejurimile aşezării de la Călineşti nu au dus la identificarea unui asemenea complex.

În sfîrşit, datorită contemporaneităţii şi relativei apropieri geografice, o comparaţie între materialele de la Călineşti şi cele descoperite în marele complex din secolele II—IV de la Medieşul Aurit[19] se impune de la sine. Vorbim de vecinătate relativă deoarece, deşi cele două localităţi se află la numai 60 km distanţă în linie dreaptă, condiţiile lor geografice sînt fundamental diferite. Spre deosebire de aşezarea de la Călineşti protejată de munţii care înconjoară Maramureşul şi retrasă pe o vale secun-

---

[12] Idem, *Karpatski kurgany peršoi polovini I tysiačiolittia našoi ery*, Kiev, 1960, p. 52.

[13] *Ibidem*, pl. 17/1, pl. 18/1, 6 ; pl. 19/1,3. Lipsesc în schimb la Iza oalele lucrate cu mîna avînd fundul tras în afară, cf., în acest articol fig. 11.

[14] M. Smişko, *Kultury wczesnego okresu opoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce wschodniej*, extras din *Archiwum towarzystwa naukowego we Lwowie*, II, IX, 2, Lwow, 1932, p. 143, pl. 11/1, 8, 10.

[15] I. H. Crişan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, Bucureşti, 1969, p. 161 şi urm.

[16] M. Smişko, *Karpatski kurgani*, pl. 21/5, 8.

[17] I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 184 ; I. Berciu, Apulum, 5, 1964, cu bibliografia ; cf. şi S. Dumitraşcu, *Institutul Pedagogic Oradea, Lucrări ştiinţifice*, 2, 1968, pl. 4/3 şi pl. 5/1, 3.

[18] În legătură cu necropolele tumulare de incineraţie de pe teritoriul provinciei Dacia, a căror înrudire cu ,,mormintele tumulare carpatice'' (M. Smişko, *Karpatski kurgani*, p. 129 şi urm.) ni se pare foarte puţin probabilă, cf. observaţiile lui D. Protase, *Riturile funerare la daci şi daco-romani*, Bucureşti, 1971, p. 111—114.

[19] S. Dumitraşcu, T. Bader, *Aşezarea dacilor liberi de la Medieşul Aurit*, Satu Mare, 1967.

dară, aceea de la Medieșul Aurit se află pe valea Someșului, într-o regiune deschisă și intens circulată la începuturile epocii migrațiilor.

Dincolo de această deosebire, comparațiile sînt și de această dată limitate de împrejurarea că la Medieșul Aurit nu a fost încă cercetată și publicată așezarea propriu-zisă ci numai un grup de cuptoare și o parte a necropolei plane de incinerație[20]. Prin urmare, pentru a da un singur exemplu, procentul, din totalul ceramicii, a celei lucrate la roată, foarte mare la Medieșul Aurit și destul de mic la Călinești, nu poate fi semnificativ deoarece la Medieș aceste materiale au fost descoperite în cea mai mare parte pe locul de lucru al unor olari specializați. Reținem în schimb prezența ceștii dacice în amîndouă așezările, faptul că pietre de rîșniță de tipul celor descoperite la Călinești se reîntîlnesc la Medieșul Aurit[21] și mai ales că întreaga ceramică, lucrată la roată, de la Călinești își găsește analogii în centrul de olari de la Medieșul Aurit. Observația noastră privește atît chiupurile mari de provizii cît și vasele mici cenușii sau cele acoperite cu slip negru lustruit[22]. Putem așadar considera centrul de olari de la Medieșul Aurit, pe care autorii descoperirii îl atribuie dacilor liberi din nord-vestul României, ca fiind unul, dacă nu principalul, dintre locurile de aprovizionare cu ceramică de factură superioară a comunității de la Călinești. Sau, altfel spus, că așezarea de la Călinești și altele ca ea, care au ființat în această epocă pe teritoriul Maramureșului istoric, gravitau înspre centrele importante dacice aflate la granița de nord-vest a provinciei romane.

★

Așa cum s-a subliniat, cercetările de la Călinești din anul 1971 nu depășesc limitele unui sondaj de informare iar rezultatele sînt departe de a permite formularea unor încheieri cuprinzătoare. Dealtfel nici descoperirile apropiate, în timp și spațiu, la care ne-am referit, nu reprezintă încă cercetări complete, în sensul cunoașterii multilaterale a unor colectivități, cu așezările și cimitirele lor, cu datele de început și de sfîrșit ale viețuirii lor într-un loc anumit. Doar asemenea cercetări, repetate la cîteva obiective contemporane din cuprinsul unei regiuni geografice delimitate, ar putea permite pentru epoca migrațiilor atribuiri etnice certe și reconstituirea cadrului istoric de la un moment dat din cuprinsul regiunii respective.

Ținînd seama de aceste realități și cu rezervele determinate de caracterul cercetării noastre, credem a putea totuși face cîteva precizări.

Așezarea de la Călinești se datează în principal în secolul al III-lea e.n., cu posibilitatea ca ea să-și aibă începuturile într-o epocă puțin anterioară — sfîrșitul secolului al II-lea — și ca viețuirea de aici să fi continuat și pe o anumită durată a secolului al IV-lea.

Fondul etnic principal al colectivității de la Călinești l-au reprezentat dacii liberi. Acest fond era afectat, în epoca la care ne referim, de influențe noi și probabil de anumite restructurări demografice determinate de înce-

---

[20] În afara mormintelor publicate am avut prilejul de a vedea, prin bunăvoința colegului T. Bader, și o parte a inventarului celorlalte morminte descoperite, încă inedite, fapt pentru care îi mulțumim și aici.

[21] S. Dumitrașcu, T. Bader, *op. cit.*, pl. 22; compară cu fig. 6 din lucrarea noastră.

[22] *Ibidem*, p. 33—35, pl. 4 și urm.

puturile epocii migraţiilor. Importanţa şi caracterul sau originea noilor componente vor putea fi stabilite numai prin extinderea cercetării din aşezare şi mai ales prin cunoaşterea cimitirului ei.

În sfîrşit, aşezarea de la Călineşti reprezintă primul obiectiv de la începutul epocii migraţiilor cunoscut în sudul Maramureşului. Ea constituie un punct de plecare pentru reconstituirea condiţiilor locale de la care a pornit aici, în această vreme, lunga şi încă practic necunoscuta evoluţie istorică la capătul căreia întîlnim, în izvoarele scrise, obştile româneşti maramureşene.

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES À CĂLINEŞTI-MARAMUREŞ

RÉSUMÉ

L'agglomération de Călineşti-Rogoaze est située dans une vallée latérale, traversée par un affluent de la rivière Cosău (fig. 1), qui se dirige vers le nord. Déjà en 1390, à l'occasion d'un bornage[1], l'endroit était désigné comme marécageux. Le sondage effectué en 1971 a eu, entre autres, pour résultat la mise au jour des vestiges d'une habitation en surface. L'âtre était de type ouvert, environné de pierres. Plusieurs fosses, creusées soit dans le plancher enduit de glaise de la maison, soit à l'extérieur dans son proche voisinage ont livré des matériaux archéologiques. Au moins deux de ces fosses étaient destinées à receler des jarres à provisions.

Les matériaux mis au jour, qui guident l'attribution chronologique du complexe, consistent en cinq meules, des pierres à aiguiser, des fragments de pièces de fer oxydées, des ossements (d'ovidés) et des restes céramiques. Ces-derniers comportent trois ou quatre grandes jarres à provision confectionnées au tour, une poterie grise ou noir de qualité supérieure confectionnée, elle aussi, au tour, ainsi que des vases modelés à la main, parmi lesquels une « tasse dacique ».

Au point de vue chronologique, l'agglomération à laquelle le complexe mis au jour se rattache est datée des IIe—IVe siècles de n.è. Pour le territoire du Maramureş, il y a une agglomération dace à Onceşti, à une distance d'environ 10 km de Călineşti; elle est datée de la période constituant la charnière entre l'âge ancien et l'âge nouveau[6]. Cette agglomération a livré des matériaux daciques «classiques ». Par rapport à ceux-ci, l'agglomération de Călineşti atteste l'influence de la culture romaine provinciale, tout en reflétant en même temps les premières modifications intervenues dans la structure de la population habitant le bassin supérieur de la Tissa à l'aube de la période des migrations.

On procède à la discussion des découvertes monétaires de cette époque faites au Maramureş[8-10], ainsi que des deux nécropoles tumulaires fouillées à Iza, dans le nord-ouest du Maramureş[11-12]. Mais les éventuels rapprochements et conclusions historiques sont conditionnés par la découverte de la nécropole desservant l'agglomération de Călineşti. On constate les analogies avec la céramique trouvée dans l'agglomération des IIe—IVe siècles de Medieşul Aurit dans le voisinage du Maramureş[19-22].

Pour conclure, les auteurs estiment que le principal fonds de la population de Călineşti, come des autres agglomérations contemporaines du Maramureş, était constitué aux IIe—IVe siècles par les Daces. Mais ce fonds commença par être affecté à la suite des événements historiques de l'époque (les rapports des Costoboces et des Vandales). Le caractère limité de la fouille interdit des conclusions plus amples.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Călineşti. «Valea Rogoazelor».
Fig. 2. «Valea Rogoazelor». Plan général avec l'indication de l'emplacement du sondage (X).
Fig. 3. Vestige de l'habitation en surface.
Fig. 4. Plan de l'habitation en surface.
Fig. 5. Jarre à provisions brisée dans l'âtre.
Fig. 6. Meules.
Fig. 7. Polisseurs de pierre.
Fig. 8. Jarre à provisions modélée au tour, quelques fonds et profils de rebord provenant d'une poterie confectionnée à la main.
Fig. 9. Fragments d'une jarre à provisions confectionnée au tour, tasse et fusaïole confectionnées à la main.
Fig. 10. 1, 6—7 céramique confectionnée à la main; 2—5 au tour.
Fig. 11. Fonds de vases confectionnés à la main.
Fig. 12. Fragment d'un pot décoré de piqûres et quelques profils de rebord provenant de plusieurs pots et bols confectionnés à la main.

CUPTOARE DE ARS CERAMICĂ DIN EPOCA LATÈNE DE LA ANDRID (JUD. SATU MARE)

DE

IOAN NÉMETI

În hotarul comunei Andrid la un punct situat pe malul pîrîului Er, localnicii au descoperit întîmplător în toamna anului 1970, un cuptor de ars ceramică[1]. În urma unui mic sondaj de verificare am reuşit să salvăm în bună parte descoperirea. Cu acest prilej a mai fost surprins încă un cuptor, precum şi alte complexe arheologice.

Cuptorul nr. 1 (fig. 1/1 a — b, 3), parţial deranjat, a apărut la 0,20 m sub stratul vegetal, care conţinea sporadic fragmente ceramice din epoca bronzului şi din epoca Latène, amestecate în urma repetatelor lucrări agricole. Din cuptor se păstrează aproximativ jumătate; el este compus din : focar, grătar şi camera de ardere a vaselor.

a. Focarul era săpat în pămîntul viu şi separat în două compartimente printr-un perete median realizat din pămînt cruţat, gros de 0,15 m şi înalt de 0,30 m. Focarul era de formă circulară, cu diam. max. = 1,20 m iar gura cuptorului avea o lung. = 0,70 m şi Î = 0,25 m. Gura cuptorului este la fel împărţită în două cavităţi prin prelungirea peretelui median. Vatra cuptorului se afla la 1,30 m.

b. Platforma de susţinere a vaselor (grătarul), groasă de 0,12 m, avea o formă circulară, cu diam. max. = 1,30 m. A fost realizată din lut amestecat cu pleavă, aşezat iniţial pe un suport de nuiele. Patul de nuiele susţinea lutul moale, prin care s-au lăsat circa 28 de găuri mici, aşezate circular în două rînduri.

c. Camera de ardere a vaselor, în formă de calotă tronconică, a fost săpată în lut. Din ea s-a păstrat o porţiune înaltă de 0,32 m, avînd în partea superioară diam. max. = 0,80 m.

Cuptorul nr. 2 (fig. 1/2 a — b) este de acelaşi tip şi cu o arhitectură similară primului cuptor, avînd însă dimensiuni mai reduse. Focarul avea o formă circulară, cu diam. max. = 0,95 m. Peretele median este gros de 0,14 m şi înalt de 0,25 m. Gura cuptorului este împărţită în două cavităţi prin prelungirea peretelui median şi are o lungime de 0,80 m. Platforma de susţinere a vaselor are diam. max. de 0,96 m. Grătarul este perforat de 22 găuri mici aşezate circular în două rînduri. Camera de ardere a vaselor era parţial distrusă ; din ea se păstrează o porţiune înaltă de 0,38 m, avînd diam. max. în partea superioară de 0,35 m. Vatra cuptorului se afla la —1,30 m.

Cele două cuptoare se aflau la 55 cm distanţă şi erau alimentate de o singură groapă. Aceasta avea —1,50 m şi se păstra doar parţial. În ea s-au aflat mai multe fragmente ceramice lucrate la roată.

---

[1] Mulţumim prof. I. Cearnău (Andrid) care a înştiinţat Muzeul orăşenesc Carei.

Cuptoarele au fost construite în felul următor: pe locul ales şi pregătit anterior s-a marcat conturul cuptorului, apoi s-a săpat o groapă uşor tronconică, iar la adîncimea potrivită pentru focar, în mijloc a fost

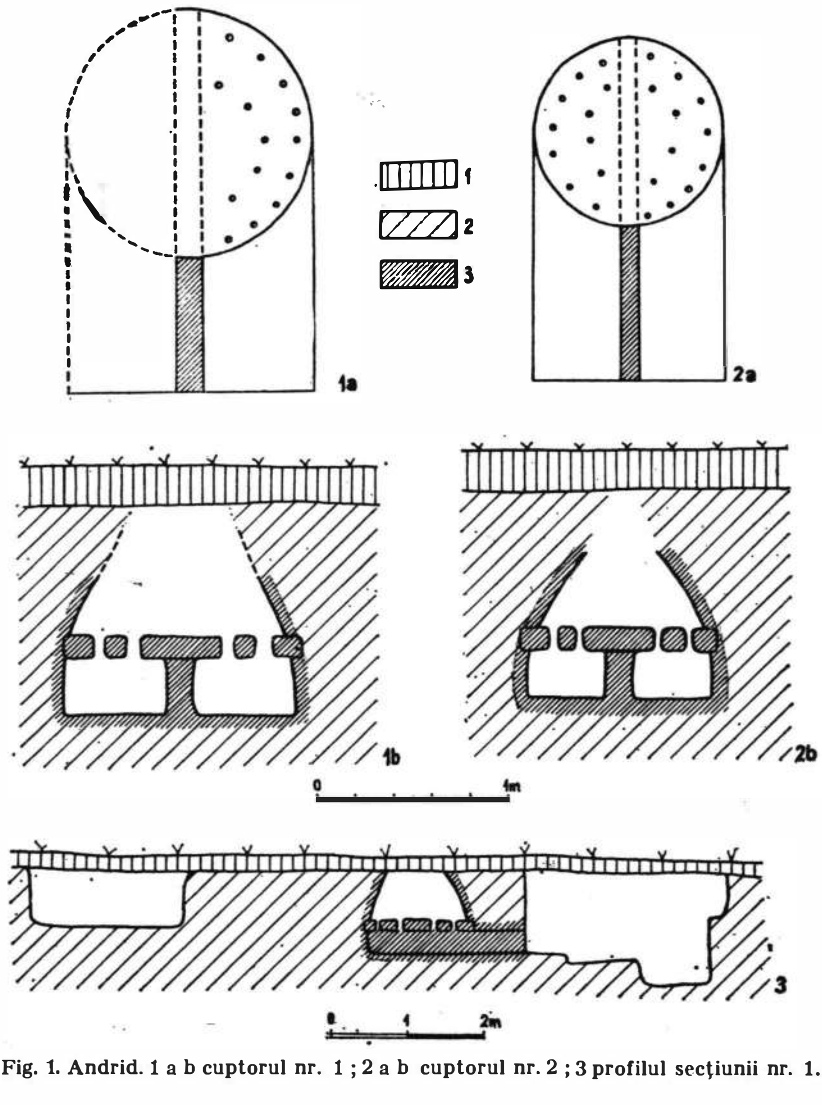

Fig. 1. Andrid. 1 a b cuptorul nr. 1 ; 2 a b cuptorul nr. 2 ; 3 profilul secţiunii nr. 1.

lăsat un perete median, menajat din pămînt cruţat. În acelaşi timp, la o distanţă stabilită a fost săpată şi groapa de servire a cuptorului, puţin mai adîncă decît vatra cuptorului. Din groapă, spre camera de ardere, au fost scobite cele două canale de foc astfel, încît peretele median se prelungea şi prin gura cuptorului. Grătarul se sprijinea pe peretele median şi pe parapetul circular, realizat prin scobirea laterală a pereţilor la nivelul grătarului. Focul era aprins în cele două canale, de unde aerul cald pă-

trundea în camera de ardere a vaselor prin găurile grătarului. Cuptoarele de la Andrid au canale de foc lungi, construite în scopul de a nu permite arderea focului direct sub grătar. Camera de ardere a vaselor se înălța probabil inițial pînă la nivelul solului antic, fără să se ridice deasupra acestuia.

Cuptoarele de ars ceramică descoperite la Andrid se încadrează în tipul cuptoarelor cu perete median. Asemenea cuptoare se cunosc în epoca Latène, în special din mediul celtic. Analogii apropiate întîlnim la : Bratislava, Bieskau, Velké Opatovice[2], Zemplin[3], Budapesta-Tabán[4], Staré Hradisko[5], Podleze, Wiciaze[6], Békásmegyer[7] și Gomolova[8]. Cuptoare de ars ceramică cu arhitectură similară, în țara noastră se mai cunosc în mediul carpic (cultura Vîrteșcoiu — Poienești[9]) apoi în cadrul descoperirilor aparținînd culturii Sîntana de Mureș—Cerneahov[10] și în mediul dacilor liberi, la Medieșu Aurit[11].

Fragmentele ceramice aflate în groapa de deservire cît și în cuptoare, sînt de factură celtică și lucrate exclusiv la roată. Se remarcă tipuri de vase mari or străchini și castroane, adică forme de vase bine cunoscute în descoperirile Latène din zona Careiului (fig. 2/1—4 ; 3/1—4).

Din împrejurimile comunei Andrid, descoperiri datate în Latène se mai cunosc la Dindești[12] (necropolă și așezarea celtică), Sălacea și Otomani[13]. Tot în această epocă se poate încadra și tezaurul monetar dacoceltic descoperit întîmplător în hotarul comunei Andrid[14]. Cuptoarele descoperite la Andrid se încadrează în mod organic în aceste descoperiri, care se leagă de prezența celților în Valea Erului.

Pe baza analogiilor amintite din lumea celtică și a fragmentelor ceramice, cele două cuptoare aparțin celților și datează din Latèneul mijlociu, probabil din secolele III—II î.e.n.

Problema cuptoarelor de ars ceramică din epoca Latène în România a fost puțin studiată pînă în prezent. I.H. Crișan în lucrarea sa cu privire la ceramica dacică spune : „deocamdată, nu cunoaștem nici un cuptor de ars oale aparținînd fazei a II-a"[15]. Cercetătorul clujean presupunea pe baza unei analogii etnografice contemporane, că arderea ceramicii în această perioadă (faza a II-a) se făcea în gropi simple săpate în pămînt[16] .

---

[2] Filip I., *Keltové ve Střední Evrope*, Praga, 1956, fig. 1—4.

[3] Benadik Blazej, *Die Siedlung von Zemplin aus der Wende der Zeitrechnung*, Nitra, 1966, pl. 7.

[4] Bónis E., *Die Spätkeltische Siedlung Gellérthegy — Tabány in Budapest*, Budapesta, 1969, p. 211—212, pl. 3/1—2.

[5] Meduna J., *Kelstkevo oppida Stareno Hradisko v roce 1966*, Brno, 1967, p. 36—38, pl. 41/1.

[6] Wožniak Z., *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wroclaw, 1970, fig. 13 a—b.

[7] Hunyady I., *Kelták a Kerpátmedencében*, DissPann, 2, 1942, pl. 102.

[8] Veselinović P. L., Rad Voyvodinskih Muzeja, 6, 1957, pl. 2 a, fig. 6.

[9] Bichir Gh., SCIV, 17, 1966, 3, p. 503.

[10] *Ibidem*, p. 505.

[11] Dumitrașcu S., Bader T., *Așezarea dacilor liberi de la Medieșu Aurit*, I, 1967, fig. 6—9.

[12] Zirra Vl., StComSatuMare, 2, 1972, p. 151—192.

[13] Roska M, Közlemények Cluj, 4, 1944, fig. 44.

[14] Bader T., în *Tezaure monetare din județul Satu Mare*, 1968, p. 131.

[15] Crișan I. H., *Ceramica daco-getică, cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 105.

[16] Crișan I. H., Apulum, 6, 1967, p. 117.

Recent la Deva[17] a fost descoperit un cuptor în formă circulară, compus dintr-o cameră de foc, un grătar, peretele median şi camera de ardere a vaselor. Cuptorul de la Deva a fost descoperit într-un mediu dacic şi pe

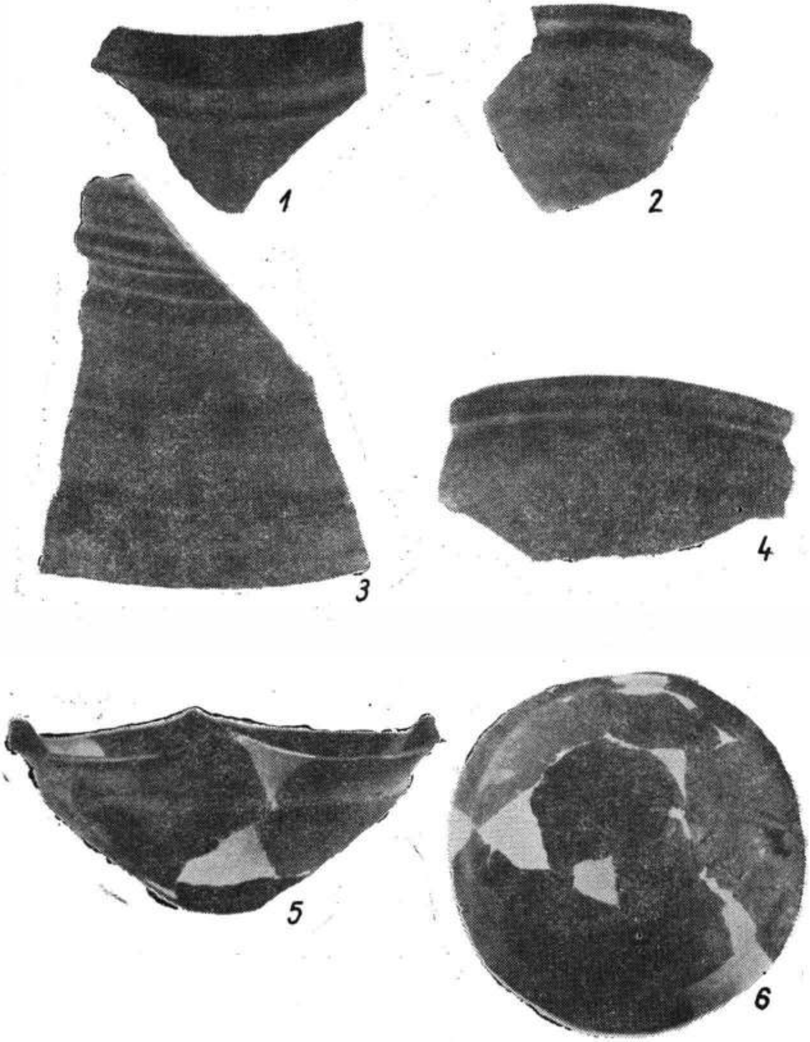

Fig. 2. Andrid. 1—4 fragmente ceramice celtice; 5—6 strachină din epoca bronzului.

baza fragmentelor ceramice găsite se datează în perioada de dinaintea cuceririi romane[18].

Majoritatea fragmentelor ceramice descoperite în cuptoarele de la Andrid au o culoare cenuşie închisă, dar nu lipsesc nici fragmente ceramice

[17] Floca O., Sargetia, 6, 1969, fig. 13.

[18] Floca O., Ferenczi St., Mărghitan L., *Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, Deva, 1970, p. 75.

de culoare cărămizie sau portocalie. Obţinerea ceramicii cenuşii sau negre s-a realizat prin astuparea cuptorului atît la gura de foc cît şi la gura camerei de ardere, după ce vasele trecuseră în prealabil printr-o ardere oxidantă. Cuptoarele de la Andrid deşi au dimensiuni reduse sînt de tipul „cu reverberaţie" şi permiteau meşterilor olari să-şi ardă vasele atît oxidant cît şi reducător.

Numărul mare de vase descoperite în necropolele celtice din zona Careiului (Ciumeşti, Sanislău, Pişcolţ, Dindeşti) şi cantitatea deosebit

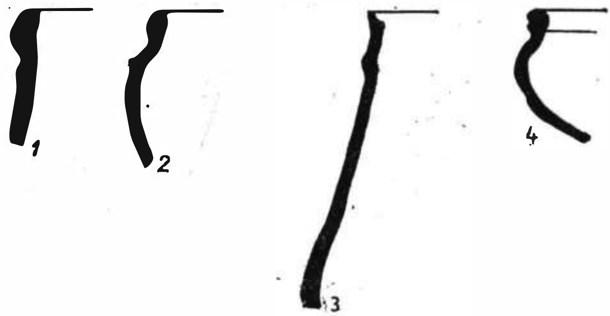

Fig. 3. Andrid. 1—4 profile de vase celtice.

de mare a fragmentelor ceramice provenite din aşezările de la Ciumeşti, Berea, Carei şi Dindeşti indică o activitate intensă a meşterilor olari din această zonă. Calitatea superioară a olăriei descoperite nu putea fi obţinută în cuptoare simple, rudimentare. Prezenţa cuptoarelor de ars ceramică în această zonă geografică pledează pentru existenţa unor ateliere locale de olărit, care aveau posibilitatea să producă vase de bună calitate.

Descoperirea celor două cuptoare de ars ceramică de la Andrid ne oferă date noi privitor la cultura Latène din nord-vestul Transilvaniei.

★

Cu ocazia sondajului efectuat pentru dezvelirea celor două cuptoare s-a observat şi o slabă depunere din epoca bronzului precum şi o groapă de formă ovală cu diam. max. = 1,20 m şi la —0,90 m ; ea conţinea fragmente ceramice, oase de animale şi cenuşă. Dintre fragmentele ceramice s-a putut recupera o strachină adîncă, lucrată dintr-o pastă fină, acoperită cu un slip lucios, de culoare portocalie (fig. 2/5—6). Buza evazată a vasului este ornamentată cu patru proeminenţe aşezate simetric, iar restul corpului este decorat cu triunghiuri incizate şi haşurate. Asemenea vase se cunosc în aşezările de la Otomani[19], Săcuieni[20], Pişcolţ — Nisi-

[19] Ordentlich I., *loc. cit.*
[20] Informaţii de la Z. Nánási (Muzeul din Săcuieni).

părie[21] şi în Ungaria la Budapesta[22]. Celelalte fragmente ceramice provin din vasele de tip borcan, oale şi ceşti, forme bine cunoscute în faza finală a culturii Otomani.

Ceramica găsită la Andrid atît ca formă cît şi din punctul de vedere al motivelor de decor se apropie de descoperirile cunoscute din cultura „mormintelor tumulare". Se pare, că această aşezare se leagă de pătrunderea elementelor culturii „mormintelor tumulare" în aria culturii Otomani, fapt constatat şi în faza finală a aşezării de la Tiream încadrată în cultura Otomani III[23] şi datată la sfîrşitul epocii bronzului.

FOURS DE POTIERS DE L'ÉPOQUE LATÈNE D'ANDRID (DÉP. DE SATU MARE)

RÉSUMÉ

L'auteur étudie deux fours de potiers découverts à Andrid. Les fours d'Andrid, entrent dans le type des fours ayant le foyer séparé en deux compartiments par une paroi médiane (fig. 1/a—b; 2 a—b) aménagée en terre vierge. Les types à paroi médiane sont très frequents dans la civilisation celtique : Bratislava, Zemplin, Staré Hradisko, Velké Opatovice, Bieskau, Podleze, Wyciaze, Budapest-Tabány, Békásmegyer, Gomolova.

En conclusion on souligne l'importance accordée aux fours découverts à Andrid, pour connaître la civilisation celtique sur le territoire du nord-ouest de la Roumanie.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Andrid 1 a b le four n° 1; 2 a b le four n° 2; 3 profil de la section I.

Fig. 2. Andrid. 1—4 fragments céramiques celtiques; 5—6 écuelle de l'époque de bronze.

Fig. 3. Andrid. 1—4 profiles des vases celtiques.

[21] Materiale inedite în Muzeul orăşenesc Carei.

[22] Schreider R., ArchErt, 1, 1971, p. 45—49, fig. 3/1a.

[23] Németi I., StComSatuMare, 1, 1969, p. 69, pl. XVIII.

NOTE EPIGRAFICE (XIV)

INSCRIPŢII DIN ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA*

DE

I.I. RUSSU

Din abundentul material epigrafic al capitalei — metropolă a Daciei romane (vechea Grădiştea Haţegului, azi cu numele oficial Sarmizegetusa, jud. Hunedoara, plasată pe „locul doi" după Apulum — Alba Iulia în ce priveşte cantitatea inscripţiilor provinciei carpatice), vor fi examinate în paginile de faţă cinci piese (toate în Muzeul arheologic din Sarmizegetusa; patru fragmentare) publicate ori semnalate mai demult, dar neutilizate integral şi tocmai corect în măsura accesibilă de bibliografia de pînă acum; ele permit şi necesită unele îmbunătăţiri de lectură. Se adaugă la sfîrşit o ştampilă tegulară cu semnificaţie mult controversată. Nu sînt materiale „inedite", ci — ca de obicei în „Notele epigrafice" — unele repetări în reluare cu rectificări necesare şi posibile de amănunte şi de conţinut. Majoritatea pieselor reluate se referă direct sau indirect la activitatea c o n s t r u c t i v ă, la edificii publice, care erau foarte numeroase şi importante, cum rezultă atît din atestările epigrafice, cît şi din impozantele vestigii arhitectonice şi arheologice la Ulpia Traiana Dacica — Sarmizegetusa[1].

1.—Dacia, 1, 1924, p. 246, fig. 12 şi p. 248 (C. Daicoviciu), placă de marmură, fragment din marginea dreaptă cu rest din chenar; prezintă importanţă deosebită din punct de vedere arhitectonic şi urbanistic, valoare ce se amplifică (cu toate că deocamdată nu poate fi refăcut textul integral) prin „regăsirea" unui alt fragment (din două bucăţi) al aceleiaşi piese aducînd alte elemente esenţiale pentru structura textului. Partea cunoscută de o jumătate de veac şi denumită de noi *b* (marginea dreaptă) a fost prezentată ca „fragment d'une plaque en marbre avec inscription; seul le côté droit nous a été conservé, et on y distingue un double cadre; longueur 29, hauteur 18, épaisseur 4 cm; hauteur des lettres 35 mm. Trouvé à *d*, sous une motte de terre":

. . . . . . RIV
[TECT] ORIO > ET > PIC[TVRA]
[SIGI]LLIS > ET > LINTEIS
. . . E > LABRA > AE[NEA]

* *Note epigrafice*, seria XIII în ActaMN, 7, 1970, p. 517—528; seria XII în StCl, 12, 1970, p. 161—170, unde se indică locul şi data apariţiei seriilor anterioare (I—XI).

[1] Bibliografia principală despre Ulpia Traiana Sarmizegetusa se află consemnată în *Tabula Imperii Romani*, L 34, Budapesta, 1968, p. 115.

S C I V A, tomul 25, nr. 4, Bucureşti, 1974, p. 585—593

text la care directorul revistei bucureștene aducea întregirea în rîndul ultim [*can*]*delabra*[2]. Semnificația textului fragmentar era scoasă în relief pe bună dreptate de către autorul raportului de săpături „l'inscription No 6 — prouve largement que la beauté de l'ornementation égalait les dimensions de la bâtisse. Les restes — assez rares, il est vrai — d'enduit coloré, trouvés dans les décombres, ainsi que le très grand nombre de sculptures — malheureusement toutes brisées — découvertes pendant le déblayement des murs, confirment cette assertion"[3].

În același depozit epigrafic al Muzeului arheologic din Sarmizegetusa există de mai multă vreme (posibil de vreo 4 — 5 decenii) un fragment din două bucăți ce se racordează deplin, asemănător cu fragmentul *b* și provenit desigur din același mediu arheologic, adică din ruinele palatului augustalilor, *aedes augustalium*, eventual chiar în aceeași săpătură sistematică (?); este o parte din marginea stîngă, colțul inferior din placa de construcție, avînd o porțiune de chenar la stînga și ceva mai mult de o treime din ultimele patru rînduri de text, iar din cel precedent se vede începutul unui A. Dimensiunile descrescînde ale literelor în rînduri indică limpede corespondența dintre cele două fragmente, avînd același stil de scriere; dar racordarea lor și întregirea textului în r. 3 de jos începînd în fragmentul *a* („inedit", din două bucățele) prin literele SC— urmate de A sau I, prezintă dificultăți în privința acestui vocabul terminat în -ILLIS (-ELLIS ablativ plural al declinării I sau II) ce nu poate fi nicidecum „sigillis" preconizat de către editorul fragmentului *b* (Dacia, 1, p. 246), în care r. 1 (vizibile numai „tălpile" literelor) citite ca „RIV" este de fapt —RM din cuvîntul SARM numele dacic al orașului precedat de epitetul abreviat DAC (Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa). Racordarea celor două fragmente (la stînga *a* „inedit", la dreapta *b* publicat în Dacia, 1, p. 246, cu lectură și întregiri parțial corecte) poate fi redată grafic în reconstituire (fig. 1), admițînd însă caracterul cu totul ipotetic al cuvîntului din care începutul se află pe fragmentul *a*, iar sfîrșitul -ILLIS în *b*; deci eventual SC[amn]ILLIS dar nu „sigillis". Avem astfel următoarea frază epigrafică în care subiectul (autorul lucrării) era menționat la început (lacună cu numele propriu și funcția lui în „colonia Dacica Sarmizegetusa"), un predicat păstrat pe fragmentul *a* (*exornavit*; al doilea verb cerut de ultimul *item* a dispărut în lacuna din ultimul rînd lipsă al fragmentului *b*):

. . . .
A[· · · · · · · DA]C (icae) SARM(izegetusae)
AED [em] OPE[re·tect]ORIO·ET·PIC-
TVRIS·ITEM·SC[amn?]LLIS·ET·LINTEIS
EXORNAVIT·IT [em can]DELABRA·AE
REA·DVO·COLLEG [io· ·donavit?·].

Predicatul la persoana III singular a perfectului simplu *exornavit* arată că lucrarea de construcție a fost făcută (organizată, finanțată) de

[2] „Il faut lire à la 4-e l. [*can*]*delabra*, le D étant parfaitement visible dans la photographie", V. P(ârvan), Dacia, 1, p. 248, nota 2.

[3] Cf. D. Tudor, Latomus, 23, 1964, p. 295. Bine a relevat apoi în acest fragment (Dacia, 1, p. 246) elementele privind „ornamentarea interiorului clădirii cu stucatură, pictură, figurine și reliefuri, cu draperii și candelabre de aramă", M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 408.

vreun personaj prestigios şi bogat, poate un magistrat mai înstărit în capitala Daciei romane, cu nume şi funcţie ce vor putea fi stabilite eventual numai prin regăsirea celui de-al treilea fragment al plăcii cu primele două-trei rînduri din care „hazardul arheologic'' a păstrat în fragmentul *b* numai resturi din numele complex al metropolei daco-romane. Chiar înainte de foarte problematica recuperare a celei de-a treia bucăţi din les-

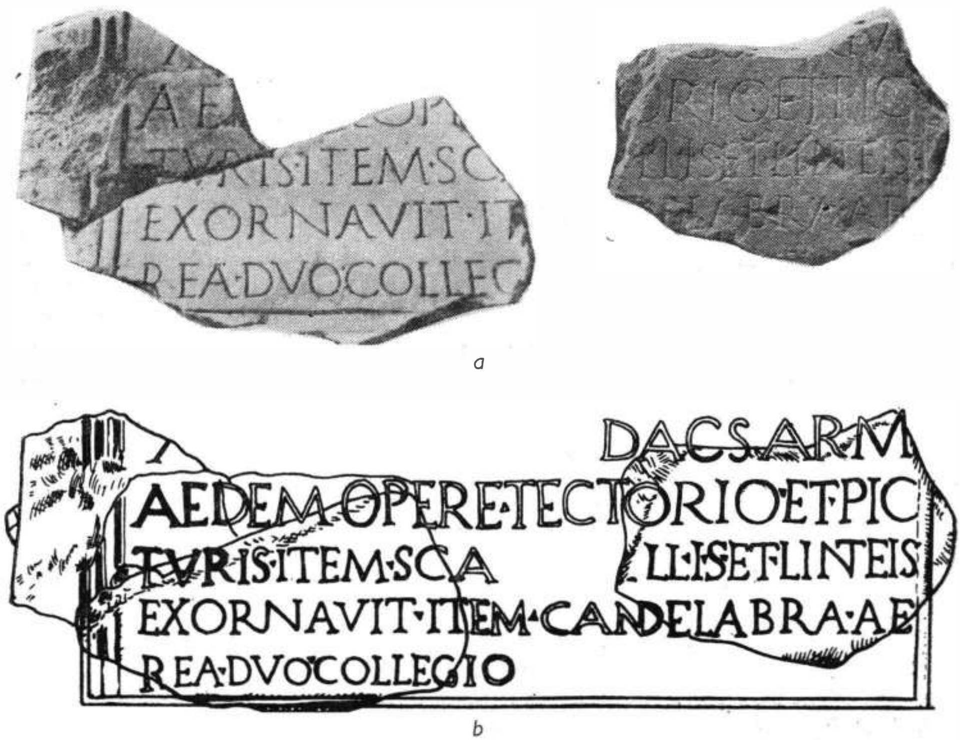

Fig. 1.—Ulpia Traiana — Sarmizegetusa. Placă de marmură (două fragmente) de pe o construcţie publică (aedes augustalium).

pedea de clădire, aceasta merită mai multă atenţie (cu textul amplificat prin aportul substanţial adus de fragmentul „inedit'') în legătură cu stadiul avansat al construcţiilor şi a ornamentării lor luxoase, în cadrul dezvoltării urbanisticii şi meşteşugurilor în Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa[4].

2. — Dacia, 1, 1924, p. 250, fig. 14 (foto, C. Daicoviciu = Ann Ép, 1927, 56), placă de piatră calcaroasă, fragment 68 × 46 × 10 cm,

[4] Cf. inscripţiile cunoscute şi adesea citate, tot din Ulpia Traiana, cu conţinut apropiat, dar ceva mai laconice: CIL, III, 1516 „picturam porticus'' şi 7960 „picturam porticus''. Din Lambesis în Africa, „aedem vetustate dilapsam---ampliavit ac restituit et candelabra d(e)d(it) idemq(ue) d(e)d(icavit)'', L. Leschi, *Études d'épigraphie Africaine*, 1957, p. 173 etc.

litere înalte de 42 mm, cu lectura

. . . . . . M . . .
. . . . . . P . . .
[PA]LMYR >
[I]ABRAEN(us) > FL(orus ?) > M
BASSI(us) > MARINV(s)
[MAX]IMVS GORA > LV
(cius) MAXIMVS BARS(emon) S[A
CE]RDOT(es) > TEMPLUM
EX SVO > FECER(unt) >

(o transcriere cu întregiri care lasă cam mult de dorit). Reexaminarea fragmentului impune cîteva rectificări în vreo cinci puncte: în r. 1 se păstrează numai două litere fragmentare ON (nu „M”), în r. 2 trei PII precedate de o lacună adîncită probabil urmă de martelare a textului, un nume propriu (de împărat ?); dacă acest PII este genitivul lui *Pius*, iar -ON- să fie rest din numele *Ant*]*on*[*in*—(?), eventual ar fi vreo formulă-şablon ca „pro salute imp(eratoris) caes(aris) M(arci) Aur(eli) Antonini...” care să fie Antoninus — Caracalla. Reconstituirea grafică după fotografie (fig. 2) adoptă unele modificări de lectură, r. 4 în loc de „Iabraen-” e preferabil *Abraen-* (cf. semit *Abraem-*, *Abraam*)[5]; *Fl*(*avius*)

Fig. 2.—Ulpia Traiana. Placă din piatră calcaroasă, de la un templu palmyrenian.

ca nume gentiliciu (nu „Florus”), urmat de un cognomen *M*[*aximus*, *-arinus* ?]; r. 5 *Cassi*(*us*), nu „Bassi(us)”, *Marinu*[*s*]. În r. penultim, după TEMPLVM mai putea să fie o formulă ca „a solo”, pentru simetria

[5] H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschiften und Papyri des vorderen Orients*, Leipzig, 1930, p. 10—11.

rîndurilor. Este piatra „de fundaţie" pe care o grupă de preoţi (sacerdotes) Palmyreni cu nomenclatură „mixtă" syriană (*Abraen-*, *Barsem-*, *Gora*) şi romană (*Cassius*, *Flavius*, *Marinus*, *Maximus*) o puneau pe faţada templului vreunei zeităţi a lor „naţionale" syro-palmyrene (posibil Iupiter Dolichenus; Dacia, 1, p. 251), foarte probabil în cinstea împăratului, pentru sănătatea lui.

3.—ArchErt, 32, 1912, p. 53 (B. Jánó), bloc votiv din peretele vreunei clădiri a cărei natură poate fi determinată cel puţin ipotetic în textul reconstituit grafic; fragmentul (colţul superior din dreapta, fracturat în diagonală) înalt de 52, lat sus 53, grosime 20 cm, litere înalte între 55 şi 50 mm; lectura lui Jánó:

LIBERO PATRI
ET LIBERAE SAC
/ / / GRAECINVS
/ / / / / ONVS
/ / / / / / / / / H / /
/ / / / / / / RVM
. . . .

Textul este reprodus şi de G. Finály, AA, 1912, 531 (citind în r. 4... ANVS, în loc de -ONVS); apoi în AnnÉp, 1913, 52; C. Daicoviciu, Dacia, 1, 1924, p. 252, fig. 15 (foto). În starea actuală de conservare, se mai pot face mici rectificări cu întregiri: r. 2 SACR (cu R mai mic în interiorul lui C), r. 3 înainte de GRAECIN (u)S se vede capătul de sus al unei haste piezişe din V, deci eventual numele FLAV(ius) ca gentiliciu al lui *Graecin(u)s*; r. 4 înainte de -ONVS rest de P sau R, prin urmare *pat]ronus*; r. 5 în literele -CHII (ce nu par dă fie genitivul unui apelativ de decl. II) presupunem eroare de incizare „H" în loc de simplul II, întrucît C este rest din DEC (uriae), iar după el ar fi urmat cifra „4" scrisă cu patru haste IIII; r. 6-RVM bine văzut de Jánó este sfîrşitul genitivului plural *fab]rum*[6]; r. 7 rest din M eventual terminaţia apelativului *templum*, după care vreo formulă ca „pecunia sua", „ex suo" , „a solo restituit---" (fig. 3).

4.—Dacia, 3—4, 1932, p. 546, nr. 4 (C. Daicoviciu) altar votiv (onorific) de marmură, fragment din care a rămas numai partea superioară cu capitelul şi resturi din primele două rînduri ale textului, prezentat astfel de editor „fragment appartenant à une inscription dont le caractère n'est pas connu, découvert en face de la citerne. On conserve seulement la partie supérieure de la pierre qui est joliment profilée. Le matériel: du marbre. Les dimensions: largeur 82, épaiss. 50 cm. Dans la ligne supérieure ONCO, dans la ligne suivante O N" (C. Daicoviciu); în aceste slove izolate se poate recunoaşte r. 1 cuvîntul-nume C]ONCO[rdiae] la cazul dativ, în r. 2 probabil Or]DIN[is...], ca o dedicaţie divinităţii *Concordia*, probabil „Ordinis Augustalium"; în grafic se prezintă astfel (fig. 4). Ca analogie se poate cita „Concordiae populi et ordinis..." din Africa, CIL, VIII, 2342; *Dizionario Epigraf.* II, 1900, p. 572; RE, IV, 1900, col. 831—835 Aust etc.), iar din Ulpia Traiana formula „[Dis] Faventibus et Co [nc]ordia imp(eratorum)...", CIL, III, 1412=7902; ACTAMN, 9, 1972, p. 463—468.

---

[6] Despre *decuria* (decuriile) *collegii fabrum* la Ulpia Traiana — Sarmizegetusa: SCIV, 14, 1963, p. 247.

5. — ACMIT, 4, 1938, p. 410 (C. Daicoviciu) „inscripţie către zeiţa Nemesis, aflată în camera subterană din amfiteatru. Dedicantul e un

Fig. 3.—Ulpia Traiana. Placă fragmentară de la un templu al lui *Liber Pater* şi *Libera*.

Fig. 4.—Ulpia Traiana. Altar votiv de marmură, fragment, dedicat *Concordiae*...

pecuarius, furnizor de animale pentru amfiteatru"; semnalare repetată de C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, Bucureşti, Edit. Meridiane, 1962, p. 80. Este o bază de statuie din piatră calcaroasă de 68 × 66

×15 cm, avînd în centrul feţei scrise o adîncitură în formă de „pişcot" pentru fixarea vreunui obiect (probabil statuia zeităţii căreia era dedicată) : *Deae Nemesi Reg(inae) | C(aius) Val(erius) Maximus pec|umarius ex visu| posuit* (fig. 5). Forma „pecumarius" este insolită, nu găsim exemple asemănătoare, dar *pecuarius* e frecvent (cf. RE, XIX, 1937, col. 12—13)

Fig. 5. — Ulpia Traiana. Placă votivă de piatră, bază a unei statui (?), dedicată *Deae Nemesi Reginae.*

şi chiar ca antroponim (cognomen) apare în Dalmatia : *Q. Statius Paquarius*, CIL, III, 1757 (G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg, 1969, p. 260).

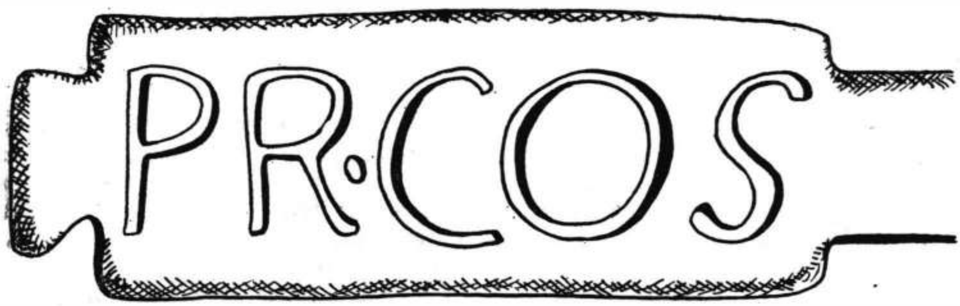

Fig. 6. Ulpia Traiana. Ştampilă tegulară cu marca proprietarului-fabricant cu literele PR(ocul-?) COS-.

6. — CIL, III, 1633, 15 = 8075, 15, între „tegulae Dacicae non legionariae", este o ştampilă pe cărămizi din cinci litere în două cuvinte mult controversate de epigrafişti, cu toate că lectura şi interpretarea corectă a fost dată cu peste şapte decenii în urmă chiar de editorii volumului III din „corpus" : PR · COS (fig. 6), din care s-au găsit

mai multe exemplare la Ulpia Traiana și în teritoriu (Dacia, 3—4, 1932, p. 267, fig. 3/1; 543), la Voislova (jud. Caraș Severin) (B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei*, Timișoara, III, 1906, p. 257) etc.; există în diferite muzee (Sarmizegetusa, Deva, Sibiu, Blaj, Drobeta-Turnu Severin, la biserica din Densuș, jud. Hunedoara etc.), aduse toate probabil din ruinele Ulpiei Traiana. Întregirile ce s-au propus apar foarte variate: solemnă și grandioasă era „lectura" lui Șt. Moldovanu „Populus Romanus coloniae Sarmizegetusae" („Foaia pentru minte, inimă și literatură", Brașov, 1853, nr. 40, p. 300); F. Studnicka, AEM, 8, 1884, p. 47, nr. 11 „PR-CO[*pr*(*ovincia*) *co*[*s*(*ularis*)]?"; G. Téglás, *ibidem*, p. 54 citînd un exemplar din Muzeul Deva în forma PRO COS (CIL, III, 8075, 16) acceptă „pro(vincia) co(n)s(ularis)", în timp ce B. Kuzsinszky adopta „pr(aedium) c(onsulare)" (ArchÉrt, 8, 1888, p. 242); „Pr(aetorium) Co(n)s(ulare)" pentru Al. Bărcăcilă (ArhOlt, 2, 1923, p. 190); în sfîrșit „Pr(aedia) Co(n)s(erva)", cu oarecare șovăială, C. Daicoviciu (Dacia, 3—4, p. 543). Deci pentru cele cinci (șase) litere de ștampilă vreo cinci „tîlcuiri" din care nici una deplin convingătoare și concludentă decît poate pentru unii din autorii lor — față de simpla interpretare a celor două „cuvinte" ca nume proprii de persoană, cum au făcut editorii CIL, III, index, p. 2366 (nomina) „Pr...Cos...8075, 15", p. 2387 (cognomina) „Cos... 14116, 5, [8075, 15, 12002]"; totul foarte simplu, fiind adică unul dintre numeroșii meșteri-proprietari de cărămidării din Ulpia Traiana cu numele gentiliciu *Pr*(*ocilius*, *-oculeius*? etc.) și cognomen COS, întregibil în *Cos*(*mus*), *Cos*(*tio*) sau *Co*(*n*)*s*(*t*)[7]. Tabelul „cărămidarilor" sarmizegetusensi se îmbogățește astfel cu un personaj concret ce pare să fi fost unul dintre cei mai activi în producția de material tegular pentru marile construcții ale capitalei-metropole daco-romane.

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (XIV)

Inscriptions de Ulpia Traiana Sarmizegetusa

RÉSUMÉ

Après un examen plus attentif de six pièces épigraphiques fragmentaires ou mal interprétées dans la bibliographie, on y apporte quelques corrections de lecture, en relevant tout d'abord que les inscriptions reprises ici se rapportent pour la plupart à l'activité constructive dans la capitale-métropole de la Dacie romaine, Ulpia Traiana.

1. — Dacia, 1, 1924, p. 246, fig. 12, et p. 248, fragment d'une plaque de marbre provenant d'une construction complexe, faisant mention de travaux de peinture et d'ornementation de l'édifice; le texte est amplifié par un deuxième fragment retrouvé dans le dépôt épigraphique du même Musée archéologique de Sarmizegetusa (fig. 1).

[7] O amplă monografie asupra meșterilor-cărămidari civili din Dacia romană prepară prof. Nicolae Branga (Sibiu).

2. — Dacia, 1, 1924, p. 250, fig. 14 (=AnnÉp, 1927, 56) on y propose quelques rectifications des anthroponymes palmyréniens et romains d'un groupe de prêtres (*sacerdotes*) qui ont construit «ex suo» le temple d'un dieu syrien (probablement Dolichenus) en l'honneur d'un empereur romain (fig. 2).

3. — ArchÉrt, 32, 1912, p. 53 (AA, 1912, 531 ; AnnÉp, 1913, 52 ; Dacia, 1, 1924, p. 252, fig. 15), inscription d'un temple de *Liber Pater* et de *Libera*, érigé par un *Flavius* (?) *Graecinus patronus decuriae* IIII (?) *collegii fabrum* (fig. 3).

4. — Dacia, 3—4, 1932, p. 546, N° 4, autel votif en marbre, fragment, dédié *Concordiae Ordinis* (?) (fig. 4).

5. — ACMIT, 4, 1938, p. 410 dédicace du *pecumarius M. Val. Maximus*, pour *Nemesis Regina* (fig. 5).

6. — CIL, III, 1633,15 = 8075,15 estampille tégulaire connue dans plusieurs exemplaires PR . COS (fig. 6), pour laquelle on adopte la lecture proposée dans CIL, III, index, p. 2366 et 2387 : *Pr*(*ocilius*) ou *Pr*(*oculeius*) *Cos*(... ?), qui était l'un des plus actifs producteurs de tuiles dans la capitale de la Dacie romaine.

INDICE

(cifrele *1—6* indică numărul curent al inscripției)

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Plaque de marbre (deux fragments) d'une construction publique (*aedes augustalium*).

Fig. 2. Plaque en pierre calcaire, fragment, d'un temple palmyrénien.

Fig. 3. Plaque fragmentaire d'un temple de *Liber Pater* et *Libera*.

Fig. 4. Autel votif de marbre dédié *Concordiae...*

Fig. 5. Plaque votive en pierre, base d'une statue (?) dédiée à *Nemesis Regina*.

Fig. 6. Estampille tégulaire avec la marque du propriétaire de la *officina* : PR(ocil- ?) COS-.

NOTE EPIGRAFICE
(Seria a II-a *)

DE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

1. ROMVLA. Relief de marmură; dimensiuni: 0,245 × 0,20 × × 0,03 m. Se păstrează în Muzeul Porţile de Fier, Turnu Severin; inv. II 850.

Jumătatea stîngă a plăcii este lipsă; iniţial avea o formă aproximativ pătrată şi arcuită sus. Reprezintă scena cunoscută a sacrificiului mithriac[1]. Jos, pe cadru, se află inscripţia fragmentară (fig. 1/1):

. . . . .INVICTO

. . . . .A PHOEBVS EIVS

. . . . .POSVIT

În r. 1, inscripţia se reconstituie fără dificultate: [*Mithrae Soli*] INVICTO, [*Mithrae Deo*] INVICTO, mai sigur [*Deo Soli*] INVICTO. Înainte de INVICTO, chiar în cîmpul inscripţiei, este sculptat şarpele.

În r. 2, în lacună, completăm: [*pro salute su*]A.

În r. 3, M.J. Vermaseren propune: [*ex voto*] POSVIT[2]. S-ar mai putea întregi...PHOEBVS EIVS/[*sacerdos*] POSVIT, eventual EIVS/[*signum*] POSVIT. Dar în analogiile pe care le avem[3], completările propuse nu sînt niciodată însoţite de *eius*. Mai potrivită ni se pare întregirea EIVS/[*numini*], care găseşte analogii în inscripţii de la Roma[4] şi din provinciile romane Germania[5] şi Pannonia (Aquincum)[6].

Inscripţia se poate întregi astfel:

[*Deo Soli*] INVICTO

[*pro salute su*]A, PHOEBVS, EIVS

[*numini*], POSVIT

---

* Seria I, SCIV, 22, 1971, 1, p. 107–114.

[1] C. Moisil, BCMI, 1911, p. 139, nota 2; D. Tudor, ArhOlt, 12, 1933, 67–68, p. 221, nr. 1, fig. 1; CIMRM, II, 2172–2173.

[2] CIMRM, II, 2173.

[3] *Ibidem*, I–II, *indici*.

[4] *Ibidem*, I, 497: *Deo Soli Invicto Mithre / quod saepe numini eius / ex audito gratias c...*

[5] *Ibidem*, II, 1376: *Soli de]o invi(cto)... in ... / [portici?] ac deinde c[olumis ornato?/ ... A]ntoninum ... / ...s(ancto) numini e[ius.../ Chre?]s[i]mi ser(vus).*

[6] *Ibidem*, II, 1776: *Minitrae / Aur(elius) Florian/us vet. ex bf. cos. / pro salutem / meam et om/nium meorum / numini eius, dedicavi / Sabino / II et Venusto cos.*

2. În CIL, III, 8041, este publicat un monument epigrafic, cu indicația: „Celei reperta; est Bucaresti in domo Papazoglu"[7]:

. . . .

SANCTV...

SOLIS
[*i*] NVICTI

[*Mi*]T[*h*]R[*ae*]

Dar în catalogul colecției sale, D. Papazoglu notează: „Stălpulețu micŭ pe care este sculptatŭ în latinește (sfintulŭ Sóre biruitoru) (*pinum*)"[8]. Deci, după Papazoglu, piesa a fost descoperită la *Pinum*, pe care, în aceeași lucrare (evident, în mod eronat), îl localizează la Reșca[9].

Rezultă, astfel, că monumentul epigrafic (acum dispărut) a fost descoperit la *Romula* (Reșca), nu la *Sucidava* (Celei).

3. SVCIDAVA. Fragment de relief votiv de marmură, descoperit în anul 1963 în timpul cercetărilor arheologice din cetatea romano-bizantină. Se păstrează numai jumătatea stîngă de sus; latura superioară arcuită; dimensiuni: 0,10 × 0,135 × 0,04 m. Muzeul de istorie din Corabia; inv. 305/2254. „Din figurația sculpturală se păstrează bustul seminud al unui zeu bărbos, purtînd o fîșie de haină pe umărul stîng. Ținea un sceptru în mîna stîngă, iar dreapta o ridica ușor. Din inscripție se păstrează închinarea: *Dom(i)no I*.... Este probabil o închinare pe un grup sculptural pus pentru cuplul Esculap — Hygea"[10] (fig. 1/2).

Dar tipul iconografic arată că este, de fapt, o reprezentare a lui Iupiter, întîlnită pe un mare număr de reliefuri descoperite îndeosebi în provinciile de la sud de Dunăre. Pe cîteva, numele zeului este precedat de epitetul κύριος[11], ceea ce corespunde latinescului *domnus*. Inscripția se întregește astfel:

DOMNO I[*ovi*...

Deoarece sceptrul lui Iupiter cade chiar pe axul piesei, ar fi posibil ca în dreapta registrului sculptural să fi fost redată și Iunona.

În epigrafia Daciei, epitetul *domnus*, însoțind numele lui Iupiter, este nou. Totuși, cîteva inscripții descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[12], Apulum [13], Ampelum[14] și Potaissa[15], sînt dedicate unor divinități anonime, *Domnus et Domna*. Este greu însă de spus dacă sub această denumire se ascunde cuplul Iupiter — Iunona.

[7] Vezi încă Frantz Cumont, MMM, II, nr. 294; CIMRM, II, nr. 2183.

[8] D. Papazoglu, *Muzeul Papazoglu*, București, 1861, p. 49.

[9] *Ibidem*, p. 108, 125, 138.

[10] D. Tudor, SCIV, 17, 1966, 3, p. 600, nr. 19; OR[3], p 508, nr. 197.

[11] D. Tsontchev, RA, 1962, 1, p. 183—185, nr. 2: Κυρίῳ Διεῖ καὶ Ἥρα ἐπηκόοις/ Ἰουλιανὸς Ἰουλίου εὐχαριστήριον (Padarino, distr. Omurtag, R.P. Bulgaria); cf. încă, G. Mihailov, IGB, III, 1, nr. 966 (Philippopolis): Κυρίῳ Διί; Miodrag Grbić, *Choix de plastiques grecques et romaines au Musée National de Beograd*, Belgrad, 1958, p. 131, pl. 63: [Κυρ]ίῳ Διί.

[12] CIL, III, 12578.

[13] CIL, III, 1004; cf. și CIL, III, 7749.

[14] CIL, III, 7833 (= 1289).

[15] CIL, III, 7671.

Fig. 1. Reliefuri votive. 1 i

C 1560 — St. Ist. Veche (d.p. 596)

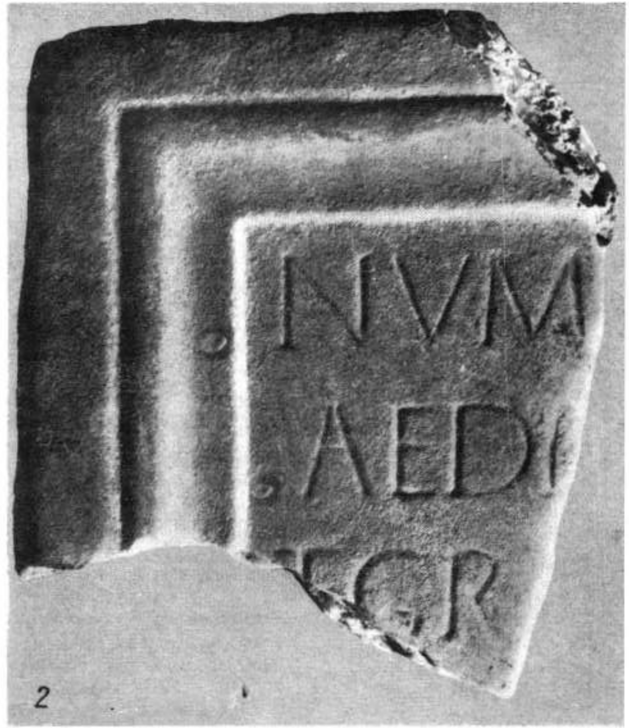

Fig. 2. 1 relief votiv de la Sucidava ; 2 inscripţie pe un edificiu de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

4. În lapidariul Institutului de arheologie din Bucureşti se află un fragment de tăbliţă votivă cu reprezentarea lui Hercule (inv. L 1 150). Piesa a fost descoperită probabil la Sucidava [16]. Dimensiuni : 0,10 × 0,15 × × 0,055 m (fig. 2/1).

Se păstrează numai jumătatea de sus. Piesa este destul de uzată; pe plintă se mai pot vedea cîteva resturi dintr-o inscripţie. D. Tudor citeşte : H E R C V L I[17].

Dar Gabriella Bordenache, care republică piesa în catalogul sculpturilor antice de la Muzeul naţional de antichităţi, consideră că este vorba de o dedicaţie în limba greacă[18] : Ἡρ[α]κλῆ.

După Gabriella Bordenache, litera A fusese gravată în locul unde, în partea stîngă a plintei, se vede o spărtură. În realitate, această spărtură a existat înainte de gravarea inscripţiei; lapicidul a căutat s-o evite, despărţind primele două litere de restul inscripţiei.

În desenul lui D. Tudor vedem că după HERCVLI urmează un semn neclar. Examinînd inscripţia, am observat că este vorba de jumătatea inferioară a literei X, precedată de un alt semn, ceea ce sugerează completarea EX [*voto*]. Inscripţia de pe plintă se citeşte deci :

HERCVLI EX [*voto*]

5. Acum patru decenii, C. Daicoviciu publica ,,un fragment dintr-o inscripţie sacrală, pe marmură (dim. 35 × 32 cm)'', aflată la vremea aceea în Muzeul Institutului de studii clasice din Cluj :

N V M I [N I]

AEDI

IGR

După indicaţia sa, piesa s-ar fi descoperit la Drobeta, fiind donată de Alexandru Bărcăcilă[19].

Inscripţia a fost inclusă şi de D. Tudor în suplimentul epigrafic al cunoscutei sale sinteze *Oltenia romană*, cu indicaţia că se află în Muzeul din Sarmizegetusa[20].

În realitate, piesa are altă provenienţă. Alexandru Bărcăcilă arată într-o notă publicată în anul 1923 că, împreună cu cîţiva elevi, probabil în timpul unei excursii organizate de Liceul ,,Traian'' din Turnu Severin, a găsit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa un fragment de inscripţie cu con-

[16] Piesa, cu loc de descoperire necunoscut, poartă pe spate o veche etichetă cu însemnarea CDRCP 1095. Numărul respectiv îl întîlnim în ,,Inventarul Colecţiunei Papazoglu, luată în primire de comisiunea instituită de Ministerul Cultelor şi Instrucţiunei Publice N° 77132/1908'' (ms., la Institutul de arheologie, Bucureşti). Eticheta CDRCP se poate descifra : *Celei, Districtul Romanaţi, Colecţia Papazoglu*. Vezi astfel şi fragmentul de plăcuţă votivă de la Sucidava (Celei), publicat de V. Pârvan, *Ştiri nouă din Dacia Malvensis*, Bucureşti, 1913, p. 25, nr. 28; pe spate poartă eticheta CDRCP, 1089; de asemenea, pe plinta superioară a acesteia se vede o altă etichetă, tipărită, din care a mai rămas : ... (*Rom*)*anaţi*/ ... *Papaso*(*glu*).

[17] D. Tudor, Materiale, 2, 1956, p. 571, nr. 21, fig. 30 *a*.

[18] Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, Bucureşti, 1969, p. 171, nr. 13.

[19] C. Daicoviciu, AISC, 2, 1928—1932, 2, 1933, p. 60, nr. 3 *a*.

[20] OR², p. 381, nr. 12; OR³, p. 483, nr. 13.

ținutul : *Num*[*ini*]...*Aed*[*em*]....[*L*]*Gr*...; piesa a intrat în colecția Muzeului Porțile de Fier[21].

Textul inscripției este însă identic cu cel publicat de C. Daicoviciu; așadar, piesa donată muzeului clujean de Alexandru Bărcăcilă a fost descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Fragmentul epigrafic se păstrează la Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj; inv. I.N. 28; dimensiuni : 0,355 × 0,297 × 0,078 m; litere înalte de 4,8—5 cm; pe margini, un chenar dublu[22] (fig. 2/2). După formă și dimensiuni, reiese că fragmentul epigrafic a fost rupt dintr-o placă atestînd foarte probabil restaurarea unui edificiu de cult. Începutul dedicației ne îndeamnă să-l atribuim zeilor medicinei[23] :

NVM[*ini Aesculapi et Hygiae*]
AEDE[*m vetustate conlabsam*[24]]
L. GR.........................

6. VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA. Fragment de inscripție pe marmură albă, cu nuanțe vineții (Bucova); dimensiuni 0,39 × 0,22 × × 0,11 m. Muzeul comunal din Sarmizegetusa; inv. S. 250 (fig. 3/1).

Piesa a fost publicată în repertoriul ce însoțește un studiu privind cultul zeiței Diana în Dacia : [VENERI ?] / [V]ICTRICI / [DI]ANAE S(acrum)/ DIGNISS[IMAE ? IMIS ?]/ L(ocus) D(atus)[D(ecreto) D(ecurionum) ?]. Autorul o datează, nu știm pe baza cărui criteriu, în secolul al II-lea e.n.[25].

Cum se vede și din fotografie, inscripția nu este transcrisă corect în întregime. Se pare că autorul nu a văzut monumentul[26] : în r. 2 (păstrat) nu este scris ICTRICI, ci ICTRIC; de asemenea, pe piatră apare clară, deasupra ultimei litere din ICTRIC, hasta unei litere în formă de I, precedată de un punct triunghiular.

---

[21] Al. Bărcăcilă, ArhOlt, 2, 1923, p. 183, *b*. Cu aceeași ocazie, au fost duse la Turnu Severin alte două piese : un fragment de vultur (acefal), reprodus fotografic de Bărcăcilă în publicația respectivă, și un „fragment de la baza unei statui a Hecatei, luat de la marginea unui cuptor de var de pe cuprinsul cetății, după ce restul fusese mistuit de flăcări" (*ibidem*, p. 183—184, *a*, *c*). Or, C. Daicoviciu notează (*op. cit.*, nr. 3, *b*, *c*), că în posesia muzeului din Cluj au mai intrat încă două piese, donate tot de Al. Bărcăcilă : „fragment dintr-o statue feminină (Hecate ?)" și „un vultur (capul lipsește) de piatră". După cum arată Bărcăcilă, și aceste piese provin de la Ulpia Traiana (nu de la Drobeta, cum credea C. Daicoviciu).

[22] Detalii și fotografie comunicate de colegul C. Pop (Cluj).

[23] În mod obișnuit, dedicațiile *numini* din Dacia sînt pentru Esculap și Hygia (CIL, III, 972, 974, 978, 985, 1417, 7655; cf. încă, J. Trynkowski, Eos, 56, 1966, 1, p. 217—220). La Ulpia Traiana, cultul zeilor medicinei este destul de bine reprezentat epigrafic (CIL, III, 1417, 1417^a, 1422, 1427, 7896, 7897, 7898, 13775, 13776; Oct. Floca, AISC, 1, 1928, p. 103—105, nr. 2). Cf. însă CIL, III, 973: Numini Sarapis...; 989 : *Numini Apol*(*l*)*ini*; 992 : *Numini Ca*[*e*]*lest*...; 1127 : *Numinib*(*us*) *A*[*ugg.*] *Severi et Antonini et Getae Caes.*; 1128 : *Numini et virtutibu*[*s*... (toate de la Apulum); CIL, III, 1439 (Ulpia Traiana) : *Numini et providentiae Im*[*pp.*] *Severi et Ant*[*onini*...

[24] Cf. N. Gostar, Materiale, 2, 1956, p. 639—642 : [*Aed*]*em, quae fuit* / [*vetu*]*state conlabsa*, / ... *Herculanus*, / [*dec*(*urio*) *co*]*l*(*oniae*), *aedil*(*is*), *omni* /[*impen*]*dio suo ampli*/[*avit cu*]*m porticibus* / [*et*...] *r*[*e*]*stituit*.

[25] Mihai Bărbulescu, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 205, nr. 54, fig. 1.

[26] Vezi *ibidem*, nota 5.

Chiar şi aşa, lectura este forţată, căci formula *s*[*acrum*] după *Dianae* arată clar că în ultimul rînd, DIGNISS, nu poate fi un epitet al zeiţei Diana (eventual împreună cu Venus). De asemenea, formula finală *locus datus decreto decurionum* nu se potriveşte cu încheierea unei inscripţii votive.

Examinînd fragmentul de piatră, am constatat că de fapt nu este vorba de o placă; faţa posterioară, nelucrată în vreun fel, îşi datorează forma despicării dintr-o inscripţie mare, deoarece această varietate de marmură clivează în plăci de forme aproximativ geometrice. Comparîndu-l cu alte epigrafe de acest gen descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, aflate în muzeele arheologice din Deva şi Sarmizegetusa, ne-am dat seama că fragmentul de inscripţie s-a desprins dintr-un altar onorific. În consecinţă, textul inscripţiei se pretează la alte întregiri:

[*V*]ICTRIC este epitetul unei legiuni: *VI Victrix* sau *XX Victrix*. În rîndul următor, ANAE este partea finală a supranumelui legiunii: *Antoninianae*, *Severianae*, *Gordianae*, *Philippianae*. În inscripţie este vorba de un personaj onorat cu epitetul *dignissimus* (în penultimul rînd); monumentul i-a fost ridicat de un militar dintr-una din legiunile amintite mai sus. Pentru înţelegerea completă a inscripţiei, reproducem spre comparaţie conţinutul dedicaţiei de pe un altar onorific de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa: *C*(*aio*) *Val*(*erio*), *C*(*ai*) *fil*(*io*), *P*[*a*]*p*(*iria*, *tribu*)], /*Suro*, *dec*(*urioni*) *col*(*oniae*) *S*[*ar*]/*miz*(*egetusae*) *Metrop*(*olis*), *ae*[*di*]/*licio*, *praef*(*ecto*) *collegi*/ *fabr*(*um*) *et II-viral*[*i*]/*col*(*oniae*) *eiusdem*,/*T*. *Aurel*(*ius*) *Emeritus*, /(*centurio*) *leg*(*ionis*) *VI Victric*(*is*)/*Severian*(*ae*), *socero*./*L*(*ocus*) *d*(*atus*) *d*(*ecreto*) *d*(*ecurionum*)[27].

După exemplul acesteia, în r. 3 completăm S...în *s*[*ocero*]. În r.1 (păstrat) se mai vede doar I(?) precedat de un punct, dovadă că este iniţiala unui cuvînt — cognomenul anonimului militar, dar mai degrabă hasta lui L din cuvîntul *legio*.

Clarificată şi mai bine pe baza unei reconstituiri grafice (fig. 3/2), inscripţia este următoarea:

[...(*centurio*)?]L[*egionis*]
[*VI V*]ICTRIC[*is Seve*-]
[*ri*]ANAE S[*ocero*]
DIGNISS[*imo*]
L(*ocus*) D(*atus*) [*d*(*ecreto*) *d*(*ecurionum*)]

Epitetul *Severiana* datează inscripţia în timpul domniei împăratului Severus Alexander (222 — 235 e.n.).

Ar fi a treia atestare în inscripţiile Daciei a unui militar din legiunea VI Victrix[28].

7. *Buciumi* (jud. Sălaj). Fragment de inscripţie de calcar, descoperită încastrată în zidul unei barăci din castru[29]; dimensiuni: 0,28 × 0,12 × × 0,18 m (fig. 4/1). A fost citită şi completată astfel:

[27] C. Daicoviciu, Dacia, 3—4, 1927—1931, p. 548.
[28] Vezi CIL, III, 1474; *supra*, nota 27.
[29] E. Chirilă, N. Gudea, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 23, fig. 27.

AVG	„aug(ustus) [trib(unicia)....
III IM	[pot(estate)] III, imp(eratori)...[co(n)s(uli)]...
PRO	pro[co(n)s(uli)]...
I	[coh(ors)] I [Aug(usta)]"

Descoperitorii leagă unitatea anonimă din inscripţie de ştampila COH I AVG, descoperită pe o serie de cărămizi şi ţigle din castrele de la Porolissum şi Buciumi[30]. Ştampila a fost atribuită cohortei *I Augusta Ituraeorum sagittariorum*[31], unitate atestată în provincia *Dacia* de diploma militară de la Porolissum din 17 februarie 110[32], apoi în Dacia Superior de diplomele militare de la Nova Zagora (23 februarie 144), Tibiscum (13 decembrie 156/157) şi Cristeşti (8 iulie 158)[33].

Prin urmare, ştampilele şi inscripţia datează *ante* 144, cînd, cum observă şi editorii inscripţiei, unitatea fusese deja retrasă în Dacia Superior[34]. Pentru vechimea ei pledează şi faptul că mai tîrziu a fost folosită ca material constructiv la zidul unei barăci din castru.

Titlurile imperiale ne pot fi de folos în datarea şi întregirea inscripţiei. Ele nu pot fi legate nici de Antoninus Pius[35], nici de Hadrian[36]. În schimb, ele se leagă foarte bine de numele împăratului Traian[37] : astfel, numărul de ordine al puterii tribuniciene se poate întregi [XV]III sau [XVI]III (a. 114 — 115) ; în a. 115, Traian primea patru salutaţii imperiale (VIII — XI) ; în 112 fusese *consul VI* ; în octombrie 113, împăratul părăsea Roma, plecînd în războiul contra parţilor, cu care ocazie ia titlul de proconsul[38]. Inscripţia datează foarte probabil din anul 115 ; ea se poate reconstitui astfel :

[*Imp. Caes., divi*]
[*Nervae f., Nervae*]
[*Traiano*] *AVG*[*usto*]
[*trib. pot. XVI*]III IM[*p......*]
[*cos. VI*] PRO[*cos., p.p.*]
[*co*]H.I [*Aug.*]
[*Ituraeorum sagitt.*]

Deci, prin anii 114 — 115, *cohors I Ituraeorum sagittariorum* se afla încă la Buciumi. Locul ei a fost luat de *cohors II Nervia Pacensis Britto-*

---

30 *Ibidem*, p. 117.
31 I. I. Russu, ActaMN, 6, 1969, p. 171 ; E. Chirilă, N. Gudea, *loc. cit.*
32 CIL, XVI, 57.
33 CIL, XVI, 90, 107, 108.
34 Vezi şi M. Macrea, E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, ActaMN, 6, 1969, p. 154—155.
35 R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4], Paris, 1914, p. 197—198 ; Ida Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, Milano, 1968, p. 470.
36 R. Cagnat, *op. cit.*, p. 196 ; Ida Calabi Limentani, *op. cit.*, p. 470.
37 *Ibidem*, p. 469 ; A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 276 (indici).
38 Julien Guey, *Essai sur la guerre Parthique de Trajan (114—117)*, Bucureşti, 1937, p. 39—42. Traian este atestat cu titlul de *proconsul* de o diplomă militară din 8 septembrie 116 (cf. CIL, III, p. 2425— indici) ; pentru împrejurările în care unii împăraţi din secolul al II-lea iar titlul de *proconsul*, vezi R. Cagnat, *op. cit.*, p. 165.

num milliaria, atestată la anul 114 în Pannonia Inferior[39]; dar în 133 se afla în Dacia Porolissensis[40]. Deci, unitatea de ituraei a fost retrasă în Dacia Superior în perioada cuprinsă între anii 115 — 133.

8. *Buciumi*. Cărămizi ştampilate descoperite în castru; lecturi diferite[41]: COH(*ors*) II NV(*midarum*) (Carol Torma[42]); AN II HOC, „coh(ors) II Na(valis)" (H. Finály[43]); ...INP (Szilágyi, un fragment de la Porolissum[44]); COH(*ors*) II N(*er*)V(*ia*) (I. I. Russu[45]).

În realitate, după literele COHIIN nu urmează nici litera V, nici A sau P (singure), ci literele PA în ligatură[46]; una din hastele literei A este comună cu aceea a lui P, cealaltă se dezvoltă din bucla acesteia din urmă (P). De acord cu Finály, ştampila trebuie citită răsturnată faţă de felul cum s-a făcut pînă acum; astfel restabilită, ştampila se citeşte invers, de la dreapta spre stînga (litera N apare astfel normală) (fig. 4/2):

COH(*ors*) II N(*ervia*) PA(*censis*)

Dar cu acest epitet al cohortei II *Nervia Brittonum milliaria*, nou atestat în Dacia, se confirmă pe deplin identitatea acestei unităţi cu *cohors II Nervia Pacensis Brittonum milliaria*, aflată la anul 114 e. n. în Pannonia Inferior[47].

În Dacia Porolissensis, unitatea este atestată mai întîi de diploma militară de la Gherla din 2 iulie 133[48]. Este foarte probabil că a fost transferată în noua provincie cu ocazia evenimentelor la care face aluzie noua diplomă de la Gherla din 10 august 123 şi care au afectat deopotrivă Dacia şi Pannonia Inferior[49]. O mai menţionează în Dacia Porolissensis diploma de la Domaşnea din 27 septembrie 159[50], apoi alte trei, datate toate 21 iulie 164, descoperite lîngă Palatovo (Thracia)[51], la Gilău[52] şi la Căşei[53]. Cel puţin trei inscripţii îi atestă prezenţa la Buciumi[54]. Într-un

---

[39] CIL, XVI, 61.

[40] C. Daicoviciu, D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 164.

[41] I. I. Russu, SCIV, 10, 1959, 2, p. 315—316.

[42] *Magyar Tudomány Akademia évkönyvei*, Budapesta, XI, 1864, 2, p. 11—12; apud I. I. Russu, SCIV, 10, 1959, 2, p. 309, unde se dă în traducere textul lui Torma privitor la acest castru. Lectura sa este admisă şi de alţi epigrafişti: CIL, III, 1633[5] (= 8074[22]); G. Téglás, Klio, 1910, p. 500.

[43] ErdM 3, 1864—1865, p. 7 şi fig. 5.

[44] J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, DissPann, II, 21, 1946, p. 59, pl. 19, nr. 279; vezi I. I. Russu, *loc. cit.*, p. 316, nota 1.

[45] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 316.

[46] Vezi şi desenele ce însoţesc articolul lui I. I. Russu, în *loc. cit.* p. 315, fig. 5, şi capitolul redactat de E. Chirilă şi N. Gudea, în *Castrul roman de la Buciumi*, pl. 137.

[47] CIL, XVI, 61.

[48] C. Daicoviciu, D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 164.

[49] Vezi I. I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti, 1973, p. 19 şi urm.

[50] CIL, XVI, 110.

[51] CIL, XVI, 185.

[52] I. I. Russu, Materiale, 2, 1956, p. 708—711 (=AnnÉp, 1957, nr. 199).

[53] G. Forni, Athenaeum, 36, 1958, p. 32—33 (=AnnÉp, 1959, nr. 37).

[54] CIL, III, 842 (inscripţia funerară a unui veteran); E. Chirilă, N. Gudea, în *Castrul roman de la Buciumi*, p. 115—116.

fel sau altul, şi cele trei fragmente de diplome militare descoperite în castru se referă la istoria aceleiaşi unităţi [55].

9. *Bologa* (jud. Cluj). Cărămizi ştampilate (circa 10 exemplare), descoperite în castru; după editorul acestora, ştampila conţine literele CES: „Lectura rămîne nesigură. Lecturile G[a/ES[ati/ sau C[oh(ors) I a/E[lia Gae]S[atorum]/ ni se par destul de complicate şi puţin plauzibile, mai ales cea din urmă. Nu excludem posibilitatea ca ştampila să prezinte numele unui fabricant particular"[56].

Datorită unei erori de lectură, litera S apare inversată în desenul şi fotografia editorului ştampilei; aceasta trebuie răsturnată şi citită de la dreapta spre stînga (fig. 5/1):

G(*a*)ES(*ati*)

Presupunerea că este vorba de o ştampilă civilă (în castru) nu se poate susţine. Ştampila înregistrează o formaţiune de *Gaesati* [57], devenită ulterior *cohors I Aelia Gaesatorum milliaria* (atestată ca atare pentru prima dată de diploma militară de la Gherla din 2 iulie 133). Gentiliciul *Aelia* arată că este o creaţie a împăratului Hadrian; nu avem nici o dovadă că a fost adusă din Pannonia Inferior, cum s-a presupus [58]. Dimpotrivă, ştampila GES arată că unitatea a fost creată chiar în Dacia şi a staţionat de la început în castrul de la Bologa, unde lasă inscripţii [59] şi ştampile [60].

Ea a format garnizoana castrului împreună cu *cohors II Hispanorum* [61].

10. *Olteni* (jud. Covasna). Cărămizi ştampilate, utilizate la un sarcofag (în acesta s-a găsit o monedă din anul 141 e.n.); ştampila de formă dreptunghiulară, cu capetele lăţite şi rotunjite (10,8 × 2,1 cm); literele în relief (fig. 5/2).

După Zoltán Szekély, „dezlegarea poate să fie: C(ohors) IIII B(rittonum) E(quitata) sau C(ohors) IIII BE(ssorum) sau, luînd în consideraţie bara de jos a literei E ca fiind E şi T, ar putea fi şi C(ohors) IIII BE(tavorum), adică Batavorum"[62].

O nouă lectură a propus N. Gostar: „Din ortografia ştampilei se poate vedea că imprimarea este de fapt C II·II BE. Punctul, la mijlocul

---

[55] Idem, *Castrul roman de la Buciumi*, p. 118—119 şi nota 232. Ne oprim numai la diploma din anul 164, avînd ca titular un soldat anonim din *ala Siliana c.R.*; această unitate îşi avea garnizoana în castrul de la Gilău (C. Daicoviciu, D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 167). Descoperitorii se întreabă în ce împrejurări diploma unui veteran dintr-o unitate care îşi avea garnizoana în alt castru a ajuns la Buciumi. Explicaţia, valabilă pentru toate cazurile similare din Dacia, este aceea că un urmaş al acestui veteran anonim a intrat mai tîrziu ca soldat în cohors II Nervia Brittonum de la Buciumi.

[56] N. Gudea, ActaMN, 9, 1972, p. 421, fig. 9/6 şi 14/6.

[57] C. Cichorius, RE, IV, 1900, col. 286, s.v. *cohors*; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938,p. 134—135; C. Daicoviciu, D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 169.

[58] Cf. însă D. Protase, C. Daicoviciu, ActaMN, 1, 1964, p. 170.

[59] CIL, III, 7648 (cf. N. Gudea, Apulum, 10, 1972, p. 707—711); N. Gudea, ActaMN, 9, 1972, p. 415—416, nr. 6—7.

[60] M. Macrea, ACMIT, 4, 1938, p. 125—126; N. Gudea, *loc. cit.*, p. 420—421.

[61] Despre această unitate, M. Macrea, *loc. cit.*, p. 123—125; W. Wagner, *op. cit.*, p. 152; C. C. Petolescu, Sargetia, 9, 1972, p. 43—48; N. Gudea, *loc. cit.*, p. 413 şi urm.

[62] Materiale, 8, 1962, p. 331, fig. 4/2, *b*; cf. ArhMold, 5, 1967, p. 141, fig. 8/1.

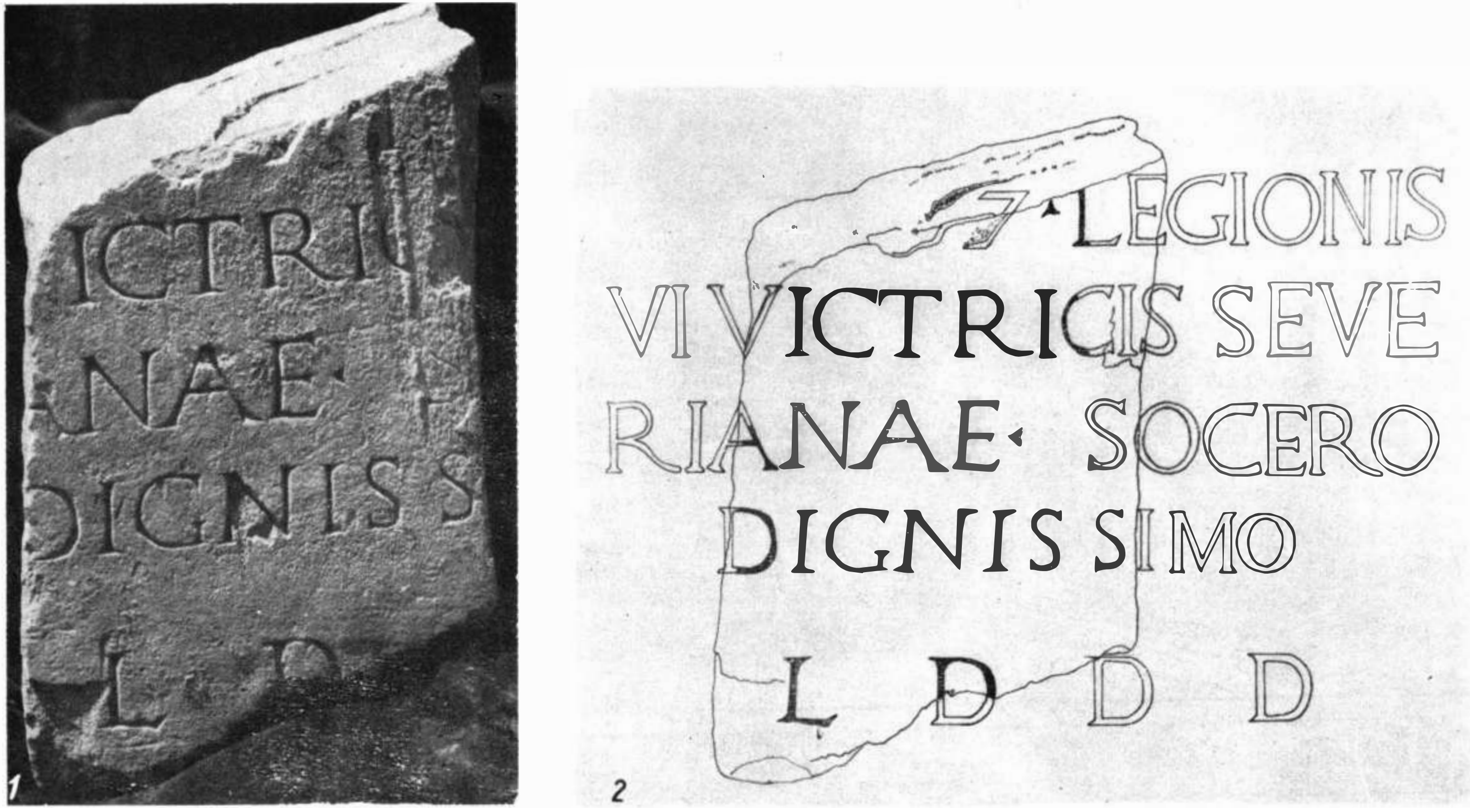

Fig. 3. Fragment de altar onorific de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. 1 fotografie; 2 reconstituire (scara 1/4).

Fig. 4. Castrul de la Buciumi. 1 fragment de altar; 2 cărămidă ștampilată.

2

Fig. 5. Cărămizi ștampilate. 1 castrul de la Bologa (după N. Gudea); 2 Olteni.

celor patru haste verticale, ne permite să corectăm lectura în CH II BE". „În cazul acesta, unitatea care a staţionat în castrul de la Olteni, ar fi posibil, fără a avea însă totală certitudine, să nu fie alta decît *c(o)h(ors) II Be(ssorum)*..."[63].

După I. I. Russu, « numele etnic al unităţii apare echivoc BE+T sau BE+L, deci eventual şi „Betasiorum", dar posibil şi „Belgarum" (?) »[64].

De acord cu N. Gostar, ştampila conţine numele cohortei II Flavia Bessorum. Mai întîi, cele două haste orizontale, citite H de N. Gostar, pot fi numărul de ordine al unităţii; următoarele două — literele FL din gentiliciul acesteia. Mai departe, toţi epigrafiştii care s-au ocupat de această ştampilă au remarcat că ultimul semn cuprinde două litere în ligatură, fie că sînt E+T, fie E+L. În realitate, este vorba de ligatura E+S; litera S este sugerată şi de liniuţa pornind în jos din capătul stîng al barei orizontale a acelui „T" răsturnat.

Avînd în vedere cele arătate, propunem următoarea lectură:

C(ohors) II FL*(avia)* BES*(sorum)*

Unitatea a făcut parte dintre trupele provinciei Dacia Inferior[65]. Noua lectură a ştampilei este dovada că acest castru se afla în cadrul teritorial-militar al Daciei Inferior[66].

NOTES ÉPIGRAPHIQUES

(IIe série)

RÉSUMÉ

1. ROMVLA. D. Tudor, ArhOlt, 12, 1933, 67—68, p. 221, n° 1; M. J. Vermaseren, CIMRM, II, 2172—2173. Fragment de relief votif de marbre, avec la représentation du sacrifice mithriaque; la restitution de l'inscription est la suivante: [*Deo Soli*] INVICTO / [*pro salute su*]A, PHOEBVS EIVS / [*numini*] POSVIT.

2. CIL, III, 8041: « Celei reperta; est Bucaresti in domo Papazoglu ». Mais, dans le catalogue de son musée (*Muzeul Papazoglu*, Bucureşti, 1861, p. 49), D. Papazoglu montre que le monument a été découvert à Romula (Reşca).

3. SVCIDAVA. D. Tudor, SCIV, 17, 1965, 3, p. 600, n° 19. Fragment de relief votif; en haut, sur le cadre cintré, l'inscription DOMNO I... (fig. 1/2), dont nous proposons la lecture: DOMNO I[*ovi*]...

4. SVCIDAVA. Fragment de relief votif en marbre avec l'inscription HERCVLI, publiée par D. Tudor (Materiale, 2, 1956, p. 571, n° 21);

---

[63] ArhMold, 4, 1966, p.179; AnnÉp, 1967, nr. 409.

[64] I. I. Russu, ActaMN, 4, 1967, p. 88; idem, SCIV, 23, 1972, 1, p. 172.

[65] Documentarea integrală privitoare la această unitate: I. I. Russu, ActaMN, 4, 1967, p. 86—88.

[66] Despre acest castru, bibliografia în *Tabula Imperii Romani, L—35*, Bucureşti, 1969, p. 55.

mais, Gabriella Bordenache propose : ʽΗρ[α]κλῆ. Lecture correcte : HERCVLI EX [*voto*]. (fig. 2/1).

5. C. Daicoviciu, AISC, 2, 1928—1932, 2 (1933), p. 60, n° 3, *a*, publiait un fragment de monument épigraphique, avec l'indication qu'on a découvert à Drobeta ; mais l'inscription avait été déjà publiée par Al. Bărcăcilă, ArhOlt, 2, 1923, p. 183, *b*, où on donne le lieu juste de la découverte : *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. L'inscription atteste l'existence d'un temple consacré probablement aux dieux de la médecine : NVM[*ini Aesculapi et Hygiae?*]/AED[*em*. . .]/L. GR. . . . (fig. 2/2).

6. VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA. M. Bărbulescu, Dacia, N. S., 16, 1972, p. 205, n° 54 : [VENERI ?] / [V]ICTRICI /[DI]ANAE S(acrum) / DIGNISS[IMAE ? IMIS ?] / L(ocus) D(atus) [D(ecreto) D(ecurionum) ?]. En réalité, il s'agit d'un fragment d'autel honoraire : [. . . (*centurio ?*)] L(*egionis*] / [*VI Vi*]CTRIC[*is Seve/ri*]ANAE S[*ocero*] / DIGNISS[*imo*] / L(*ocus*) *D*(*atus*) [*d*(*ecreto*) *d*(*ecurionum*)] (fig. 3).

7. *Buciumi* (dép. de Sălaj). E. Chirilă, N. Gudea, dans *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 117. Fragment d'un autel en pierre calcaire, trouvé dans les murailles d'un édifice intérieur du camp (fig. 4/1). D'après nous, l'inscription a été rédigée en l'honneur de l'empereur Trajan, probablement en 115 : [*Imp. Caes., divi/Nervae f., Nervae/Traiano* /AVG[*usto / trib. pot. XVI*]III IM[*p*. . . . / *cos. VI*] PRO[*cos. p.p./co*]H. I [*Aug. / Ituraeorum sagitt.*]

8. *Buciumi*. Briques estampillées : COH(*ors*) II NV(*midarum*), d'après Carol Torma (cf. aussi CIL, III, $1633^5 = 8074^{22}$) ; par contre, I. I. Russu SCIV, 10, 1959, 2, p. 316, propose : COH(*ors*) II N(*er*)V(*ia*). Notre lecture : COH(*ors*) II N(*ervia*) PA(*censis*) ; la ligature P+A (A renversée) (fig. 4/2).

9. *Bologa* (dép. de Cluj). N. Gudea, ActaMN, 9, 1972, p. 421, fig. 9/6 et 14/6 : briques estampillées, GES. Probablement G(*a*)ES(*ati*) (fig. 5/1), formation irrégulière transformée par Hadrien en *cohors I Aelia Gaesatorum* (attestée comme tel pour la première fois par le diplôme militaire de Gherla de 2 juillet 133 : AnnÉp, 1962, n° 255).

10. *Olteni* (dép. de Covasna). Briques estampillées (fig. 5/2) ; lectures différentes. D'accord avec N. Gostar, il s'agit d'une estampille de la *cohors II Flavia Bessorum*. Nous proposons : *C*(*ohors*) II FL(*avia*) BES(*sorum*) (la ligature E+S).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Reliefs votifs. 1. Romula ; 2 Sucidava.

Fig. 2. 1 relief votif de Sucidava ; 2 inscription sur un édifice de Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Fig. 3. Fragment d'autel honoraire de Ulpia Traiana Sarmizegetusa. 1 photo ; 2 reconstitution (échelle 1 : 4).

Fig. 4. Camp de Buciumi. 1 fragment d'autel ; 2 brique estampilée.

Fig. 5. Briques estampillée. 1 camp de Bologa (d'après N. Gudea) ; 2 Olteni.

I. I. RUSSU, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti, Edit. Acad., 1973, 123 p., 21 fig.

Diplomele militare romane constituie prin informaţiile de ordin administrativ-organizatoric, militar, topografic, lingvistic şi prin raritatea lor, documente de primă importanţă pentru studierea multor aspecte ale istoriei imperiului sau provinciilor romane. Cea de-a doua diplomă gherleană reprezintă, în acest sens, un document epigrafic excepţional pentru istoria Daciei şi chiar a imperiului, iar publicarea acestuia de către I.I. Russu, un model de analiză şi interpretare.

Este un fragment de diplomă militară, *tabella I*, descoperit în toamna anului 1971 pe teritoriul castrului din apropierea oraşului Gherla („a doua diplomă de la Gherla", prima, din anul 133 pentru Dacia Porolissensis, fiind descoperită în 1960). Textul cuprinde cîteva ştiri deosebit de importante, care reclamau discutarea lor într-o lucrare monografică mai amplă, ceea ce s-a realizat dealtfel prin prezentul volum.

Diploma aparţinuse fostului soldat Glavus, fiul lui Navatus, originar din Sirmium (Pannonia Inferior), care servise în unitatea de cavalerie *Ala I Brittonum civium Romanorum*, sub comanda prefectului Marcus Minicius Marcellinus. Data actului reiese cu precizie din text: a VII-a *tribunicia potestas* a lui Hadrianus (117—138), *ante diem IIII idus augustas*, deci 10 august 123. Acum, se consfinţea lăsarea la vatră a ostaşilor din patru unităţi auxiliare, trei staţionate în Dacia Porolissensis (*Ala II Pannoniorum, Ala I Brittonum civium Romanorum, Cohors I Britannica miliaria*) şi una în Pannonia Inferior (*Ala I Brittanorum civium Romanorum*), fapt ce se întîmplase anterior, înainte de anul 120, în timpul guvernatoratului extraordinar al lui Q. Marcius Turbo în Dacia şi Pannonia Inferior. Menţionarea acestei situaţii neobişnuite dă prilej autorului să discute stările de lucruri din Dacia şi Pannonia la începutul domniei lui Hadrianus. Planul împăratului de evacuare a Daciei în 117—118, criza militar-politică şi relaţiile cu sarmaţii din aceşti ani tulburi, guvernarea celor două provincii reunite de către Q. Marcius Turbo din *ordo equester*, activitatea sa militară şi, în fine, consolidarea ordinii provinciale, sînt cîteva din problemele spre a căror cunoaştere mai amănunţită şi veridică ne conduc datele valoroasei diplome.

Merită a fi în chip deosebit reliefate subcapitolele referitoare la evenimentele anilor 117—118 în zona daco-pannonică a imperiului. Analizînd izvoarele documentare şi trecînd în revistă poziţiile istoricilor moderni în legătură cu planul lui Hadrianus de a evacua Dacia la 117—118, autorul stabileşte cu claritate existenţa reală a unui asemenea plan, subliniind importanţa, pentru problema continuităţii, a motivului invocat de adversarii proiectului imperial. În acest context este discutată aducerea la cîrma Daciei şi Pannoniei, într-o magistratură extraordinară, rar întîlnită în istoria imperiului, a destoinicului general care a fost Q. Marcius Turbo; se relevă eficienţa strategiei aplicate în luptele cu iazygii din Cîmpia Tisei: prinderea lor într-un cleşte tocmai de către unităţile militare situate la răsărit şi la apus de teatrul luptelor, în nou creatul district porolissens şi respectiv în Pannonia Inferior, unităţi puse sub comanda unică a lui Turbo şi menţionate de diploma în discuţie.

Dar nu numai aceste aspecte istorice deosebit de importante constituie valoarea diplomei şi cărţii deopotrivă, ci şi „amănuntele".

Dacă pînă în prezent întîia atestare a Daciei Porolissensis — prima diplomă gherleană — indica anul 133, iar supoziţii istorice conduceau spre anul 124 ca dată de înfiinţare a respectivului district provincial, acum acest act organizatoric poate fi încadrat într-un interval mai strîns, cuprins între 29 iunie 120 şi 10 august 123. Acel Livius Grapus (greutatea descifrării unor litere va aduce, posibil, şi alte lecturi) este probabil primul guvernator-procurator praesidial al Daciei Porolissensis. Sînt analizate şi celelalte elemente ale diplomei militare, ce se constituie în preţioase mărturii: cei doi consuli, T. Salvius Rufinus Minicius Opimianus şi Cn. Sentius Aburianus, necunoscuţi pînă în prezent în repertoriile de *Fasti consulares*, ştiri despre trupele menţionate în document, despre cariera lui M. Minicius Marcellinus, comandantul unităţii de cavalerie în care servise Glavus şi informaţiile de natură etnică şi lingvistică (Glavus şi Navatus, antroponime illyre, Iubena, fiica lui Bellagentus, soţia fostului călăreţ, cu antroponim şi patronimic celtic, de neam eravisc).

Cartea mai cuprinde (în *Anexe*) rediscutarea altor trei diplome militare descoperite în Dacia, precum şi repertoriul bibliografic al tuturor diplomelor militare aflate pe teritoriul Daciei sau în afară, privitoare la trupele auxiliare din această provincie, precum şi diplomele descoperite în Dacia care interesează istoria militară a altor provincii.

Lucrarea conţine cîteva erori pe care nu le putem atribui integral autorului, scăpări de litere, nemenţionate, în vreo erată; trebuie deci citit: „începutul" în loc de „începutu" (p. 9), la diploma din anul 123, *tabella prior intus*, r. 3...RIBVNIC POTESTAT VII în loc de ..RIBVNIC POTESTAT VIII (p. 23), *tabella prior extrinsecus*, r. 11 SINGVLI SINGVLAS, în loc de SINCVLI SINCVLAS (p. 23); la inscripţia CIL, III, 1462 (=ILS, 1324), r.5 „...p(atris) (patriae)" în loc de „..p(atri) p(atriae)" (p. 53); la diploma de la Românaşi, *tabella II intus*, SVRVCCAE în loc de SVRVCCA (p. 86); titlul cărţii lui A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, nu *Alt-celscher Sprachtischatz* (p. 87); „martori::" în loc de „matori" (p. 98). De asemenea, la harta de la fig. 6, este înscris greşit „Războieni (Feldioara)", în loc de „Feldioara", fiind localitatea Feldioara din com. Ucea, jud. Braşov, nu Războieni (Feldioara), jud. Alba.

Pentru a face volumul accesibil şi în străinătate ar fi fost de dorit ca pe lîngă traducerea *Cuprinsului* (p. 7—8), să fi apărut şi un rezumat în 1—2 limbi de circulaţie. Sperăm ca măcar diploma din anul 123 va fi publicată într-o limbă străină.

Lucrarea realizată cu o deosebită ţinută ştiinţifică, competenţă, ingeniozitate a argumentării şi savoarea unui stil propriu, dispune de ilustraţie corespunzătoare şi un aparat critic impresionant (confirmare a binecunoscutei acribii ştiinţifice a autorului), constituind o adevărată istorie a provinciilor carpato-danubiene la începutul veacului al II-lea.

Mihai Bărbulescu

ALFRED NEUMANN, *Ziegel aus Vindobona*, în *Der römische Limes in Osterreich*, XXVII, Viena, Edit. Academiei Austriece de Ştiinţe, 1973, 70 p., pl.

Izvoarele scrise au fost şi rămîn în continuare de o mare valoare pentru istoria antică. Chiar dacă ele constau numai din frînturi de texte sau, cum este cazul în lucrarea mai sus citată, din ştampile pe piese ceramice (ţigle şi cărămizi) textul lor aduce date noi, permite aşezarea lor în timp, şi deci precizări în legătură cu o anumită epocă. Adunarea şi prezentarea sistematică a ştampilelor pe cărămizi reprezintă un deziderat. Semnificaţia ştampilelor militare aplicate pe ţigle şi cărămizi este multiplă. Ele sînt cele mai bune mijloace pentru datarea şi stabilirea mişcării pe teren a unor unităţi militare. În al doilea rînd ele ne prezintă un aspect mai puţin studiat al soldatului roman, constructor, muncitor, cel care a stat la temelia celor mai multe dintre urmele rămase pînă azi din lumea romană. El a fost nu numai purtătorul civilizaţiei romane pretutindeni, ci şi cel care a implantat-o acolo unde a staţionat. Alături de ştampilele militare, cele ale cărămidarilor civili aduc date despre viaţa economică a unei lumi în care construcţiile erau strîns legate de producţia ceramică. Lucrarea lui A. Neumann pe care încercăm să o prezentăm aici specialiştilor, cît mai detaliat, se înscrie în seria de lucrări valoroase care organizează şi valorifică un material tegular imens, dintr-unul din cele mai mari centre de la Dunăre ale Imperiului roman: Vindobona. Cauza imediată însă pentru care facem această prezentare este aceea că în lucrare sînt informaţii deosebit de utile pentru istoria noastră veche. Una dintre unităţile militare care a staţionat la Vindobona este legiunea a XIII-a Gemina, unitatea „de casă" a Daciei romane. Cum venirea ei în Dacia se face din Vindobona, probabil că vor putea fi stabilite legături importante atunci cînd ţiglele ei din Dacia vor fi la fel de bine cunoscute ca cele din Vindobona.

Cartea se împarte în mai multe părţi. Autorul prezintă la început o listă de prescurtări bibliografice (p. 6) care introduce pe cititor în tehnica de lucru. Urmează apoi o introducere (p. 7—52) în care sînt prezentate, în ordine cronologică, unităţile militare care au staţionat la Vindobona (*legio XV Appolinaris, legio XIII Gemina, legio XIIII Gemina Martia Victrix, legio X Gemina Pia Fidelis, legio I Adiutrix, legio II Adiutrix, legio II Italica, legio VII Gemina, legio XXX Ulpia, cohors I Aelia Sagittariorum*) în epoca „clasică" şi în epoca tîrzie şi ştampilele unor producători particulari. Apoi

Cartea mai cuprinde (în *Anexe*) rediscutarea altor trei diplome militare descoperite în Dacia, precum şi repertoriul bibliografic al tuturor diplomelor militare aflate pe teritoriul Daciei sau în afară, privitoare la trupele auxiliare din această provincie, precum şi diplomele descoperite în Dacia care interesează istoria militară a altor provincii.

Lucrarea conţine cîteva erori pe care nu le putem atribui integral autorului, scăpări de litere, nemenţionate, în vreo erată; trebuie deci citit: „începutul" în loc de „începutu" (p. 9), la diploma din anul 123, *tabella prior intus*, r. 3...RIBVNIC POTESTAT VII în loc de ..RIBVNIC POTESTAT VIII (p. 23), *tabella prior extrinsecus*, r. 11 SINGVLI SINGVLAS, în loc de SINCVLI SINCVLAS (p. 23); la inscripţia CIL, III, 1462 (=ILS, 1324), r.5 „...p(atris) (patriae)" în loc de „..p(atri) p(atriae)" (p. 53); la diploma de la Românaşi, *tabella II intus*, SVRVCCAE în loc de SVRVCCA (p. 86); titlul cărţii lui A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, nu *Alt-celscher Sprachtischatz* (p. 87); „martori::" în loc de „matori" (p. 98). De asemenea, la harta de la fig. 6, este înscris greşit „Războieni (Feldioara)", în loc de „Feldioara", fiind localitatea Feldioara din com. Ucea, jud. Braşov, nu Războieni (Feldioara), jud. Alba.

Pentru a face volumul accesibil şi în străinătate ar fi fost de dorit ca pe lîngă traducerea *Cuprinsului* (p. 7—8), să fi apărut şi un rezumat în 1—2 limbi de circulaţie. Sperăm ca măcar diploma din anul 123 va fi publicată într-o limbă străină.

Lucrarea realizată cu o deosebită ţinută ştiinţifică, competenţă, ingeniozitate a argumentării şi savoarea unui stil propriu, dispune de ilustraţie corespunzătoare şi un aparat critic impresionant (confirmare a binecunoscutei acribii ştiinţifice a autorului), constituind o adevărată istorie a provinciilor carpato-danubiene la începutul veacului al II-lea.

Mihai Bărbulescu

ALFRED NEUMANN, *Ziegel aus Vindobona*, în *Der römische Limes in Osterreich*, XXVII, Viena, Edit. Academiei Austriece de Ştiinţe, 1973, 70 p., pl.

Izvoarele scrise au fost şi rămîn în continuare de o mare valoare pentru istoria antică. Chiar dacă ele constau numai din frînturi de texte sau, cum este cazul în lucrarea mai sus citată, din ştampile pe piese ceramice (ţigle şi cărămizi) textul lor aduce date noi, permite aşezarea lor în timp, şi deci precizări în legătură cu o anumită epocă. Adunarea şi prezentarea sistematică a ştampilelor pe cărămizi reprezintă un deziderat. Semnificaţia ştampilelor militare aplicate pe ţigle şi cărămizi este multiplă. Ele sînt cele mai bune mijloace pentru datarea şi stabilirea mişcării pe teren a unor unităţi militare. În al doilea rînd ele ne prezintă un aspect mai puţin studiat al soldatului roman, constructor, muncitor, cel care a stat la temelia celor mai multe dintre urmele rămase pînă azi din lumea romană. El a fost nu numai purtătorul civilizaţiei romane pretutindeni, ci şi cel care a implantat-o acolo unde a staţionat. Alături de ştampilele militare, cele ale cărămidarilor civili aduc date despre viaţa economică a unei lumi în care construcţiile erau strîns legate de producţia ceramică. Lucrarea lui A. Neumann pe care încercăm să o prezentăm aici specialiştilor, cît mai detaliat, se înscrie în seria de lucrări valoroase care organizează şi valorifică un material tegular imens, dintr-unul din cele mai mari centre de la Dunăre ale Imperiului roman: Vindobona. Cauza imediată însă pentru care facem această prezentare este aceea că în lucrare sînt informaţii deosebit de utile pentru istoria noastră veche. Una dintre unităţile militare care a staţionat la Vindobona este legiunea a XIII-a Gemina, unitatea „de casă" a Daciei romane. Cum venirea ei în Dacia se face din Vindobona, probabil că vor putea fi stabilite legături importante atunci cînd ţiglele ei din Dacia vor fi la fel de bine cunoscute ca cele din Vindobona.

Cartea se împarte în mai multe părţi. Autorul prezintă la început o listă de prescurtări bibliografice (p. 6) care introduce pe cititor în tehnica de lucru. Urmează apoi o introducere (p. 7—52) în care sînt prezentate, în ordine cronologică, unităţile militare care au staţionat la Vindobona (*legio XV Appolinaris, legio XIII Gemina, legio XIIII Gemina Martia Victrix, legio X Gemina Pia Fidelis, legio I Adiutrix, legio II Adiutrix, legio II Italica, legio VII Gemina, legio XXX Ulpia, cohors I Aelia Sagittariorum*) în epoca „clasică" şi în epoca tîrzie şi ştampilele unor producători particulari. Apoi

urmează catalogul pieselor studiate (p. 52—123). Sînt publicate piese din trei mari colecţii muzeale şi dintr-o colecţie particulară. Piesele sînt numerotate. Numerotarea urmează două criterii în succesiunea colecţiilor. Primul criteriu este acela al obiectului pe care se aplică ştampila. Al doilea criteriu este al ordinii de prezentare a trupelor şi producătorilor. În cadrul numerotării piesele se împart în trei categorii mari: cărămizi cu figuri în relief, cărămizi cu ştampile militare, cărămizi ale fabricanţilor civili sau fără ştampilă. Cărămizile cu ştampile militare sînt prezentate în ordinea următoare: din Vindobona, din Carnuntum, din loc necunoscut, ştampile din epoca tîrzie. Ştampilele producătorilor civili urmează ordinea următoare: producători din Vindobona, din Carnuntum şi producători din locuri necunoscute. Ordinea aceasta de prezentare este respectată în cadrul fiecăreia dintre colecţiile prezentate. Binelnţeles, că nu toate subgrupele se întîlnesc în fiecare colecţie.

În primul rînd sînt analizate cărămizile din Muzeul de istorie al oraşului Viena (p. 53—110). A) Primele 14 piese reprezintă vulturul legiunii. B) Ştampilele militare sînt împărţite în trei grupe: ştampile ale trupelor din Vindobona, trupe cu garnizoana în altă parte şi ştampile din epoca tîrzie.

Prima unitate militară ale cărei ştampile sînt prezentate este legio X Gemina. După tipul piesei ceramice pe care s-a aplicat ştampila avem mai multe grupe: Firstenziegel (nr. 14—175), Leistenziegel (nr. 176 — 772), Plattenziegel (nr. 773 — 1 023 a), Hohlziegel (nr. 1 024 — 1 056), Verblendziegel (nr. 1 057 — 1 073 a), Warzenziegel (nr. 1 074 — 1 075), Zapfen sau Hakenziegel (nr. 1 076). Sînt apoi descrise ştampilele legiunii a XIII-a Gemina: Leistenziegel (nr. 1 077—1 214), Plattenziegel (nr. 1 216 — 1 348). Sînt apoi prezentate în serie: *legio XIIII Gemina Martia Victrix*: Firstenziegel (nr. 1 349 — 1 590), Leistenziegel (nr. 1 591 — 1 651 b); legio XV Appolinaris: Leistenziegel (nr. 1 652 — 1 653 a), Plattenziegel (nr. 1 654 — 1 658); legio I Adiutrix: Leistenziegel (nr. 1 659 — 1 660), Plattenziegel (nr. 1 660 a); legio II Adiutrix: Leistenziegel (nr. 1 661); legio II Italica: Leistenziegel (nr. 1 662 — 1 667); cohors I Aelia Sagittariorum: Leistenziegel (nr. 1 668 — 1 680), Plattenziegel (nr. 1 681 — 1 682) şi ştampile din epoca romană tîrzie. C) Ştampile ale unor producători civili din Vindobona (nr. 1 683 — 1 713 e). D) Ştampile de producători civili din Carnuntum (nr. 1 713 f — 1 792 a). E) ştampile cu locul de fabricaţie necunoscut (nr. 1 802 a — 1 842). F) O categorie aparte o constituie ştampilele fragmentare sau şterse (nr. 1 843 — 1 878). Urmează grupa cărămizilor fără ştampilă (nr. 1 879 — 2 108).

Este prezentată colecţia antică din Kunsthistorisches Museum (p. 111—120). Aici lipsesc cărămizile cu reprezentarea vulturului. Lista începe cu ştampilele militare: A. 1. Ştampile ale trupelor cu garnizoana în Vindobona: legio X Gemina (nr. 2 109 — 2 334); *legio XIII Gemina* (nr. 2 335—2 268); *legio XIIII Gemina Martia Victrix* (nr. 2 269 — 2 304); legio XV Appolinaris (nr. 2 305 — 2 306). 2. Ştampile ale unor trupe cu alt loc de garnizoană: legio VII Gemina (nr. 2 307), cohors I Aelia Sagittariorum (nr. 2 309). 3. Ştampile din epoca romană tîrzie (nr. 2 310 — 2 320). B. Fabricanţi civili din Vindobona (nr. 2 321—2 327). C. Fabricanţi din loc necunoscut (nr. 2 328 — 2 329). D. ţigle cu ştampilă fragmentară (nr. 2 330 — 2 338). E. ţigle fără ştampilă (nr. 2 339 — 2 342).

Este apoi înregistrată colecţia muzeului regional Wien-Hernals (p. 120 — 122). Aici se află ştampile militare (A): *legio X Gemina* (nr. 2 343 — 2 349); *legio XIII Gemina* (nr. 2 350 — 2 359); *legio XIIII Gemina Martia Victrix* (nr. 2 360 — 2 363); *legio XV Appolinaris* (nr. 2 364). B. cărămizi cu ştampila fragmentară (nr. 2 365 — 2 366). C. cărămizi fără ştampilă (nr. 2 367 — 2 369).

Ultima colecţie prezentată este cea a cetăţeanului E. Wurth (p. 123). Ea conţine doar două ştampile militare (nr. 2 380 — 2 381) şi una a unui fabricant dintr-o localitate necunoscută (nr. 2 382). În încheiere este alcătuit un indice al cărămizilor şi ştampilelor (p. 125—130), indice în care sînt cuprinse şi semnele (incizate) de pe cărămizi. Lucrarea are o ilustraţie bogată şi de foarte bună calitate.

Cartea lui A. Neumann pune la dispoziţia cercetătorilor un material epigrafic numeros. Modul de prezentare după locul actual de păstrare, după locul de descoperire, detaliile tehnice ale fiecărei piese fac din lucrare un preţios instrument de lucru. Piesele care au fost publicate au indicată bibliografia respectivă. Toate acestea sînt de un real folos pentru istoricii Imperiului roman. Pentru Dacia şi istoria ei, publicarea ştampilelor legiunii a XIII-a Gemina capătă o valoare deosebită. Cunoaşterea lor detaliată permite stabilirea începuturilor cărămidăriilor legiunii în Dacia şi deci datarea ştampilelor timpurii. În chip normal primele serii de ştampile sînt foarte apropiate de cele din Vindobona. Partea din lucrarea lui A. Neumann în legătură cu ştampilele legiunii a XIII-a Gemina constituie o bază de studiu pentru istoria legiunii din perioada următoare. În acelaşi timp cartea poate fi de ajutor la alcătuirea viitoarelor volume ale culegerii de inscripţii latine din Dacia, culegere care va

cuprinde și ștampilele. Stilul de lucru și metoda de prezentare pot fi preluate parțial.

Desigur valoarea lucrării lui A. Neumann nu constă numai din prezentarea unei mari cantități de material epigrafic. Autorul încearcă, paralel, în urma observațiilor amănunțite, să facă o tipologie și pe baza ei să dateze ștampilele. El vrea însă să realizeze acest lucru fără a căuta comparații și în afara cadrului pe care îl au ștampilele din colecțiile prezentate. El nu încearcă să explice condițiile și cauzele prezenței legiunilor aici. Mai ales ne gîndim la cele străine de Vindobona. De exemplu, pentru epoca tîrzie este menționată o ștampilă a unui detașament din legiunea a VII-a Claudia (nr. 1 713 c). Detașamentul se afla sub comanda unui oarecare „praepositus Mucatra" cunoscut în zona limesului bănățean din numeroase alte ștampile. Ștampila permite o datare mai „strînsă" decît o face autorul prin termenul de epocă romană tîrzie. Ea aparține în mod sigur aproape sfîrșitului secolului al III-lea. Cauzele și modul cum a ajuns acest detașament la Vindobona ar fi deosebit de interesante. De aceea precizarea contextului de descoperire ar fi fost importantă.

O altă observație poate fi făcută în legătură cu ștampila pe care autorul o atribuie legiunii a VII-a Gemina. În primul rînd că starea de conservare a ștampilei este relativ slabă. A. Neumann însuși ezită (se pare) în a crede că ștampila aparține acestei legiuni. O consultare însă a lucrării lui Antonio Garcia y Bellido (*Estudios sobre la legio VII Gemina e su campamente en Leon*) din cunoscuta culegere *Legio VII Gemina* a Institutului de studii romano-vizigotice din Leon (1970) i-ar fi permis lui A. Neumann să se îndoiască de apartenența ștampilei. Nu putem da aici soluția, deoarece „fotografia" piesei este destul de slabă. Desigur prezența legiunii a VII-a Gemina nu este exclusă, dar poate fi precizată analogia și chiar și datarea. Legiunea VII Gemina a fost în Pannonia prin anul 68, dar ștampilele databile în această perioadă la Leon par a fi cu ceva diferite de cea pe care ne-o prezintă lucrarea lui A. Neumann.

În ciuda acestor observații mărunte, ca și a altora ce se pot face, cartea rămîne un valoros corpus de ștampile alcătuit în chip modern. Ea constituie în același timp un model și un îndemn pentru cercetători din alte părți ale imperiului. Recomand cu căldură cartea lui A. Neumann celor interesați în istoria militară a Daciei romane. Poate că începutul făcut de lucrarea lui A. Neumann în legătură cu legiunea a XIII-a Gemina va putea fi o bază pentru continuarea studiilor asupra ștampilelor ei.

Nicolae Gudea

BÓNA ISTVÁN, *VII. századi avar települések és árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban* (*Așezări avare din secolul al VII-lea și sat maghiar din epoca arpadiană la Dunaújváros*), Fontes Archaeologici Hungariae, Budapesta, 1973, Akadémiai Kiadó, 162 p. + 72 planuri și 16 fig. în text, 42 pl. și 4 h. în afara textului.

Săpătura de salvare întreprinsă în toamna tîrzie a anului 1966 la Dunaújváros, pe terasa înaltă a Dunării, face parte dintre acele cercetări în care arheologul este chemat să dea întreaga măsură a priceperii, pasiunii și abnegației sale. Într-un timp record de numai 46 zile lucrătoare, zorit de mașinile de terasare din imediata vecinătate a secțiunilor, în condițiile vitrege ale ploilor și ninsorilor din octombrie și noiembrie, colectivul condus de Eszter B. Vágó, fosta directoare a muzeului din Dunaújváros, a reușit să cerceteze integral o suprafață mai mare decît două hectare, întinzîndu-se cu peste 400 m de-a lungul malului Dunării.

Documentele arheologice din acest loc, constînd din aproape 60 de resturi de bordeie și cuptoare precum și din alte aproape 100 obiective mai mici, au fost salvate grație unor eforturi demne de toată admirația, eforturi care alături de altele asemănătoare au fost scump plătite de Eszter B. Vágó puțină vreme după aceea cînd, în timpul săpăturilor de la Intercisa (Dunaújváros) și-a părăsit în mod fulgerător și tragic familia, colegii și pasiunea unei vieți dedicate arheologiei.

Prin grija și strădaniile soțului autoarei săpăturilor, prof. Bóna István de la Universitatea budapestană, participant în colectivul de cercetare din 1966, rezultatele săpăturilor de salvare, completate cu unele sondaje de verificare din 1967 și 1970, văd cu acest prilej lumina tiparului. Fără a avea dimensiuni impresionante, dar cu o remarcabilă densitate a conținutului, volumul se conformează unui plan judieios în cadrul căruia se urmărește atît prezentarea exhaus-

cuprinde şi ştampilele. Stilul de lucru şi metoda de prezentare pot fi preluate parţial.

Desigur valoarea lucrării lui A. Neumann nu constă numai din prezentarea unei mari cantităţi de material epigrafic. Autorul încearcă, paralel, în urma observaţiilor amănunţite, să facă o tipologie şi pe baza ei să dateze ştampilele. El vrea însă să realizeze acest lucru fără a căuta comparaţii şi în afara cadrului pe care îl au ştampilele din colecţiile prezentate. El nu încearcă să explice condiţiile şi cauzele prezenţei legiunilor aici. Mai ales ne gîndim la cele străine de Vindobona. De exemplu, pentru epoca tîrzie este menţionată o ştampilă a unui detaşament din legiunea a VII-a Claudia (nr. 1 713 c). Detaşamentul se afla sub comanda unui oarecare „praepositus Mucatra" cunoscut în zona limesului bănăţean din numeroase alte ştampile. Ştampila permite o datare mai „strînsă" decît o face autorul prin termenul de epocă romană tîrzie. Ea aparţine în mod sigur aproape sfîrşitului secolului al III-lea. Cauzele şi modul cum a ajuns acest detaşament la Vindobona ar fi deosebit de interesante. De aceea precizarea contextului de descoperire ar fi fost importantă.

O altă observaţie poate fi făcută în legătură cu ştampila pe care autorul o atribuie legiunii a VII-a Gemina. În primul rînd că starea de conservare a ştampilei este relativ slabă. A. Neumann însuşi ezită (se pare) în a crede că ştampila aparţine acestei legiuni. O consultare însă a lucrării lui Antonio Garcia y Bellido (*Estudios sobre la legio VII Gemina e su campamente en Leon*) din cunoscuta culegere *Legio VII Gemina* a Institutului de studii romano-vizigotice din Leon (1970) i-ar fi permis lui A. Neumann să se îndoiască de apartenenţa ştampilei. Nu putem da aici soluţia, deoarece „fotografia" piesei este destul de slabă. Desigur prezenţa legiunii a VII-a Gemina nu este exclusă, dar poate fi precizată analogia şi chiar şi datarea. Legiunea VII Gemina a fost în Pannonia prin anul 68, dar ştampilele databile în această perioadă la Leon par a fi cu ceva diferite de cea pe care ne-o prezintă lucrarea lui A. Neumann.

În ciuda acestor observaţii mărunte, ca şi a altora ce se pot face, cartea rămîne un valoros corpus de ştampile alcătuit în chip modern. Ea constituie în acelaşi timp un model şi un îndemn pentru cercetători din alte părţi ale imperiului. Recomand cu căldură cartea lui A. Neumann celor interesaţi în istoria militară a Daciei romane. Poate că începutul făcut de lucrarea lui A. Neumann în legătură cu legiunea a XIII-a Gemina va putea fi o bază pentru continuarea studiilor asupra ştampilelor ei.

Nicolae Gudea

BÓNA ISTVÁN, *VII. századi avar települések és árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban* (*Aşezări avare din secolul al VII-lea şi sat maghiar din epoca arpadiană la Dunaújváros*), Fontes Archaeologioi Hungariae, Budapesta, 1973, Akadémiai Kiadó, 162 p. + 72 planuri şi 16 fig. în text, 42 pl. şi 4 h. în afara textului.

Săpătura de salvare întreprinsă în toamna tîrzie a anului 1966 la Dunaújváros, pe terasa înaltă a Dunării, face parte dintre acele cercetări în care arheologul este chemat să dea întreaga măsură a priceperii, pasiunii şi abnegaţiei sale. Într-un timp record de numai 46 zile lucrătoare, zorit de maşinile de terasare din imediata vecinătate a secţiunilor, în condiţiile vitrege ale ploilor şi ninsorilor din octombrie şi noiembrie, colectivul condus de Eszter B. Vágó, fosta directoare a muzeului din Dunaújváros, a reuşit să cerceteze integral o suprafaţă mai mare decît două hectare, întinzîndu-se cu peste 400 m de-a lungul malului Dunării.

Documentele arheologice din acest loc, constînd din aproape 60 de resturi de bordeie şi cuptoare precum şi din alte aproape 100 obiective mai mici, au fost salvate graţie unor eforturi demne de toată admiraţia, eforturi care alături de altele asemănătoare au fost scump plătite de Eszter B. Vágó puţină vreme după aceea cînd, în timpul săpăturilor de la Intercisa (Dunaújváros) şi-a părăsit în mod fulgerător şi tragic familia, colegii şi pasiunea unei vieţi dedicate arheologiei.

Prin grija şi strădaniile soţului autoarei săpăturilor, prof. Bóna István de la Universitatea budapestană, participant în colectivul de cercetare din 1966, rezultatele săpăturilor de salvare, completate cu unele sondaje de verificare din 1967 şi 1970, văd cu acest prilej lumina tiparului. Fără a avea dimensiuni impresionante, dar cu o remarcabilă densitate a conţinutului, volumul se conformează unui plan judicios în cadrul căruia se urmăreşte atît prezentarea exhaus-

tivă a informației arheologice descoperite cît și valorificarea istorică a unei bune părți a acesteia.

Singura cale acceptabilă pentru publicarea monografică a unei așezări prefeudale sau feudale timpurii este aceea a prezentării metodice a tuturor documentelor materiale descoperite în timpul săpăturii, locuință cu locuință și complex cu complex, fiecare cu întreg inventarul său. Nu se pot găsi justificări pentru renunțarea la acest principiu. Doar o asemenea publicare îl eliberează pe autor de obligațiile sale și face ca rezultatele săpăturii să iasă din sfera proprietății sale stricte, permițînd cercetării — înțeleasă în sens mai general — adoptarea integrala sau discutarea interpretărilor și încheierilor istorice ale autorului.

Bóna István se conformează principiului enunțat și, în acest sens, cartea sa ar putea sluji drept model. După introducerea urmată de o succintă informare asupra condițiilor concrete ale săpăturii (p. 9—13), greutatea textului volumului (p. 14—61) cade pe prezentarea metodică a descoperirilor. Sînt descrise, unul după altul, obiectivele cercetate, într-o ordine ce îmbină criteriul topografic cu gruparea pe categorii și cu succesiunea cronologică a descoperirii lor. Fiecare descriere de obiectiv este însoțită de planuri și profile precum și de un inventar al materialelor pe care le-a cuprins, cu trimiteri la planșe, inventar pe care l-am fi dorit poate mai detaliat tocmai datorită importanței deosebite și anumitor dificultăți de interpretare istorică a succesiunii de așezări stabilite de autor.

Pe terasa de la Intercisa-Dunaújváros înaltă de circa 40 m deasupra Dunării, pe un teritoriu despărțit la nord printr-o viroagă naturală de ruinele așezării romane tîrzii, așezarea din secolul al VII-lea a cunoscut trei faze succesive de locuire. Identificarea acestor faze și, pînă la urmă, concluzia autorului că este vorba de urmele lăsate de trei colectivități distincte, au fost posibile printr-o riguroasă analiză a topografiei interne și, mai ales, grație sistemului de șanțuri care a subîmpărțit sau înconjurat vatra așezării.

Din prima așezare, pe care B. I. o datează în primele două decenii ale secolului al VII-lea, nu a rămas pe teren decît un sistem de șanțuri orientat oblic pe direcția malului și, poate, urmele unei locuințe lungi neregulate de suprafață cu vatră centrală (de tipul iurtei?), care nu a cuprins materiale arheologice. A doua așezare, caracterizată printr-un sistem de șanțuri perpendiculare sau paralele cu malul Dunării, șanțuri ce sînt în legătură cu semibordeie de plan rectangular cu cuptoare de piatră, este datată de autor după anul 620. Așezarea a fost abandonată în mod brusc după o existență de cel mult două decenii. La scurtă vreme s-a instalat pe același loc o altă colectivitate, care și-a amenajat semibordeie asemănătoare celor anterioare, unele chiar pe traseul fostelor șanțuri. Această a treia așezare avea locuințele dispuse în două grupuri semicirculare (circulare?), era lipsită de un sistem intern de șanțuri, fiind în schimb înconjurată cu un triplu șanț de apărare, ale cărui capete ajungeau pînă la marginea terasei. Ea și-a încheiat existența prin anii 670—680. Inventarul arheologic al ultimelor două așezări, constînd exclusiv din ceramică, este cu totul unitar în sensul că nu pot fi stabilite deosebiri cronologice.

Este firesc ca această primă așezare din perioada avară timpurie cercetată integral în Ungaria, să ofere autorului posibilitatea unor încheieri istorice de o deosebită importanță. B.I. atribuie toate trei așezările, fără nici o rezervă, unor colectivități avare. Pentru aceasta, autorul discută pe larg tipul de locuință reprezentat de semibordeiul de plan rectangular cu cuptor de piatră, pe care-l consideră ca fiind lipsit în această epocă, în Bazinul Carpatic, de caractere etnice definitorii și în legătură cu ale cărui origini subliniază existența unor modele asiatice, paralele cu modelele locale. Și în legătură cu ceramica sînt prezentate puncte de vedere noi. Autorul atrage atenția asupra cantității mari de ceramică cenușie superioară, lucrată la roată, descoperită în Ungaria în complexe avare timpurii, în mare măsură încă inedite, pledînd pentru originea răsăriteană a acesteia. În sfîrșit și pentru oalele borcan lucrate cu mîna, cu marginea buzei decorată cu crestături, împunsături sau alveole, B.I. caută aceleași analogii asiatice, pornind de la constatarea că în zona carpatică și în mediul așezărilor slave răsăritene, acest decor nu este mai timpuriu decît secolul al VIII-lea.

Oricît de temeinice și numeroase ar fi argumentele aduse în sprijinul interpretărilor sale de către autor, ni se pare totuși că unele rezerve trebuie formulate pe marginea acestora. Se poate întru totul subscrie la considerațiile generale privind caracterul semibordeiului de plan rectangular cu cuptor de piatră în Bazinul Carpatic, cu sublinierea modelelor locale mai vechi, din epoca romană tîrzie și credem că autorul are dreptate refuzînd acestui tip de locuință o calitate etnică definitorie. Publicarea ceramicii cenușii lucrate la roată din cimitirele avare timpurii, la care se referă autorul modificînd procentajele pînă acum cunoscute, ar argumenta punctul de vedere după care asemenea materiale nu reprezintă un produs de excepție în mediul avar, ci o ceramică general răspîndită și folosită în Cîmpia Pannonică pînă către sfîrșitul secolului al VII-lea. Mai greu ni se pare

de acceptat opinia după care oalele lucrate cu mîna şi decorate pe buză prin crestături sau alveole ar lipsi din complexele din zona carpatică în secolul al VII-lea, cu atît mai mult cu cît autorul foloseşte în acest sens, pentru teritoriul României, referiri doar din literatura străină (cf. nota 115). Nu putem fi de acord cu acest procedeu, deoarece în realitate, acest decor este prezent pe teritoriul României în secolul al VII-lea şi putem aminti descoperirile de la Suceava şi Sărata Monteoru, pentru a nu ne referi şi la altele încă inedite, astfel încît se pare că, cel puţin deocamdată, analogiile asiatice ale ceramicii lucrate cu mîna, sînt certe doar în privinţa oalelor cu gura cvadrilobată.

Pe de altă parte, analiza celor trei aşezări care s-au succedat pe acelaşi loc în secolul al VII-lea, relevă deosebiri a căror semnificaţie este încă, totuşi, greu de precizat. Avem în vedere absenţa materialului arheologic şi lipsa semibordeielor în cea mai timpurie dintre aşezări, precum şi deosebirea — care ni se pare foarte importantă, dacă nu esenţială — dintre topografiile interne ale ultimelor două aşezări. Din toate aceste motive, atribuirea etnică adoptată de autor pentru toate trei aşezările din secolul al VIII-lea, în mod unitar, este condiţionată, după părerea noastră, de confirmările cercetărilor viitoare.

Aşezarea din epoca arpadiană, datată de autor între sfîrşitul secolului al XI-lea şi secolul al XIII-lea, se compune din cîteva semibordeie situate tot pe marginea terasei, la sud de aşezările din secolul al VII-lea, precum şi din cuptoare şi numeroase gropi aflate pe teritoriul acestora din urmă. Locuinţele sînt dispuse pe două rînduri, cu un fel de uliţă între ele, iar aşezarea este caracterizată, şi ea, printr-un sistem de şanţuri care se întretaie în unghi drept. Autorul se situează explicit şi subliniat pe poziţia după care nici prezenţa şanţurilor în aşezări şi nici alte elemente nu pot servi ca argumente pentru o continuitate de locuire între secolele VI—VII şi X—XI, cu alte cuvinte pentru aşa-numita „continuitate avaro-maghiară" (p. 81).

Deşi sînt publicate toate elementele componente ale aşezării din epoca arpadiană, locuinţă cu locuinţă şi complex cu complex, precum şi o bună parte a materialelor pe care acestea le-au cuprins, valorificarea istorică a descoperirii este doar anunţată de autor ca fiind în intenţia colaboratorilor săi. Atrage oricum atenţia, chiar şi numai pe baza materialului publicat, marele număr al fragmentelor de căldări de lut ca şi frecvenţa decorului executat cu rotiţa.

La cele spuse pînă aici trebuie adăugate aprecieri elogioase pentru calitatea şi detalierea materialului ilustrativ, pentru modul concis şi totuşi sugestiv de prezentare a planurilor generale precum, şi mai ales, pentru consistentul rezumat în limba germană de la sfîrşitul volumului, rezumat care conţine traduse integral toate paragrafele de discuţie generală şi interpretare istorică din carte.

Radu Popa

INDICE

Tom. 25 1974

STUDII

DISCUȚII

S C I V A, tomul 25, nr. 4, București, 1974, p. 611—613

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

NOTE ARHEOLOGICE

RECENZII

ABREVIERI MAI DES FOLOSITE ÎN REVISTĂ

ACMIT	—	Anuarul Comisiunii monumentelor istorice, secţia pentru Transilvania, Cluj.
ActaMN	—	Acta Musei Napocensis, Cluj.
AEM	—	Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
AFM	—	K. Herepey, B. Cserni, *Alsófehérvármegye monografiája*, II, I, *Alsofehérvármegye történelme*, Aiud, 1901.
AISC	—	Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.
AnnEp	—	Année épigraphique, Paris.
Apulum	—	Apulum. Buletinul Muzeului regional Alba Iulia.
ArchÉrt	—	Archaeologiai Értesítö, Budapesta.
ArhMold	—	Arheologia Moldovei, Iaşi — Bucureşti.
ArhOlt	—	Arhivele Olteniei, Craiova.
AUB	—	Analele Universităţii Bucureşti, seria ştiinţe sociale-istorie, Bucureşti.
AUI	—	Analele Universităţii Iaşi, seria ştiinţe sociale-istorie, Iaşi.
AVSL	—	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu.
BCH	—	Bulletin de Correspondance Héllénique, Paris.
BudReg	—	Budapesti Régiségei, Budapesta.
BMI	—	Buletinul Monumentelor istorice, Bucureşti.
CIL	—	*Corpus Inscriptionum Latinarum.*
CIMRM	—	M.J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, I—II, Haga, 1956, 1960.
F. Cumont	—	F. Cumont, *Textes et monuments relatifs aux mystères de Mithras*, I—II, Bruxelles, 1898, 1899.
Dacia	—	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti, I—XII, 1924—1947; N.S., I, 1957...
DA	—	Ch. Daremberg-Edm. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines.*
DissPann	—	Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
DolgCluj	—	Dolgozatok — Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie, Cluj.
ED	—	Ephemeris Dacoromana, Annuario della Scuola Romena, Bucureşti-Roma.
ErdM	—	Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve, Cluj.
HTRTÉ	—	A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve, Deva.
IGB	—	Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae.
JRS	—	Journal of Roman Studies.
Klio	—	Klio, Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig.
KSIIMK	—	Kratkie soobscenija o dokladach i polevyh issledovanijah Instituta Istorii material'noj kul'tury, Moscova.
KVSL	—	Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Sibiu.
Limes	—	K. Torma, *A limes dacius felsö része*, Budapesta, 1880.
Materiale	—	Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
MemAntIq	—	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ.
MFDI	—	Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, Bucureşti, 1942.
MFDS	—	Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior"* in ED, IV, 1930.
OR²	—	D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. II, Bucureşti, 1958.
OR³	—	D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. III, Bucureşti, 1968.
OmagiuCD	—	*Omagiu lui Constantin Daicoviciu, cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti, 1960.

Orașe	—	D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.
Pontica	—	Pontica, Muzeul de Arheologie, Constanța.
ProblMuz	—	Probleme de muzeografie, Cluj, 1960.
PZ	—	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin.
RA	—	Revue Archéologique, Paris.
RE	—	Pauly-Wissowa, Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.
RevMuz	—	Revista muzeelor, București.
SA	—	Sovetskaja Areheologija, Moscova.
Sargetia	—	Sargetia. Buletinul Muzeului județului Hunedoara.
SbAkadWien	—	Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Phil.-Hist. Klasse, Berlin.
SCIV = SCIVA	—	Studii și cercetări de istorie veche (începînd din 1974 — Studii și cercetări de istorie veche și arheologie), București.
SCȘCluj	—	Studii și cercetări științifice, Cluj.
SE	—	D. Tudor, OR, Supplementum epigraphicum.
StComSatuMare	—	Satu Mare, Studii și Comunicări.
StComSibiu	—	Muzeul Brukenthal, Studii și Comunicări, Sibiu.
StMat Suceava	—	Studii și Materiale, Suceava.
StMatTgMureș	—	Studii și Materiale. Muzeul județean, Tg. Mureș.
Székelyföld	—	B. Orbán, *A székelyföld leirása*, I, Pest, 1868.
StudZvesti	—	Studijné Zvesti Archeologického Ustavu SAV, Nitra.
TIR	—	Tabula Imperii Romani, I 34, Budapesta, 1968; L 35, București, 1969.
ZfA	—	Zeitschrift für Archäologie, Berlin.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE — CLUJ
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE „A.D. XENOPOL" — IAŞI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU — MUZICĂ — CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE, MUSIQUE, CINÉMA
STUDII CLASICE

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Toute commande à l'étranger sera adressée à „Întreprinderea ROMPRESFILATELIA", boîte postale 2 001 — telex 011631 Bucarest, Roumanie, ou à ses représentants à l'étranger. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur. Pour procurer la revue (directement ou par courrier), vous pouvez vous adresser aussi à PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, str. Gutenberg 3 bis, sectorul VI.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
STR. GUTENBERG 3 bis — BUCUREŞTI
tel. 16.40.79

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

*** **Inventaria Archaeologica**, fasc. 1, 1966, 5,75 lei; fasc. 2, 1966, 4 lei; fasc. 3, 1967, 4 lei; fasc. 4, 1967, 5,25 lei; fasc. 5, 1968, 6 lei; fasc. 6, 1971, 4,25 lei; fasc. 7, 1971, 4,25 lei.

*** **Fontes Historiae daco-romane** (a. 300—a. 1000), II, 1970, 43 lei.

*** **Arheologia Moldovei**, vol. VI, 1969, 342 p., 36 lei; vol. VII, 1972, 404 p., 43 lei.

*** **Materiale și cercetări arheologice**, vol. X, 1973, 368 p., 59 lei.

*** **Studii și cercetări de numismatică**, vol. V, 1971, 483 p., 39 lei.

*** **Historica**, vol. I, 1970, 199 p., 11 lei; vol. II, 1971, 321 p., 16,50 lei.

I. BARNEA și ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, **Din istoria Dobrogei**, vol. III, „Bibliotheca Historica Romaniae", IX, 1971, 441 p., 37 lei.

AL. PĂUNESCU, **Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României**, 1970, 359 p., 27 lei.

RADU POPA, **Țara Maramureșului în veacul al XV-lea**, 1970, 304 p., 21,50 lei.

CONSTANTIN PORFIROGENETUL, **Carte de învățătură pentru fiul său Romanos**, traducere de Vasile Grecu, 1971, 122 p. 6,50 lei.

D. PROTASE, **Riturile funerare la daci și daco-romani**, 1971, 221 p., 21 lei.

PETRE DIACONU, DUMITRU VÎLCEANU, **Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină**, I, 1972, 279 p., 31 lei.

NICOLAE CONSTANTINESCU, **Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn**, 1972, 311 p., 32 lei.

C. PREDA, **Monedele geto-dacilor**, 1973, 564 p., 62 lei.

C. PREDA, H. NUBAR, **Histria, III**, 1973, 259 p., 27 lei.

GH. BICHIR, **Cultura carpică**, 1973, 412 p., 50 lei.

LIGIA BÂRZU, **Continuitatea elementului autohton în Transilvania (cimitirul I de la Bratei)**, 1973, 308 p., 7 pl., 32 lei.

I. I. RUSSU, **Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123**, 1973, 270 p., 32 lei.

SILVIA MARINESCU-BÎLCU, **Cultura Precucuteni pe teritoriul României**, 1974, 123 p., 5,75 lei.

S C I V A, Tomul 25, nr. 4, București, 1974, p. 495—616

I. P. Informația c. 1560

48 828

Lei 25. —